Главни и одговорни уредник
Др Срђан Словић, научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Мирко Томасовић, Фоча
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Драган Танчић
Др Ивана Женарју
Др Весна Зарковић

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Лектор
Марија Јефтимијевић-Михајловић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Сви чланци објављени у часопису „Баштина“ су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Ph. D. Srđan Slović, Research Associate

Editorial Board
Ph. D. Mirko Tomasović, Foča
Ph. D. Shak B. Hanish, San Diego
Ph. D. Ekaterina Entina, Moscow
Ph. D. Jasmina Ahmetagić
Ph. D. Velibor Lazarević
Ph. D. Dragana Janjić
Ph. D. Srđan Slović
Ph. D. Ivan Becić
Ph. D. Dragan Tančić
Ph. D. Ivana Ženarju
Ph. D. Vesna Zarković

Summaries in English Language
Srđan Slović

Lector
Marija Jeftimijević-Mihajlović

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

All articles published in the magazine „Baština“ have been reviewed

Vignette on the covers
The Prizren's four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 39

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2015

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Велибор Лазаревић, *Беловодско рукописно четворојеванђеље* 11

Ана Мумовић, *Друштвено и културно значење књижевне критике* (Прилог теоријској расправи о појму и бићу књижевне критике) 19

Јасмина Кнежевић, *Сан у језику Ђорђа Марковића Кодера: Заборављени код(ер)* 37

Марија Јефтимијевић-Михајловић, *Идентитет и његова обличја у роману „Митрова Америка" Петра Сарића* 49

АРХЕОЛОГИЈА

Марија Савић, *Материјална култура Дарданаца у предримском периоду* 67

ИСТОРИЈА

Драгана Јањић, Небојша Ђокић, *Рафаило I једини Србин васељенски патријарх* 87

Дејан Антић, *Митрополија у Серу под окриљем српске државе од 1345. до 1371. године* 111

Весна Зарковић, *Ситуација у Старој Србији за време руско-јапанског рата* 129

Иван Бецић, *Јужносрпска банка из Косовске Митровице* 143

Слађана Видосављевић, Мирјана Стакић, *Прва призренска и нишка учитељица Анастасија – Наста Димитријевић (1816–1886)* 161

Петар Ристановић, *Књига гостију манастира Високи Дечани (1924–1945) као историјски извор* 171

Милутин Живковић, *Штавички срез током прве године окупације (април – децембар 1941. године)* 189

Ена Мирковић, *Активности Благоја Нешковића у револуционарном покрету на почетку Другог светског рата* 209

Јован Симијановић, *Здравство у Краљеву 1944–1955.* 229

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Петар Рајчевић, *Рад основне школе у Сочаници и њених издвојених одељења* 249

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана Женарју, *Црква Светог Димитрија у Митровој Реци* 265

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Словић, *Хегелов концепт грађанског друштва, државе и признања међу људима и народима* 281

Милош Миленковић, *Инсуфицијентност теорија рационалног избора за изучавање српско-албанског конфликта на Косову и Метохији* 293

КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

Марија Јефтимијевић-Михајловић, *Књига и њен аутор – о критичарском методу Јасмине Ахметагић* 315

Живорад Миленовић, *Стаменковић, Бошко: Трагови времена* 319

Упутство ауторима 323

Упутство рецензентима 327

CONTENT

LANGUAGE

Velibor Lazarevic, *Belovodsko Handwritten Four Gospels* 11

Ana Mumovic, *Social and Cultural Meaning of Literary Criticism* (Addendum to Theoretical Discussion on the Literary Criticism Notion and Its Being) 19

Jasmina Knezevic, *Dream in the Language of Djordje Marinckovic Koder: the Forgotten Cod(er)* 37

Marija Jeftimijevic-Mihajlovic, *Identity and Its Shapes in the Novel „Mitar's America" of Petar Saric* 49

ARCHAEOLOGY

Marija Savic, *Material Culture of Dardan's in Pre-Roman Period* 67

HISTORY

Dragana Janjic, Nebojsa Djokic, *Rafael I the Only Serb Ecumenical Patriarch* 87

Dejan Antic, *Archbishopric of Serres under the Auspices of the Serbian State from 1345 to 1371* 111

Vesna Zarkovic, *Situation in Old Serbia during Russo-Japanese War* 129

Ivan Becic, *South-Serbian Bank from Kosovska Mitrovica* 143

Sladjana Vidosavljevic, Mirjana Stakic, *The First Prizren's and Nis' Teacher Anastasija-Nasta Dimitrijevic (1816-1886)* 161

Petar Ristanovic, *Guestbook of Monastery Visoki Decani (1924-1945) as Historical Source* 171

Milutin Zivkovic, *Stavicki County during the First Year of Occupation (April – December 1941)* 189

Ena Mirkovic, *Activities of Blagoje Neskovic in Revolutionary Movement at the Beginning of the Second World War* 209

Jovan Simijanovic, *Health System in Kraljevo 1944-1955* 229

HISTORY OF CULTURE

Petar Rajcevic, *The Work of Elementary School in Socanica and its Branches* 249

HISTORY OF ART

Ivana Zenarju, *St Demetrios Church in Mitrova Reka* 265

POLITICAL SCIENCES

Srdjan Slovic, *Hegel's Concept of Civil Society, State, and Recognition among People and Nations* 281

Milos Milenkovic, *Insufficiency of the Theory of Rational Choice for the Study of Serbo-Albanian Conflict in Kosovo and Metohija* 293

REVIEW AND CONTROVERSY

Marija Jeftimijevic-Mihajlovic, *Book and its Author – On the Review's Method of Jasmina Ahmetagić* 315

Zivorad Milenovic, *Stamenkovic, Bosko: Traces of Time* 319

Instructions to the authors 323

Instructions to the reviewers 327

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 091=163.41
271.2-247.4/.8-277

*Велибор ЛАЗАРЕВИЋ**
Институт или факултет

БЕЛОВОДСКО РУКОПИСНО ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ**

Апстракт: Рукописно четворојеванђеље случајно пронађено у Белој Води код Крушевца 1989. године непознато је научној јавности. Овим радом покушаћемо да реконструишемо његово порекло, преписиваче и пут од манастира Хопова до Беле Воде. Писала су га три рукописца, од којих је познат иницијатор Вићентије Јовановић, родом Подгоричанин, јеромонах и игуман манастира Љубостиња, који га је са осталим богослужбеним књигама пренео приликом свог повратка из манастира Хопово у Љубостињу 1791. године.

Кључне речи: рукописно четворојеванђеље, Вићентије Јовановић Подгоричанин, преписивачи, порекло, опис рукописа, манастир Хопово, манастир Љубостиња, Бела Вода.

Рукопис Четворојеванђеља пронашла је 1989. године Јелена Хаџи Поповић, тада студент књижевности, у шкрињи свог деде свештеника Животија Поповића (1913-1944) из Беле Воде код Крушевца и поклонила ризници Парохијске библиотеке „Деспот Стефан“ цркве Свете Тројице у Белој Води.

Рукопис су писале три руке. Писан је на хартији пореклом из Италије (највероватније пореком из Падове где су се 1694. јављали слични водени знаци). Има водени знак са три полумесеца са контра марком од два латинска слова G и указује на 18 век. Димензије књиге су 14,7 x 11 цм односно 14,7 x 10 цм у оштећеном делу. Повезана је картонским повезом пресвученим марморираном хартијом а хрбат кожом.

---

* Научни сарадник, dr.velibor.lazarevic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рукопис се налази у врло лошем стању, волантан је и оштећен од влаге и гљивица. Многи листови су при рикни спојени услед влаге. Текст је сем малих изузетака добро очуван. Стерилисан је и конзервиран у конзерваторском одељењу Народне библиотеке Србије 1989. заслугом Зорице Бицок, а на иницијативу Велибора Лазаревића. Књига има педесет девет листова, с тим што су тридесет први и тридесет други празни, а дванаести и седамнаести недостају.

Основни текст је писан црним мастилом, осим од двадесет трећег до тридесетог листа који су браон боје. Наслови, поднаслови и важнија места у тексту, као и сва почетна слова нових пасуса исписани су цинобером. Повремено се код трећег писара Вићентија Јовановића Подгоричанина, који је довршио рукопис и потписао се на крају, појављују почетна слова стилизована гранчицама и другим флоралним мотивима. Иницијали и слова сва три рукописца имитирају тадашњу печатњу.

Прва рука је исписала првих четрнаест листова.

Друга, са ситнијим и ружнијим рукописом писала је од четрнаестог до двадесет другог листа.

Трећа рука је најкрасописнија и исписивала је од двадесет трећег до тридесетог листа и од тридесет шестог до педесет деветог, то јест до краја где се и потписао као Вићентије Јовановић Подгоричанин.

Листови су обележени словно у горњем десном углу.

Рукопис има три заставице. На првом и тридесет трећем листу дате су идентичне заставице геометријског стила са једночланим преплетом. Нису бојене, али су задебљања освежена црвеном бојом. Димензије прве заставице су 90 x 18 мм, а на тридесет трећој страни 90 x 13мм. На тридесет шестој страни друга рука је са више смисла за естетику у правоугаоном пољу стилизовала барокну лозицу употребивши зелену, црвену, окер и бледо жуту боју. Празна поља су ишрафирана. Цртеж је рађен танким пером и опточен црним мастилом.

Васкрсно јеванђеље за јутрења недељом од трећег до једанаестог листа писала је прва рука. Недостају дванаести и седамнаести лист. Између пете и шесте стране убачена су два листа непознатог порекла.

Молбени канон од петнаестог до двадесет другог листа писала је прва рука, а други молбени канон Светог великомученика Тодора Тирона од двадесет трећег до тридесетог листа писала је друга рука. (Тридесетпрви и тридесетдруги лист су празни).

Молитву за причест болних писала је прва рука од тридесет трећег до тридесет петог листа.

Молитву за болесне започела је најлепшом заставицом овог рукописа трећа рука од тридесет шестог листа па до краја рукописа. Дакле он се

завршава трећом руком која је на претпоследњој и последњој страници исписала: „Печатано у Фрушкој гори во манастир Хопове рукоју Викентија јеромонаха Јоан(овића) родом Подгоричанина на - (овде је страница оштећена, али је вероватно писала нека од ратних година између 1788-1791) лето тогда бист рат с Турцима".

Ово би можда могло значити да је трећи, главни преписивач Вићентије, а да су друга двојица непотписаних били његови ученици или сарадници.

О иницијатору и главном преписивачу четворојеванђеља Вићентију Јовановићу веома се мало зна. Познато је да је био родом Подгоричанин како сам наводи. У манастиру Раваници био је игуман 1784. године када са два аустријска обавештајна официра преобучена у цивиле – слуге долази до Љубостиње где убрзо постаје игуман. Неколико година пре Кочине крајине (1788-1791) био је јатак и сарадник аустријских обавештајних официра, на основу чега је од Аустрије потраживао и добио пензију од 25 дуката из петроварадинске војне касе.[1] Из његовог писма види се да су у Љубостињи 1788. боравили капетан Коча, оберлајтнант Вујадиновић и мајор Брановачки који су народу прочитали Ласијеву прокламацију којом се позива на устанак. Под Вићентијевом управом манастир је организовао исхрану за Кочину војску.[2] У мају 1788. Радич Петровић га са собом одводи у избеглиштво.[3] После Земуна смешта се у манастиру Хопово где као јеромонах рукопише Васкрсно јеванђеље, а Макарије Драгутиновић, такође из Љубостиње налази уточиште у Беочину.[4] Васкрсно јеванђеље и друге рукописане и штампане књиге игуман Вићентије понео је са собом приликом свог повратка у Љубостињу 1791. године. Васкрсно јеванђеље је одатле некако пренето у цркву комаранску па у Белу Воду или одмах у Белу Воду.

Највероватније га је ту донео комарански јерej Вучко Јаковљевић (1799-1850) који је боравио и умро у Белој Води или Стефан Хаџи Поповић (1825-1894) парох беловодски при цркви комаранској, чукун деда Животија Поповића у чијој је шкрињи нађена.

У односу на аутентични запис рукописца ове књиге, депласиран је и тенденциозан доцнији запис беловодског пароха Стевана Х. Поповића којим је хтео да себе прогласи за рукописца па је, не приметивши аутентични запис Вићентија Јовановића, јеромонаха из Хопова на другој страни књиге, писаном ћирилицом својеручно записао: „Сија воскресна

1 *Срйски биоīрафски речник*, 4, Матица српска, Нови Сад, 2009, 469.

2 Др Драг. М. Павловић, *Србија за време йоследњеī аусйријско - йурскоī райа* (1788-1791), СКА, Београд, 1910, 35.

3 *Исйо*, 73.

4 Димитрије Руварац, *Пребеīли из Србије на ову сйрану 1791. свешйеници и калуђери*, Српски Сион, год. XIV, бр. 5, 113.

јевангелија свештеника беловодског писа за 16 гроша 864. год. Стефан Х. Поповић парох беловодски“, а на трећој страни пише аутограф „Стефан Х, Поповић, парох бело-водски“. Других занимљивих записа и потписа нема.

Судећи по садржини ова рукописна књига представља избор текстова за потребе пароха при богослужењу и одређених треба. Дакле, настао је из врло практичних разлога у недостатку штампаних књига у том ратном времену.

На свој начин сведочи и о томе како су у ратним временима Кочине крајине настајале богослужбене књиге у манастиру Хопово на Фрушкој гори и о тадашњем путовању људи и књига.

Извори и литература

Димитрије Руварац, *Пребеīли из Србије на ову стрaну 1791. свештеници и калуђери*, Српски Сион, год. XIV, бр. 5,113.

Др Драг. М. Павловић, *Србија за време йоследњеī аустријско - турскоī раша* (1788-1791), СКА, Београд, 1910, 35.

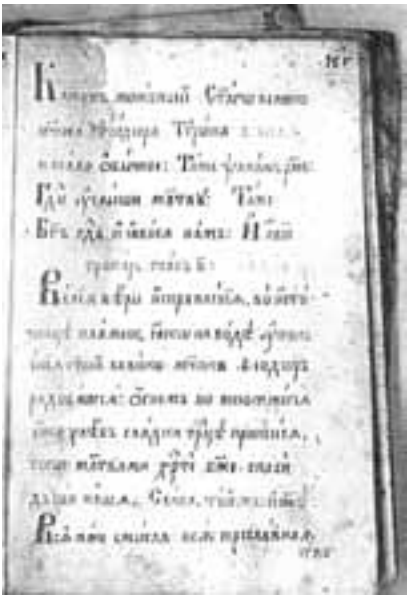
Срйски биоīрафски речник, 4, Матица српска, Нови Сад, 2009, 469.

Прва страна Васкрсног јеванђеља првог рукописца

Завршница 22. листа који је писала друга рука

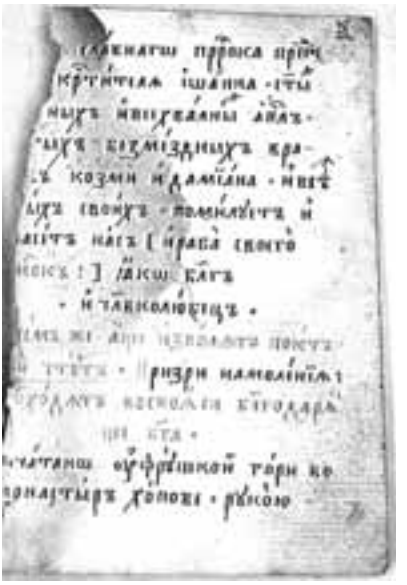
Почетак 23. листа који је писала трећа највештија рука

Страница са заставицом коју је писала друга рука

36. лист са заставицом и рукописом треће руке

Претпоследња страна Васкрсног јеванђеља

Последња страна Васкрсног јеванђеља са потписом трећег рукописца Вићентија Јовановића

Псеудоауторски потпис Стефана Х. Поповића

Водени знаци на хартији Васкрсног јеванђеља

Velibor LAZAREVIC

BELOVODSKO HANDWRITTEN FOUR GOSPELS

Summary

Belovodsko Handwritten Four Gospels appeared in Austria-Turkish war known as Kocina krajina (1788-1791) when there had been a shortage of liturgical books. It was written by three hands, and signed by the initiator and the main copyist Vicentije Jovanovic born in Podgorica, abbot of the monastery Ljubostinja beforehand, priest monk in exile in the monastery of Hopovo. When he came back in Ljubostinja in 1791 he had taken with him some printed and handwritten books, and among them there were Resurrection Gospels. In the 19th century through Komaranska Church or directly it had been arrived in Bela Voda near Krusevac, where in 1989 it was found in the trunk of priest Zivotije Popovic whose granddaughter Jelena Hadzi Popovic gifted it to Parish Library in Bela Voda, where it is being found today

Keywords: Handwritten Four Gospels, Vicentije Jovanovic Podgoricanin, copyists, origin, description of handwriting, monastery of Hopovo, monastery of Ljubostinja, Bela Voda.

Рад је предат 13. новембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 82-95:316.4
7.072.3

*Ана Ђ. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ДРУШТВЕНО И КУЛТУРНО ЗНАЧЕЊЕ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ**

(Прилог теоријској расправи о појму и бићу књижевне критике)

Апстракт: Рад има за циљ да дефинише појам и биће књижевне критике у светлу њене друштвене и културолошке функције и значења. У историјском хронотопу полази од чињенице да активну улогу или нужну егзистенцију са уметничким делом ствара окренутост критике ка друштву, ка јавности, ка другима.

Критика тумачи створено дело као чин и свет јавности, историје, друштва, а не аутора као човека. Критика има улогу посредовања између дела и јавности и представља духовни врх заштитника уметности.

Питање: *шта је критика* није једнозначно, јер њена главна моћ јесте покретачка снага развоја науке и друштва. Њен израз је у модерном друштву питање грађанске и духовне слободе. На томе она темељи свој углед и статус. Као стваралачки чин, упркос бројних негирања критике, уметничко дело без критике остаје недоречено и непотпуно.

Кључне речи: књижевна критика, култура, друштво, значење, појам критике, биће критике.

„Питање критике (је) старо колико и сама мисао, мишљење, или бар колико сама теорија."

Саво Лаушевић

Приступ или критика као јавна ствар. – У формулисању теме *Друштвено и културно значење књижевне критике*[1] пошли смо од аксиома да модерна наука о књижевности све више помера хоризонт истраживања токова цивилизације

* Истраживач сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр.178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Текст је прилагођен део одбрањене и необјављене докторске дисертације *Друштвено и културно знањење књижевне критике.*

са, до сада, доминантног приступа: *епохама, личностима и уметничким делима* на суштински проблем – *историју идеја*. Разматрање историје идеја у нашем тумачењу подразумева „посебан приступ општој историји мишљења".

Оно, наравно, подразумева и осветљавање *процеса кружења идеја*, идеје зачетника критике и великих мислилаца и испитује „појединачне идеје у њиховим видовима" и транспозиције у књижевности.[2] Тако се и књижевна критика у капиталном националном и научном пројекту једног од највећих српских критичара Предрага Палавестре *Историја српске књижевне критике 1768 – 2007.* (2008) у концепту аутора и у рецепцији тумача, а поводом које и око које концентришемо своје тумачење појма и бића друштвеног и културног значења књижевне критике, прихвата *као историја идеја* и своди *на питање статуса културе у развоју друштва.*

Следећи основни закон природе – *ред историје*, јасно је да се ред природе види и у следећој манифестацији: „Пошто је постанак човека доцнији моменат развитка природе и пошто је природа у главним првацима свог стварања и развитка била готова кад се човек јавио, то *природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманог, људског*" (Божидар Кнежевић). То подразумева да културу промишљамо као „тријумф човека над природом" јер је природа „много старија од цивилизације, која је тријумф хуманог у човеку над животињским у њему".[3]

И док се уметници питају, сублимише њихов предмет И. Секулић, о множини светова у васиони, количини материје, простирању и трајању живота и моћи људског говора, њој је „лично драго питање: о чулу, о појави, о суштини сећања",[4] којим је у бити одредила функцију и задатак критике као културе. Критика мора бити стваралачка на начин којим ће решавати тајну стварања, чула и сећања или памћења и зато је писала о хеленској, скандинавској и словенској култури. Интелектуалном зрелошћу аналитички је улазила у уметност

---

2 *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, (одредница Историја идеја), Академска књига, Нови Сад, 2011, 141.

3 Божидар Кнежевић, „Принципи историје", у: *Критичка мисао филозофа и научника* (приредио Милан Радуловић), књига 25, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1995, 106.
Филозоф историју човечанства дели на три велика периода, од којих су за књижевну критику у нашим разматрањима битна два последња:
први „обухвата човека од његова одвајања од животиње до прве државе и првог народа; други чини период народа и државе или „етичког живота, од оснивања прве, чисто људске заједнице, народа и државе, до данас"; трећи је период будућности „коме цео прогрес тежи, кад ће друштво људско, ослобођено свих непосредних и посредних веза природе и историје, бити засновано на чисто унутрашњим, хуманим принципима, који ће помирити човека са историјом и природом, унутрашње са спољашњим." *Исто*, 107.

4 Исидора Секулић, *Која је личност или уметничко дело на вас пресудно утицало – и зашто?*, СД, књ. 10, Матица Српска, Нови Сад, 1962, 256.

као „функцију вредности“ и критику као „хармонију и функцију“. Принцип тумачења контрасти и биполарности између уметности и критике, не само у методу, већ и у стилу и језику, разумела је тако што је прихватила да „савремени језик, (А. М.) прима импулсе од архаичног, а архаични је преображен у савремени вид језика“.[5] Реч је о логичком мишљењу које критику филозофски схвата као „поступак да се истинито прихвати, разложи и објасни познатим“, јер се тако „појам анализе трансформише у критику“ која одређује „модалитет истине“ и „самостално просуђује о истинитости и лажности одређеног предмета“.[6]

1. Биће критике и смисао историја идеја

У теорији историје књижевности, пројекту који је такође обликовао и П. Палавестра, суштински се дефинише та појава као процес: „*Историја идеја* у примени на књижевност већ није само историја концепција, погледа, уверења – онако како су оне биле изражене у књижевном делу. Идеје се третирају као *структурни елементи*, што значи да начелно питање није апстрактни облик дате идеје, него *то како се о њој говори*, језик којим се она вербализује.“[7] То подразумева симбиозу науке о књижевности с другим наукама, синтетичке или интегралне методе у књижевној синтези, коју Главињски назива „материјалном синтезом“, у обимним монографијама и историјама књижевности и паралелну употребу унутрашњег и спољашњег приступа делу којом се укида подела на*: естеско, друштвено, структурно и историјско* у процесу књижевних комуникација. Реч је о *методолошкој синтези* која третира све аспекте дела као јединство и о томе да се разуме историјска „бит људског слободног стварања“[8] као задатак критике. Тако се књижевна критика као *компарација сазнања и истине, логичка метода и метода филозофије, вештина објашњавања и тумачења, разумевања смисла и садржаја текста, живота историје и времена* проширује и на поље историје.[9] Заснованост суда Палавестра је утемељио коришћењем чињеница које сведоче о обавештености критичара у српској књижевној и научној пракси и на ваљаној теоријској научној мисли о поетици и интерпретацији као два основна правца у историји књижевне критике. Између уметности и критике јавља се дијалектички однос као последица активности двеју аутономних области стваралачког духа. Критичар или

5 Славко Леовац, „Исидора Секулић“, у: *Критички радови Исидоре Секулић*, Српска књижевна критика, књига 14, Београд, 1977, 24.

6 Savo Laušević, *Filosofski pojam kritike*, Unireks, Nikšić, 1995, 12.

7 Михаил Гловињски, „Од спољашњих и унутрашњих метода до књижевне комуникације“, у: *Теорија историје књижевности*, САНУ, Београд, 1986, 30.

8 Savo Laušević, *нав.дело*, 13.

9 Видети: Đ. B. Viko, *Načela nove znanosti*, Naprijed, Zagreb, 1982, 7.

историчар књижевности зато мора да поседује снагу логичког дијалектичког мишљења, огромна знања из свих наука (јер су научне методе често сличне), посебно друштвено-хуманистичких, како би, као интелектуално и морално јака личност, могао ауторитативно да суди на два плана:

– компарацијом уметничких дела (а) и

– контекстуализацијом дела у друштвеним и историјским процесима (б).

Јер, постоји општа људска тежња да се људско искуство стави у оквире универзалног времена, да се сазна који су песнички механизми и разлози транспозиције непосредних песникових интереса у песми и сложене везе помоћу којих човеково историјско искуство живи у поезији (читај: уметности) као присутан облик његовог постојања или као оно што у континуитету културе Т. С. Елиот назива *„историјским чулом"*.

У краткој расправи о појму и бићу књижевне критике као открићу вечитих вредности, поново се позивамо на основни закон природе – *ред у историји*: „Као што је архитектура унутрашња утроба, у којој се развијају и из које се развијају све остале уметности, и као што су уметности само сукцесивна испољавања појединих страна архитектуре, тако су и све форме човековог живота у историји само испољавање његовог унутрашњег психичког живота; историја је заједничка утроба у којој се развијају и из које се развијају све сукцесивне форме и стране унутрашњег човековог живота. Живот је првобитно; он иде пре организације; организација је резултат, испољавање живота, као и структура функције". Исто вреди и за књижевну критику: она се развија и одваја најпре из филозофије, потом из историје књижевности и сукцесивно баштини наслеђе теорије књижевности на чијим основама, увек у утроби историје и друштвених односа, заснива своју функцију и значење, јер „одвајање појединог од општег јесте први и главни услов свега вишег живота, свега прогреса, разума и свести.[10] У суштини, од XVIII века критика постаје *јавна ствар* и *мишљење које доводи пред суд истине* ауторитет, интересе и сазнање.[11]

С филозофског аспекта тумачења проблем пренет на њен језик значи: критика је обавезна да препознаје и трага за новим вредностима и да одговори на питање: шта се крије *иза* појаве неког дела, правца или покрета у уметности? На то питање одговор пружа српска књижевна критика, како појединачни историчари књижевности, тако и историја српске књижевне критике. Палавестрина *Историја* изнова удара печат духовној физиономији српског националног бића и модерног доба у настојању да постане „једно од

10 Б. Кнежевић, *Принципи историје*, 115. и 119.

11 У филозофији, у чијем пољу овде тумачимо критику важи аксиом: „Знање постаје знање неке чињенице само уколико је истовремено, *критично* (А. М.), само ако се доводи у питање, ако допире с оне стране свог почетка". Видети: E. Levinas, Totalitet i beskonačno, „Veselin Masleša", Sarajevo, 1976, 67.

средства његових самоосвешћења“[12] и извесно је да ће наћи место у савременој српској критици и критичкој мисли. Уметничке или песничке истине се не заснивају на чињеницама као научним тврдњама, али су критици нужно потребне као идеје и у историји критике као синтези оне се налазе.

Појам историја етимолошки значи и *знање добијено испитивањем* и обухвата све изворе и начине сазнања, а појава писма сматра се зачетком *историјске свести*. Из историје учимо зато што заборављамо и што се сећамо и она је истовремено прошло-садашње-будуће доба. Објективно заснован приступ расправи о појму и бићу критике подразумева, сам по себи, отклањање извесног броја схватљивих предрасуда, као и сасвим ново вредновање и превредновање остварених аналитичких домета у складу с потребама промишљања друштва у садашњости. Круцијално је сазнање да при томе имамо у виду следећу чињеницу: док се математика као наука креће у сфери спољашњег реалитета и настоји да *„реалне предмете уреди на најопштији начин“*, дотле поезија (читај: књижевна уметност од које некада није била одвојена наука, управо онако као што мисао није била одвојена од слике и предмета, ни мишљење од осећања, јер су песник и мудрац били исто) „уређује оне субјективне ставове на најопштији начин“.

Та чињеница отежава задатак науке о књижевности и компликује функцију и улогу критике у друштву. Ипак, чињеница је да књижевност концентрише колективне емоције и колективно искуство, па је оно *Ја* које казује поезија „такво да означава све људе у њиховом емоционалном свету“. Исто тако „естетски предмети су утолико естески, уколико изазивају емоције које нису само емоције неког индивидуалног човека, него асоцијације људи“. То је оно што књижевну критику као део науке о књижевности обавезује да са више аспеката дефинише као *историјско чуло* или искуство. Свет уметности је свет друштвеног осећања, а свет речи и представа које сублимира књижевност и тумачи критика као основ поезије, резултат животних искустава свих људи.

2. Критика и њено друштвено значење

Иако је појам *критика* (унутар њега и појам *књижевна критика*) проблем за једну тезу, поступку дефинисања његовог *садржаја, функције и значења, односа и везе критичара и уметника, стваралаштва и критике, критике и филозофије, критичког и уметничког дискурса, циљева и задатака критичара и уметника*, да наведемо само нека питања, у историјском хронотопу, приступамо тако да, лишавајући је свих ограничења универзитетске

12 Др Миодраг Д. Игњатовић, *Књижевни појмови, изрази и теорије* (одредница Критика), Књижевно друштво просветних радника Србије, Књижевна заједница Југославије, Београд, 2004, 183.

критике, буде практично разумљив и применљив у разумевању и тумачење у њене друштвене функције у историји српске књижевности као културе на нивоу битних историјских идеја. Примарна је идеја да се у модерно доба уметност, јер је дуго била део јавности и државног живота, одваја од државе и практичног политичког живота, што мења позицију и функцију критике. Полазиште је аксиом: И критика је условљена имагинацијом. Сваки велики критичар превазилази своју доктрину. Предмет који обухвата критичар увек је обимнији од методе, која је, као и свака дефиниција – ограничавајућа. Људски дух је шири од критичарevих схема и система и зато је критика уопште као духовна дисциплина ојачала у последња два века, а у српском друштву посебно од Скерлића до данас. Тежећи плуралистичком методу у XX веку, „ослободила је своју протејску енергију, жанровски се избистрила, историјски и друштвено ускладила и усавршила, чиме је знатно превазишла своју првобитну функцију да иде за књижевношћу и да приказује само њене готове производе". У критици је на делу спознаја и преиспитивање познатог које треба да буде приказано као рационално утемељено и зато је она историјски постала „самостална форма духовне спознаје и интелектуалне савести"[13].

Из огромног броја теоријских разматрања, а нема књижевне врсте коју је теже дефинисати од критике тврди Т. С. Елиот, акцентујемо она која одговарају духу, искуству и пракси нашег времена, јер је критика увек у свом времену. Увид показује, одакле год да кренемо у поступку дефинисања, да смо истовремено на трагу *општих истина* (а) и све *релативности* појма критика и њене друштвене функције у откривању „виших истина" којима дело естетички превазилази свој друштвени и историјски контекст (б).

Тако једни тврде да критика није наука, други да је уметност, једни да је аутономна област духа, а други да је слушкиња уметности.[14] Мешање разних

13 Предраг Палавестра, *Историја српске књижевне критике 1768 – 2007*, Матица српска, Нови Сад, 2008, 6.

14 Нортоп Фрај изричито брани право критике на сопствени живот: „Критика је самостална структура мишљења и знања која постоји по себи, до извесне мере независно од уметности којом се бави". Супротног је становишта Мери Кригер: „Општа је истина да критика није наука, а по мом мишљењу то не треба ни да буде, упркос и насупрот Хиршу (и можда нешто мање ревносно, Нартропу Фрају). Отуда следи и друга општа истина да критика није ништа друго до уметност (...) од које чак и теоријски не смемо пуно очекивати". *Исто*, 213. и 214.

Полазећи од идеје да је свака критика једно суочавање, сваки суд о делу суд о самом себи, да субјективност не значи да је критичарево *Ја* потпуно затворено у лични доживљај, већ да у процесу суђења, природно *Ја* треба да уступи место културном *Ја*, Серж Дубровски тврди: „Критика може у себе укључити науку, али се биће критике никада не изједначује са бићем науке". Видети: Серж Добровски, *Зашто нова критика*, Београд, 1971, 221.

дисциплина духа у критици не лишава је њене егзистенције. У најкрупнијем плану док, по Н. Фрају, на пример, постоје четири типа критике: *историјска, морална, архетипска, реторичка и контекстуалност као компонента критике,* по Елиоту постоје три врсте критика: *историјска, филозофска* и *песничка*. За историју књижевне критике сви типови критике су од готово прворазредног значаја. У изворном смислу *појам критика означава чин оцењивања, поступак и процес анализе и просуђивања* и у етимолошкој је вези са *појмовима судија, судити и просуђивати.* Појам критичар директно се везује за појам судија и тумач вештина. „Добар критичар је онај који прича о авантурама своје душе међу ремек-делима" (А. Франс).[15]

Када је реч о књижевној критици, она познаје бројне и разноврсне поделе по различитим критеријима, а ми показујемо ону која је дели на пет врста:

1. *Критика као врста књижевног истраживања*, усмерена је ка књижевности као језичкој уметности.
2. *Критика као педагогија укуса*, усмерена је ка разумевању и откривању задовољства у тексту и користи из читања текста.
3. *Критика као припрема теорије књижевности*, усмерена је ка стварању темеља и методолошких научних поставки оцењивања вредности књижевности као културе у једном народу (може бити и наднационална). Остварује се по магистралној идеји: *Критика без историје је празна, као што је и историја без критике слепа.* Желећи да укључи и обликује читалачки субјект, она узима у обзир емпиријски процес рецепције дела и у правом смислу, оцењивањем вредности једне литературе, представља припрему историје књижевности у чијем је језгру синтеза историја идеја.
4. *Критика као руководство књижевних група*, усмерена је ка појединим покретима или стилским формацијама.
5. *Критика као припрема историје књижевности*, усмерена је ка великим синтезама на темељу знања из свих наука, посебно хуманистичких.

Андре Русо мисли да „критика је уметност као што су друге уметности: исто тако слаба и исто тако слепа као оне", а Љубомир Недић да је критика „један природан нагон (...) инстикт, урођени дар. Где тога нема ту прописи и правила не помажу много". *Исто,* 223.

15 Ђерђ Лукач, представник марксистичке критике, идеје естетике у књижевној критици представља мишљење које следи развој од традиције тематске анализе књижевности ка идеолошкој књижевној критици. Уметност је за њега спознаја „збиље". Њен садржај је оно што је узето из „збиље", а облик начин на који је збиљско трансформисано у јединство општег и појединачног. „Књижевна критика треба да се ослони на спознају збиље: да разлучи што је у самој збиљи битно, а што небитно, што је нужно, а што случајно, што истинито, а што лажно, да би се тада утврдило како се слажу књижевност и збиља". То што важи за књижевну критику очигледно вреди и за историју књижевне критике. *Исто,* 237.

За историју књижевне критике, по нашем суду, изузев, критике као руководства књижевних група, остале четири врсте су од истоветног значаја. Истраживање књижевности као културе, формирање и неговање укуса у естетичком и педагошком смислу, припремање терена за освајање простора историје књижевности и теорије књижевности – све су то услови без којих критика у процесу остваривања своје друштвене функције не може да функционише, тим пре што нас модерна и нова критика, означавајући комплексност, уче да читамо, разумемо и уживамо у делу са много вишезначности него раније. Многозначност се у књижевној критици (која иде у правцу питања: *ïде је узрок и ïде је ïоследица* и питања *да ли је дело објективни одраз субјективне сшварносши или субјективни одраз објективне сшварносши*?) синтетише као историја идеја у историји књижевности и књижевне критике. У њу критика уноси смисао развоја и важност критичког става за време. „Да бисмо дјело вратили књижевности", чију специфичност види у оквиру опште теорије знакова, резултантно тврди Р. Барт у *Крийици и исйини* (Critique et verite), „морамо заправо напустити књижевност и обратити се *анйройолошкој кулйури* (А. М.)."[16] Критика се инкорпорирањем себе у културу као шири појам, тако обраћа другим наукама. Иако су и XVIII и XIX век за Р. Велека били векови критике, XX век, обележен њеном рефлексивношћу и готово анатомском апаратуром, јесте право доба критике. То значи, по Барту, да бисмо имали право бранити иманентно читање дела, морамо познавати логику, историју, психоанализу, филозофију и друге науке, и то је чињеница која одређује модерну критику и којом се затвара један могући круг њеног тумачења.

Још од Сент-Бева присутан је покушај да се књижевна критика заснује као посебна дисциплина чији је предмет била књижевност, њена функција и функција књижевног дела. Н. Фрај пише у *Анайомији крийике* да њен појмовни оквир није сама литература, али није ни нешто изван литературе, јер би у том случају анатомија критике нестала.[17] Критика је увек апстрактна, израз неког општег и ширег интереса, јер критичар мора бити друштвено осетљив, а његов суд одраз одређених друштвених интереса, док је дело ванвременско или универзално у својим вредностима. Она преузима од историје уметности и примењује одговарајућа мерила која конституише у формална својства и увек је у свом времену, док је уметничко дело јединствено и ванвременско. Већ прва дефиниција отвара нови проблем: *однос крийике ïрема уметносши и ïосшавља ïишање њене сврховишосши.*

Ова дефиниција означава везу критике и историје уметности и тако потврђује да критика од историје уметности преузима своје методе. Њен шири

16 *Исшо*, 216.

17 Видети: Никола Кољевић, *Теоријски основи нове крийике*, (предговор), Просвета, Београд, 1967.

друштвени интерес подразумева да је упућена на јавност (у чије име делује) и да је то за њу од пресудне важности. Активну улогу или нужну егзистенцију са уметничким делом ствара окренутост критике *ка друштву, ка јавности, ка другима*. Она тумачи створено дело као *чин и свет јавности, историје, друштва*, а не аутора као човека. Критика има *улогу посредовања* између дела и јавности и представаља духовни врх заштитника уметности.[18] У том смислу стоји и дефиниција да је само присуство критике доказ друштвеног бића уметности.

3. Дефиниције критике и њена пракса

У овом слоју, по нашем мишљењу, сродне су и следеће, иако често и противуречне, тезе о критици, критичару и књижевности које постају елементи дефиниција:

– Дело је материјализована духовност, дакле, припада широј култури.
– Друштвена функција уметности чини основу за приступ уметничком делу и ангажованост и суштину уметничког дела треба тражити у друштвеном аспекту уметничког дела и стваралаштва, дакле, оно се не своди само на теорију социјалистичког реализма, какву познаје не само историја српске културе.
– Критика тежи да значења и вредности уметности објасни на објективан начин и заснива се на својој и јавности дела, дакле, и сама је подложна критици, што је претпоставка за заснивање историје критике.
– Језик критике је производ историјског сазревања знања и идеја, дакле, опет се, с разлогом, говори о историји критике и одбацује становиште да би историја критике, за коју се залагао Лионело Вентури, представљала „историју глупости“, дакле, реконструишући истовремено биће уметности као поруку и систем, критика је афирмише и дефинише као културу.
– Критика је упоређивање појаве са њеним идеалом.
– Критика се, на основу свој два приступа уметничком делу, унутрашњем и спољашњем, може посматрати по својој естетској или књижевној и својој етичкој или друштвеној функцији.

18 Радомир Ивановић се бавио готово свим значајнијим српским критичарима. У тумачењу науке о књижевности говори о критичарима као посредницима. У расправи о књижевној критици у контексту теорије тумачења и теорије сазнања поводом Паласвестрине *Историје* пише о књижевности као примарној области уметничког сазнања и критици као секундарном облику научног сазнања. Наглашава да је критика еволуирала *од интерпретативне, преко аналитичке до синтетичке форме* (А. М.), па трагајући за „вишим истинама“ све више актуелизује и проблематизује књижевне и критичке феномене и ноумене. Радомир Ивановић, *Писци и посредници*, Змај, Нови Сад, 2011, 225.

– Критика је мешовити свежањ логички разноврсних исказа и аргумената. Они укључују дескриптивно, интерпретативно и вреднујуће. Састоји се од описа, тумачења и вредновања. Њен језик обухвата три равни: *раван описивања, раван вредновања и раван естетичких предмета.*
– Критика као књижевност или као књижевна мисао о књижевности, једва одређена од главног тока стварања, на ивици да се утопи у њега, јесте саставни део личне писчеве авантуре, а њени аксиоми и постулати морају израсти из саме уметности на коју се односе.

Питање: *шта је критика* није једнозначно, јер њена главна моћ јесте покретачка снага развоја науке и друштва. Њен израз је у модерном друштву питање грађанске и духовне слободе. На томе она темељи свој углед и статус. Као стваралачки чин, упркос бројних негирања критике, уметничко дело без критике, по неким критичарима, остаје недоречено и непотпуно. „Критика осветљава мисаони контекст сликом и осветљава слику мисаоним контекстом".[19] Та дефиниција показује да је критика стваралачки чин и да је свако оспоравање научности критике која испитује и производи смислове беспредметно. Критика је данас потребнија него икада.

Функцијом комуникативности књижевност је повезана са друштвом, јер друштву преноси (читај: емитује) писчеву поруку, идеју и визију реалног и новоствореног света (а) и, у обрнутом смеру, преко књижевног дела се изражавају тежње, идеје, интереси друштва или његових слојева које је уметник асимилирао (б). Као таква јер у модерном друштву „доживљај савремене историје се осећа као оштра поцепаност између човековог осећања вредности и онога што стварно ради".[20] У још заоштренијој форми то стање духа у модерном српском друштву саопштава се захтевом реализованим у пракси: *једно мисли, друго говори, треће ради*. Или још и формулом: *само глуп каже оно што мисли*. Да би се тој пракси стало на пут, нужна је критика која изнова афирмише *вечите вредности*, ма колико се оне прилагођавале новом времену и технолошком друштву које у комуникацијском смислу ствара ново отуђење међу људима.

Суштински смисао критике као „и биологије духа, и психологије духа, и филозофије духа" (Драган Јеремић) усмерене на дело јесте да изучавање књижевности постане научно, јер „читањем текст више није у целости писчев" (У. Еко), а сам читалац, с обзиром на то да „језик увек каже више него што је речено", из текста извлачи и оно што текст не казује. Као збир различитих тумачења и дефиниција критике може се рекапитулирати: *критика је паралелно трагање за естетским суштинама дела, али и облика мишљења*

19 Др Миодраг Д. Игњатовић, *нав. дело*, 185.
20 *Исто*, 175.

које даје значење људском искуству, односно култури. У обе равни критика има своју пуну друштвену функцију. Питање вредности је, у том контексту, гранично питање науке о књижевности и књижевне критике.

За дефинисање појма критике битни су и њена *веза и однос* према филозофији. Суштински суд Романа Ингардена полази од идеје да критика ништа не може да изгуби ако призна своју неразлучну повезаност и савез са филозофијом, јер су књижевни и филозофски смисао неодређени, па закључује:

„Не прихватам гледиште да је једна посебна хуманистичка наука меродавна да открије и дефинише смисао једног дела. Циљ разумевања једног одређеног подручја човекове активности тежи да пређе на објашњавање човека, овај или онај научни метод тежи да се одједном покаже као филозофски систем. Према томе, *судбина филозофије и књижевне критике неразлучно су повезане, у начелу неодвојиве, оне се ни у стварности никад не разликују* (А. М.)“.[21]

Ингарденова дефиниција има амбивалентно значење: истовремено високо вреднује критику, доводећи је у везу и савез са филозофијом, и ми прихватамо такав суд, али је и оспорава као аутономну.

У тесној вези с овим је и питање критичког дискурса који је иманентан језику и бићу критике. Критички дискурс уједињује књижевност као поље свога истраживања и реалност друштва и културе у име којег и за које делује. Између културе (која је носилац несагласја и одбијања и која тежи уједињавању и универзализацији рационалног дискурса) и књижевности, истиче Морис Бланшо, критичар обично и са осећањем кривице стаје на страну културе. У светлу филозофског промишљања односа критичара према књижевности и култури, разуме се зашто су у модерној критици *идеје постале важније од чињеница*. Критички дискурс испитује и оцењује и у својој бити различит је од уметничког дискурса.[22] Текст заједно са контекстом (који омогућује његово разумевање) мора се схватити као почетак књижевне критике, чија је специфичност, за разлику од музичке или ликовне критике, на пример, у томе што се користи истим средством (језиком) као и они о којима суди. У процесу вредновања то критичару представља и проблем и изазов, јер треба да ослободи скривене идеје „из депоа“ дела.

Историчари књижевности, међу којима је и Серж Дубровски, тврде да уметничко дело није саставни део историје самим тим што је настало у историјском времену, већ је увек „аутономни свет“ који историју посредно и у прерађеном облику укључује у себе. Нуди једно песничко објашњење историје. Није прост рефлекс историје, него је рефлексија о историји.[23]

---

21 Роман Ингарден, *О сазнавању књижевног уметничког дела*, СКЗ, Београд, 1971. Цитирано по Миодрагу Игњатовићу, *нав .дело*, 178.

22 *Исто*, 179.

23 *Исто*, 207.

Што је дело ближе своме времену оно се више уздиже и добија на вредности као израз свога времена, али губи у универзалности. У дефинисању те релације критика открива *свој друштвени карактер* и своју битну карактеристику: *друштвену одговорност*.

И заиста, још из Платоновог времена потиче идеја да се држава и њена моћ, а то је најмодернија институција коју је изумео људски род, као што је демократија најбољи вид владавине који је до сада створен у цивилизацији, не чувају законодавством већ лечењем и здрављем њених чланова. *Друштвени карактер критике и лична одговорност критичара за суд о делу исцрпљују се опредељењем да лече друштво и појединца учине естетизованим и морално здравим бићем*. Истина, што је епоха удаљенија утолико је вредновање теже, јер су историјске претпоставке услов идентификације и разумевања дела.[24] Критика се зато сматра недовршеном и тај јој статус одговара. Њен главни циљ остаје: *да побољша комуникацију међу члановима друштва*.

Дело се може разумети само ако се разуме питање на које одговара критичар. „Разумевање је увек процес стапања историјског видокруга са видеокругом савремености који егзистира за себе" – и то је средиште од којег полази сваки историчар књижевне критике. За Шлајермахера разумевање, у суштини, повезује неки субјект са одређеним предметом, а за Хајдегера разумевање текста остаје трајно одређено антиципативним кретањем предразумевања. Круг целине дела не раствара се потпуним разумевањем, него, насупрот томе, он је у том тренутку најаутентичније уписан.[25]

Кантовски је захтев, тврди Велек, да се *вредности процењују као својство ствари, а не као својство индивидуалног опажања* (А. М). Суд столећа, а Палавестрина *Историја* обухвата два и по века српске књижевности, више је него напабирчени суд читалаца, критичара, посматрача или професора. Палавестра каже како се дело не може тумачити без идеје о тексту или његовим стављањем у службу сопственим идејама, јер доноси „дозу новости, оригиналности, посебности".[26] У тој *дози новости, оригиналности и посебности траје свака критика као вредносна делатност*, која, као и наука, пружа појмовно сазнање и тумачи уметност и открива искуство о ситуацији еквивалентно идеологији.[27]

За разумевање бића модерне критике, у овако противуречном и делимичном низу ставова и дефиниција, од значаја су и следећи: да постоје

---

24 „Тумачење је", објашњава критичку процену Миливој Солар, „у првом реду објашњавање околности настанка дјела, а критичка процјена је нужна оцјена дјела с обзиром на његову ‚вриједност у повјести' ". *Исто*.

25 *Исто*, 231.

26 *Исто*, 209.

27 Рене Велек је изричит: „Вредност је сама суштина уметничког дела. Критика није наука. Наука испитује смислове. Критика их производи". *Исто*, 110.

критичари који не укидају везе између дела и његовог творца и дела и епохе у којој је настало и да постоје критичари који искључују сваки вид присуства аутора из историје и тумачење дела заснивају на испитивању његове форме, структуре, речи и језика (С. Дубровски).

У овим и сличним гледиштима налазе се готово сва битна савремена струјања и промишљања критике у којима се тражи оквир да се у области књижевности, на темељу језичких и стилских структура, нађе посебан предмет за строгу, конкретну и специфичну анализу дела. Та струјања и промишљања чине:

– представници француске експликације текста,
– руски формалисти и чешки структуралисти,
– пољски заступници иманентне анализе,
– немачки стилистичари и
– англо-саксонски нови критичари.[28]

Сви они, на свој начин, показују да се друштвена функција критике данас битно изменила, и то доказују следећи процеси и чињенице везани за статус критике:

– саопштава се уском кругу образованих људи;
– у битном слоју свог постојања бави се сама собом;
– сама је отежала под својим појмовном и методолошком апаратуром;
– често је исцепкана и без великих синтеза итд.

Међутим, остаје истовремено чињеница да су књижевност и филозофија израз једне визије света. Таква визије света није индивидуална већ друштвена чињеница. Како је човек онтолошки усамљено биће (као критичар) које је временски и просторно одређено и које себе самог поставља и тек касније ступа у друштвени однос, логично је што се проблем дефинисања и тумачења критике наставља у бесконачном низу. И што је она исто тако:

– Креативна активност која вреднује дело у ширем контексту и полази од става да је уметност као Органон филозофије *изнад и изван* реалности, а критичар је аналитичар уметности надмоћног ума, који одлучује каква ће бити значења анализе дела: *естетичка, психолошка или социолошка* и, имајући на уму васпитање, разјашњење и исправљање укуса као циља критике и логику мишљења, изјашњава се о вредности у важећем систему вредности.[29]

---

28 Драган Јеремић, *Критичар и естетски идеал*, Графички завод, Титоград, 1965, 221 – 222.

29 У онтолошком тумачењу критике, као филозоф наде који се бори против концепције одраза у уметности, у чијем је средишту позитивизам и социологија културе, А. Блох се залаже за дијалектичко јединство форме (латенције) и садржаја (манифестације).

– Да је критика објективна естетичка теорија која настоји да дође до општијих закључака о уметности и о лепом, односно да критика и естетика имају узајамни однос. То Б. Крочеа наводи на закључак: „естетика је методологија критике". Циљ критике јесте да уђе у анализу естетских елемената дела и да тражи и црпе вредности које ће теоријски уопштавати.
– Да критика није само припрема историје књижевности него и припрема и коректив књижевне естетике, јер је историја критике историја кругова који се додирују, поклапају и међусобно искључују. По суду Драгана Јеремића, њу не чине појединачне личне и субјективне оцене појединих књижевних дела, него теоријска структура која, мада неписана, стоји у њеној основи, а по суду Сент-Бева, критика треба да у оквиру историје књижевности створи „природну историју друштва".

Наравно, постоје и друге дефиниције критике, које нас уводе у разумевање функције историје српске књижевне критике или постају оквир нових тумачења. Српску критику у прошлом веку у развојном смислу дефинишу:

– *вредносна критика* Љ. Недића,
– *естетичка критика* Б. Поповића,
– *импресионистичка критика* Ј. Скерлића,
– *историјска критика* П. Поповића, која се показала најкомплекснијом и најживотнијом, и
– *стваралачка критика* И. Секулић и Б. Лазаревића.[30]

Али, из наведених дефиниција је јасно да је одувек тешко дефинисати неки базични појам, какав је у науци о књижевности појам критике са својим *опсегом, теоријама, принципима и техникама*. Дефинисање је услов за осветљавање једне њене стране или димензије, *као што је друштвена функција*

Основни смисао онтолошке естетике је да уметност у себе прими и представи филозофску идеју. Суд укуса је „опажајна појединачна представа, која се односи на осећања задовољства". Централна категорија његове онтолошке естетике је у становишту: реално она неће ништа представљати *уколико се општа и апстрактна истина не уобличи, не појави у облику, уколико Опште не пређе у Коначно и не постане фрагмент Целине* (А. М.).

За овог филозофа дијалектичког материјализма све се збива *овде и сада у реалитету, а не у уму – у идентитету*. Језиком критике казано то значи да, како ми разумемо, *уметничко мишљење мора бити у свести читаоца увек конкретизовано и лоцирано*. Вредност дела се оцењује према општој друштвеној норми и објективној мисли и као визија света и мисаони систем намеће се социјалној групи или класи. „Најснажнија је она индивидуалност која се најбоље идентификује са животом духа, тј. са битним снагама друштвене свести". *Исто*, 228. и 231.

30 Радомир Ивановић, *Амалгам чуда и труда*, Бесједа, Ars Libri, Бања Лука, Београд, 2012, 184.

и значај, иако критика, следи из дефиниција, није строго ни наука, ни уметност, или је паралелно и једно и друго. Критика о књижевности пише на књижевни начин. Књижевност је њен предмет а не циљ: према књижевности критика се односи, како сугерише Н. Фрај, као *историја према догађају или филозофија према мудрости*.

Осим тога, чињеница и опште место у критици јесте да „умјетност не напредује нити се побољшава: она производи класично или узорно“[31] и, као таква, уметност одређује три функције критике:

– посредника између уметничког дела и конзумента (а),
– успоставаља мост између уметности и естетике (б) и
– процењује уметност универзалним естетичким вредностима у контексту новог времена (в).

Управо то критику поставља увек пред новим задацима и усложњава њене функције, независно од тога што дело није увек створено за уживање тако да открива његове нове вредности (а) и прати промене у књижевности и култури (б). Из тога следе најважније функције књижевне критике:

– да учи читаоце како да читају и уживају у књижевном делу,
– да вреднује дела која ће постати наслеђе у историји вредности и
– да, као „самостална структура мишљења и знања, независна од уметности којом се бави“, подразумевајући морални кредибилитет и интегритет критичара, буде „припрема књижевне естетике“.[32]

С тако дефинисаним базичним појмом критике могуће је приступити анализи друштвене функције српске књижевне у минула два ипо века њеног постојања. Анализа нужно подразумева и усвајање неке од бројних подела критике, међу којима је, за нас, најпознатија Фрајова подела на четири врсте у којима се рељефно дефинишу и њене функције:

– историјску критику (теорија модуса),
– етичку критику (теорија симбола),
– архетипску критику (теорију митова) и
– реторичку критику (теорија родова).

Истина, Т. С. Елиот говори о: *историјској, филозофској и песничкој критици*, а у Палавестриној *Историји,* на пример, доминира *историјска критика* као прворазредно критичко мишљење у српској књижевности. Анализа подразумева да се мора поћи и од логичне претпоставке да су све поделе условљене, између осталог, и функцијом критике (1) и од чињенице да када

31 Northrop Frye, *Anatomija kritike* (prevela Giga Gračan), Naprijed, Zagreb, 1979, 386.

32 Милена Стојановић, „Доктор Џекил и Мистер Хајд или две непознате у једначини званој књижевност“, у: *Историја и теорија српске књижевне критике*, (уредник Милан Радуловић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2009, 311.

говоримо о појму критика, основно питање гласи: *шта може бити обухваћено појмом српске књижевне критике и шта све улази у њен састав*? (2). Питање мора да обухвати одговор, сажима смисао критике из перспективе огромног искуства и знања Палавестра, на следеће елементе:

– схватања критике и одређење променљивог појма критике,
– утврђивање карактера критике као посебне књижевне форме духовне културе,
– дефинисање односа критике према владајућим идејама и идеологијама културе појединих историјских и књижевних епоха,
– означавање главних морфолошки и типолошки промена критике, измена критичког поступка и развој система књижевних вредности,
– разјашњење основних етичких и естетичких претпоставки српске критике и њених веза са језиком и духом културе,
– маркирање њене књижевне, уметничке и јавне функције и главних етапа у развитку свести о књижевности,
– одређивање друштвеног положаја јавне речи и права критичког духа да поставља и мења духовне стандарде, јер је критика жива историја преображаја књижевних облика и идеја насталих у процесу измена културних модела и промена у језику културе.[33]

То је пут којим се можемо запутили тражећи одговоре на суму готово нерешивих питања у расправи о друштвеном и културном значењу књижевне критике, док је дефинисање појма и бића критике први услов за њено дубље разумевање и тумачење.

Литература

Аврамовић 2003: З. Аврамовић, *Чији је књижевник и његово дело*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад.

Аврамовић 2006: З. Аврамовић (приређивач) *Списи о култури*, Београд.

Бачановић Николић 2011: З. Б. Николић (и др.) *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*, Академска књига, Нови Сад.

Bart 1981: R. Bart, „Kritika i istina", u: *Novim putevima francuske kritike*, Svjetlost, Sarajevo, стр. 305 - 327.

Velek, Voren 1991: R. Velek, O. Voren, *Teorija knjizevnosti*, Nolit. Beograd.

Vučković 1968: R. Vučković, *Sudbina kritičara*, Svjetlost, Sarajevo.

Viko 1982: Đ. B. Viko, *Načela nove znanosti*, Naprijed, Zagreb.

Гловињски 1986: М. Гловињски, „Од спољашњих и унутрашњих метода до књижевне комуникације", у: *Теорија историје књижевности*, (уредник Предраг Палавестра), САНУ, Београд, стр. 27-35.

33 Предраг Палавестра, „Проучавање и издавање грађе за историју српске књижевне критике (историја једног научног подухвата)", у: *Књижевна историја*, бр. 96, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1995, 237 – 265.

Добровски 1971: С. Добровски, *Зашто нова критика*, СКЗ, Београд.
Ивановић 2011: Р. Ивановић, *Писци и посредници*, Змај, Нови Сад.
Ивановић 2012: Р. Ивановић, *Амалгам чуда и труда*, Бесједа, Ars Libri, Бања Лука, Београд.
Игњатовић 2004: М. Д. Игњатовић, *Књижевни појмови, изрази и теорије*, Књижевно друштво просветних радника Србије, Књижевна заједница Југославије, Београд.
Ингарден 1971: Р. Ингарден, *О сазнавању књижевног уметничког дела*, СКЗ, Београд.
Јеремић 1965: Д. Јеремић, *Критичар и естетски идеал*, Графички завод, Титоград.
Кнежевић 1995: Б. Кнежевић, „Принципи историје", у: *Критичка мисао филозофа и научника* (приредио Милан Радуловић), књига 25, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, стр. 105-141.
Кољевић 1967: Н. Кољевић, *Теоријски основи нове критике*, Просвета, Београд.
Laušević 1995: S. Laušević, *Filosofski pojam kritike*, Unireks, Nikšić.
Levinas 1976; E. Levinas, *Totalitet i beskonačno*, „Veselin Masleša", Sarajevo.
Леовац 1977: С. Леовац, „Исидора Секулић", у: *Критички радови Исидоре Секулић*, Српска књижевна критика, књига 14, Београд, стр. 7-24.
Мишић 1958: З. Мишић, *Антологија српске књижевне критике*, Нолит, Београд.
Недић 1957: Љ. Недић, *Антологија српске књижевне критике*, Нолит, Београд.
Секулић 1962: И. Секулић, *Која је личност или уметничко дело на вас пресудно утицало – и зашто?*, СД, књ. 10, Матица Српска, Нови Сад.
Solar 1976: M. Solar, *Književna kritika i filozofija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.
Стојановић 2009: М. Стојановић, „Доктор Џекил и Мистер Хајд или две непознате у једначини званој књижевност", у: *Историја и теорија српске књижевне критике*, (уредник Милан Радуловић), Институт за књижевност и уметност, Београд, стр. 303-317.
Палавестра 1995: П. Палавестра, „Проучавање и издавање грађе за историју српске књижевне критике (историја једног научног подухвата)", *Књижевна историја*, бр. 96, Институт за књижевност и уметност, Београд, стр. 237-265.
Палавестра 2008: П. Палавестра, *Историја српске књижевне критике 1768 – 2007*, Матица српска, Нови Сад.
Радуловић 2008: М. Радуловић, *Видови српске књижевне критике*, друго, проширено издање, Институт за књижевност и уметност, Православни богословски факултет, Београд, Фоча.
Frye 1979: N. Frye, *Anatomija kritike* (prevela Giga Gračan), Naprijed, Zagreb.

Ana MUMOVIC

SOCIAL AND CULTURAL MEANING OF LITERARY CRITICISM (Addendum to Theoretical Discussion on the Literary Criticism Notion and its Being)

Summary

The paper aims to define the literary criticism notion and its being within the historical chronotope.

The literary criticism has a two-way approach to a work of art: internal and external. Both of the approaches bring about its esthetical, ethical and social function.

Although it is not easy to define a basic notion, such as the notion of criticism in literary science, the defining of the notion and contents of the being of criticism is a prerequisite of enlightening one of its dimensions, namely its social function and significance.

Definitions presented in the paper imply that it is not strictly a science or an art or it is both at the same time. Criticism writes about literature in literary manner. Literature is its subject and not its purpose. Criticism treats literature, as suggested by N. Frye, the way history treats events or the way philosophy treats wisdom.

The paper implies that criticism in Serbian literary science is synchronously: search for aesthetic essence of a composition and opinion which gives meaning to human experience and culture. In both planes criticism has its utmost social function. In this context the question of value is the question of frontier between the literary science and literary criticism.

Keywords: literary criticism, culture, society, the meaning, the notion of criticism, will be criticism.

Рад је предат 1. новембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41-1
821.163.41.09 Марковић –Кодер Ђ.

*Јасмина Љ. КНЕЖЕВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

САН У ЈЕЗИКУ ЂОРЂА МАРКОВИЋА КОДЕРА: ЗАБОРАВЉЕНИ КОД(ЕР)**

Апстракт: Рад који је пред Вама представља први део обухватнијег огледа у којем се аутор бави проучавањем ониричког слоја Кодерових спевова. На темељу четири херметична и тешко проходна Кодерова спева (*Роморанка, Сан Матере српске, Девесиље, Митологије, Искони*), колико их је иза себе оставио песник, аутор формира хипотезу о читавом поетском опусу песниковом као о непрегледном пољу сна, за чије разумевање кључ представља његов језик. Као страсни полиглота и познавалац дванаест страних језика, заљубљеник у басме, бајалице, магијске исцелитељске обреде и тајне народне ритуале, у време које је претходило стандардизацији српског језика, Кодер је писао језиком који је својом неразумљивошћу дуги низ деценија одбијао како читалачку, тако и стручну, научну публику од себе. Они пак, који су се Кодеровим делом бавили, своје истраживање нису могли да започну а да притом не обрате пажњу на чудесни свет Кодеровог језика-ромора и њему саобразних речи-бића. Ослањајући се на појмовни апарат који се употребљава у приступу проучавању снова и човековог заумног познатог као *луцидно сањање* и који за организационе јединице ониричког материјала узима сфере сна, аутор у раду издваја седам сфера чију је хијерархију тешко и готово немогуће одредити, а које се међусобно преплићу и уланчавају и провлаче кроз читав Кодеров опус.

Кључне речи: Ђорђе Марковић Кодер, српски романтизам, ониризам, луцидно сањање, сфере сна, језик-ромор, речи-бића.

---

* Истраживач-сарадник, jasmina_vucetic@yahoo.com

** Рад представља део обухватнијег истраживања и одломак из магистарског рада *Снови у књижевности српског романтизма*, рађеног под менторством проф. др Саве Дамјанова и одбрањеног у септембру 2014. године на Филозофском факултету у Новоме Саду.

1. За кога пишете?

Својевремено је у *Српском књижевном магазину*[1] међу нашим савременим писцима била спроведена анкета на тему „За кога пишете и ко су Ваши читаоци?“ Одговора је, разуме се, било разних. У сурету са ликом и делом Ђорђа Марковића Кодера ово сећање нам се и нехотице намеће. Уистину, било би више него занимљиво помало скрајнутог, до новијих времена недовољно проучаваног, херметичног и интригантног нашег писца 19. века суочити са овим питањем. Јер, писање је чин који подразумева постојање адресата, који би требало да влада одабраним језичким кодом којим је порука написана. Ђорђе Марковић Кодер, међутим, мимо свих језика којима је владао (а био је, ако је веровати тврдњи Небојше Васовића, осведочени полиглота, који је говорио чак дванаест страних језика[2]!) пише тешко разумљивим, само њему својственим језиком, тако да је читање његових дела читање са препрекама. За кога је писао наш писац?

Ако смо склони нагађању за кога пише наш писац, те неизвесности нема ако наведено питање поставимо у негативном облику. Дакле, коме се не обраћа Кодер? „*Не школи*, ербо наша школа вели: *дугачка коса кратка памет. Не друштву*, ербо учено српско друштво изсмеява, нужде, у коима се просте Матере налазе“, сам ће рећи[3], још пре него што му исти изрекну пресуду на вековни заборав. Судбину дела као засебног организма са властитим усудом потврдиће Кодерови умотвори (заумнотвори, боље речено!), на чију ће одисеју и легитимност егзистирања у оквиру артеријског система историје српске књижевности утицати управо ти, за које није писао. Били су то његови савременици и завременици, заговорници и бранитељи вуковске линије у језику и књижевности, чијем је језичком и поетском осећају мера Кодерове слободе и инвентивности била потпуно неприхватљива и страна: Љуба Ненадовић, Ђорђе Поповић Даничар, Јован Јовановић Змај, Јован Скерлић, Вељко Петровић, Богдан Поповић, а у новије време Миодраг Павловић, и многи, многи други. Они пак, односно *Оне*, за које јесте писао, Мајке[4],

---

1 Видети: *Српски књижевни магазин*, ПП „Нови Зенит“, главни и одговорни уредник Симон Грабовац, година II, број 2.

2 Податак о Ђорђу Марковићу Кодеру као страсном полиглоти, изучаваоцу дванаестак страних језика, наводи Небојша Васовић у књизи *Поезија као изванумиште: Ђорђе Марковић Кодер (есеји)*, „Рад“, Београд, 1983. Извор за овакву тврдњу свакако су, између осталог, *Мемоари* Јакова Игњатовића, Кодеровог савременика, који је о Кодеру оставио изузетно леп и за науку значајан запис, где га истиче као врсног полиглоту и једног од најобразованијих људи свога доба.

3 Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка*, фототипско издање, Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац, 1986, 60.

4 *Роморанка*, у поднаслову означена као *Сан Матере Србске*, посвећена је „не школи, не ком ученом Друштву, већ простим Матерама, из Срема, Бачке, и Баната, коима

као далека антиципација Другог и његових (односно Њених) атрибута: заумног, изванумног, сонустраног, прекозваног и трансрационалног, слободоиштећег, каисконихитајућег, селенолетног, онеироказателног и словонепојамног (...), остали/е су управо тамо: с ону страну канонизоване (меморисане и прокламоване) историје српске књижевности. Било је, додуше, и оних који су још у Кодерово време имали слуха за песникове несвакидашње литерарне домете и стремљења, али су се њихови усамљени гласови (из)губили у вуковском замаху стандардизације народног језика[5].

Нажалост, Кодерове „снохватице" појавиле су се у рецепцијски неповољном часу Вуковог језичког тријумфа и устоличења вуковског народног језика за стандардни и књижевноупотребни, и ми данас можемо само да нагађамо каква би била њихова судбина да су околности у којима су настале биле другачије. Не може се поводом те преломне тачке у историји нашег језика и књижевности ништа више рећи, што већ није речено, и што време није потврдило: био је то, у том тренутку, најконкретнији ток у обиљу меандара и рукаваца које је правила српска књижевност, у то време стварана од сасвим произвољног језичког материјала, произвољног на свим нивоима: лексичком, синтаксичко-семантичком, као и ортографском. Победиће онај правац који ће бити чврсто устоличен у животу, али, да ће тако уобличеној Персони недостајати њена Сенка (говорећи јунговским језиком!), показаће потоњи наштаји, али и поједини оновремени литерарни покушаји твораца исте те Персоне, као што је био Вуков покушај превода *Новоī завеīа*[6].

Наступајућа истраживања, која ће ићи линијом скрајнуте и институционално неканонизоване, апокрифне историје српске књижевности, видеће у Кодеру настављача наше средњовековне језичке традиције, репрезентоване стилом познатим као *īлеīение словес*, на које ће се успешно накалемити

благодарим за све. што у Роморанки пишем, и што ћу писати". Видети: Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка*, (фототипско издање), Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац, 1986.

5 „Мада Кодер није био директни, декларисани антивуковац, он очито није припадао ни вуковској парадигми, тако да његово дело са становишта вуковског концепта није било релевантно", наводи Сава Дамјанов (Сава Дамјанов, *Кодер: исīорија једне рецеīције*, Просвета, Београд, 1997, 19), истичући подударност извесних Кодерових и Вукових идеја, попут вере у моћ народног духа, с тим што је Кодера, за разлику од Вука, „привлачила превасходно она окултна, магијско-мистеријска димензија" (Исто). Међу Кодеровим савременицима који су имали слуха за његов литерарни подухват истичу се Јаков Игњатовић, Марија Милутиновић Пунктаторка, аутор *Крūичноī īреīледа Роморанке* и новосадски професор и књижевник Александар Сандић (Исто, 96-97).

6 Позната је чињеница да је Вук, у недостатку адекватних лексема којима би се именовали апстрактни појмови, био принуђен да искорачи из оквира које му је народни српски језик наметао и да решење потражи у српскословенском језичком наслеђу.

језички и литерарни експерименти Захарија Орфелина и Гаврила Стефановића Венцловића, а у Кодерово време лингвостилистички размаси Симе Милутиновића Сарајлије и Лазе Костића. Са друге стране, објавиће се Кодер и као антиципатор наших међуратних модернистичких токова, оличених у –измима, те постмодерних идеја које ће ескалирати у другој половини 20. века[7]. Кодерово дело биће ревалоризовано и рехабилитовано, (гле 'комедијанта случаја' на делу!) управо од стране оних, за које Кодер НИЈЕ писао – од сабраће по перу, али из другог једног времена, заговорника и представника литерарног проседеа другачијег од вуковског: Боже Вукадиновића, Небојше Васовића, Васка Попе, Миодрага Поповића, Душана Иванића, Саве Дамјанова...

Историја рецепције Кодеровог дела, која је у виду студије изашла испод пера Саве Дамјанова[8], показаће да ће наш писац током времена бити или готово фанатично критикован и литерарно анатемисан од стране другачијемислећих, или предмет скоро једнако страствене апологије бранитеља маргиналних душа[9]. Радило се, дакако, о две сучељене стране, по поетском „вјерују", по сензибилитету, по актуелој друштвеној позицији (никада нису биле у једнакој мери присутне на књижевној сцени: доминација једне значила је тренутну скрајнутост друге).

---

7 Видети оглед Саве Дамјанова „Кодерово језикотворство у дијахронијској перспективи", у: *Велики код: Ђорђе Марковић Кодер*, са предговором Милорада Павића. Београд, Службени гласник, 2011, 195-215.

8 Сава Дамјанов, *Кодер: историја једне рецепције*, Просвета, Београд, 1997.

9 Овде имамо на уму двојицу аутора, Божу Вукадиновића и Небојшу Васовића, који су, у жељи да исправе неправду незаслуженог заборава која је задесила Кодера, понекад у својим оценама, по нашем мишљењу, претеривали. Тако је први од њих, истичући метафизичко-филозофску и религиозну основу *Сна Матере српске*, овај спев упоредио са Његошевом *Лучом микрокозма*, закључујући следеће: „Али је *Сан Матере српске* разноврснији спев, богатији сновима, живим природним сликама, и психологијом поднебља. **Док се *Луча* чита као монотони религиозно-филозофски клише**, дотле се *Сан Матере српске* чита и као филозофско и као митолошко-празноверно песничко дело" (Ђорђе Марковић Кодер, *Сйевови.* Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна историја*, Београд, 1979, 22) (подвукла Ј. К.). На истој линији (непотребне) песничке дискредитације Кодерових савременика у циљу величања нашега песника нашао се и Небојша Васовић: „Најзад, са чиме су поредили Кодеров стих они који су га прогласили неуспелим и без личних обележја? **Зар са нашим надмено-мудрено-догматски целим и зрелим десетерцем**? Докле ћемо да аминујемо **мудрено-патетичном стиху Његошевом, лепршаво-површном стиху Бранковом, у-груди-бусајућем стиху Јакшићевом и једнозначно-очигледном стиху Змајевом**, не уочавајући да нам је управо Кодеров стих, заједно са Костићевим, отворио пут ка новом поетском сензибилитету и новом схватању поезије, ка симболизму који се у земљама развијеног романтизма сасвим природно надовезао на романтичарски мистицизам" (Небојша Васовић, *Поезија као изванумиш̄ше: Ђорђе Марковић Кодер (есеји)*, Рад, Београд, 1983, 24) (подвукла Ј. К.).

Сâм Кодер, чини се, није делио острашћеност књижевних арбитара, већ је живео своју поетску стварност[10]. Да је то тако, сведочи податак да за живота – након негативних критика – није објавио ништа осим *Роморанке*, мада није престајао да пише! За осам и по деценија дугога живота, који је својим трајањем захватао готово читав 19. век, Кодер је, осим већ поменутог и за живота јединог објављеног дела, *Роморанке*, у рукопису оставио и четири обимна спева: *Сан Маџере Србске*, *Девесиље*, *Миџолоїије* и *Искони*, као и *Словар*, „који представља збирку прозних и поетских разјасничких ‘тумачења’ Кодерових неологизама“[11].

Не тражећи ослонца у било каквом систему и ограничењима које сваки систем по правилу подразумева, јер се управо томе – устројству које нам систем намеће! опирало целокупно Кодерово дело – можемо рећи да се оно простирало с ону страну познатог, могућег, истраженог, знаног, и, у лингвостилистичком, литерарном смислу, нудило српском књижевнојезичком бићу целовитост и пунину. Ходећи врлетним путевима властитог и за своје потребе скованог језика; крећући се произвољно, вођен каприцом даровитог истраживача, ван оквира које су му нудиле постојеће литерарне форме, Кодер је заправо пошао стазом (литерарне) индивидуације. Стога није чудно што је то дело, како некада, тако и сада, поимано као херметично, тешко проходно и неразумљиво. Попут сваког сна, попут свега што уза се има одредницу ‘заумно’, натопљено је архетипским симболима и универзалним мотивима, који у контексту његовог дела и са сваким новим читањем добијају сасвим произвољна, увек изнова настајућа тумачења. Чињеница да та тумачења (остављајући по страни хоризонт очекивања, интенционалног читаоца, и ину терминологију којом манипулише теорија рецепције!) непрекидно мењају тачку ослонца и облик, та чињеница не захтева предзнак – позитиван или негативан. Оно, међутим, на шта отворено дело попут Кодеровог једино рачуна, јесте једнако отворен читалац, читалац-саучесник, довољно храбар, несебичан и литерарно наиван да дозволи да буде заведен, да поверује у реалитет Бића речи (илити *речи-бића*![12]) и тиме их оживотвори.

---

10 Чињеница да је своје необјављене радове 1836. године Кодер слао двојици најеминентнијих и међусобно сукобљених српских књижевника тога времена наводи Саву Дамјанова на закључак да је Кодер „био **изван** и **изнад** искључивости и на изглед напомирљивих конфронтација које су потресале тадашњи српски књижевно-културни простор“ (Сава Дамјанов, *Кодер: исџорија једне рецеџције*, Просвета, Београд, 1997, 46).

11 Видети напомену бр. 8, стр. 11. Све рукописе је пасионирано и предано приредио за штампу Божо Вукадиновић, кога је у томе послу омела трагична смрт, па је посао око накнадне текстолошке обраде поменутих рукописа и редиговања текстова довршио Душан Иванић.

12 Ову полусложеницу успешно је сковао Миодраг Поповић (*Романџизам*, књ. III, Београд 1972, 298-300), што показује чињеница да су је потоњи проучаваоци Кодеровог дела радо „посуђивали“ као изузетно илустративну и погодну у одређивању карактера Кодеровог језикотворства.

Судбина аутора поменутог дела сећа нас на случајеве које психологија бележи: у питању је усуд оних који су, силом прилика, или „тајним влијанијем“ „случаја комедијанта“, живљење окончали у средини у којој се не говори матерњим језиком, којим је особа испрва проговорила. Овај податак је битан, јер кажу да човек, на концу живота, без обзира на дужину периода током којих је говорио језике накнадно усвојене, обрнутим редоследом почне да их заборавља, да би се пред саму смрт сећао само матерњег језика, најраније наученог, што оправдава његов назив. Било је, забележено је у психолошким студијама, случајева да је матерњи језик појединаца који су рано емигрирали из домовине врло редак у новоодабраној средини и да је тешко наћи онога који би последњу поруку умирућег могао да преведе на језик новога окружења. Такви би невољници умирали лишени могућности да њихову исходишну поруку неко разуме. Усуд нашега писца налик је усуду тих људи, али, није све изгубљено: средини која Песников говор није разумела за његова живота, остао је запис коме се увек изнова може враћати. Тај говор, односно *ромор*, мешавина је оног потенцијала који је наш језик поседовао и који је, сасвим извесно, попут архетипова, ускладиштен у некој од одаја нашег несвесног, те Песникове стваралачке интенционалности, али и одважности да поменути материјал оживотвори, обележи печатом властите индивидуалности и све то, у виду могућег путоказа, дарује наступајућим генерацијама.

Кодер је, мимо свих језика којима је располагао, уочи смрти језичког наслеђа српског језика, чепркао и од заборава избављао говоре, тачније *роморе*, којима су роморише превасходно жене, матере српске, за које је, како каже, и писао. Били су то тајни кодови којима се општило у свету басми, бајалица, магијских исцелитељских обреда, тајних ритуала (јер, Мајка је носилац и чувар Тајне!) који нису нигде записани, за које бележници нашег усменог народног блага нису показали интересовања, којима су одабрани имали приступа, ретки их разумели, а током деценија које су минуле, остали су једнако неразумљиви и скрајнути. Кодер је том језичком слоју додавао властити језички материјал, напабирчен и побележен по стазама и богазама свога животног и стваралачког пута. Отуда је он за нас двојако интересантан и драгоцен: као шифровано језичко наслеђе које је у неком периоду националног зрења изгубило битку са доминантнијим правцем и као интимно сведочанство Песника о властитим трагањима и књижевнојезичким изазовима и искуствима. Кључ за разумевање Кодера је његов језик. Језик на којем је стварао је попут сна, сна о повратку коренима, пра-себи, изворној и светој немуштости. Попут сна, и он је продукт заумног, засебна димензија, издвојена и можда једина стварност, паралелна са овом, легитимном стварношћу. Као и сан, Кодеров језик је огледало у коме се зрцали наше / његово несвесно. Отуда, сматрамо, није одвише смела тврдња да је његов језик велико поље сна по којем се слободно кретао, сан који је забележио и који нам се нуди. Сан песника уснулог у језику.

Хипотетичка (не)стварност језика (хипос = бог сна)

...зачета је у окрињу *фантастичке стварности језика*, нимало случајно. Јер, казано је: *„Стварност коју нам објављује Кодеров Текст у дословном је смислу језичка стварност*, она је сама материјалност језика (изван Речи, та стварност не постоји, нити њен модел егзистира изван језика: она је формирана према структурама само Кодеровог језика); она се, дакле, не остварује посредно – *преко* језика већ непосредно – у језику, њене метаморфозе, рађања и обнављања јесу метаморфозе, рађања и обнављања самог Кодеровог језика“[13]. Метаморфоза, која је кључан чинилац Кодеровог дела, спој је супротности – смрти и поновног рођења, који, обједињени, егзалтирају у јединствен чин, у власти бога Танатоса. Ово на први поглед делује збуњујуће, јер се персонификација бога Танатоса приписује разарајућој, деструктивној сили смрти. Ипак, као што „воскресења не бива без смрти!“[14], ни метаморфозе, односно, поновног рођења не може бити без умира претходно постојећег, па се тако бог Танатос објављује не само као негативна, разарајућа сила, већ као иницијатор енергије промене, која у себи носи (и) позитиван предзнак. Везу богова близанаца Танатоса и Хипноса не треба посебно наглашавати, као ни близину њихова два царства. Њихова дејства се често поистовећују, па зато није чудно што се у уметничком изразу смрт често представљала као (вечни) сан, а сан као привремена смрт. Но сном се, у исти мах, као што је већ речено, именује и све што одаје варљив утисак, живот најчешће!, те се тако бог Хипнос објављује и као бог илузије, варљивости, опсенарства... А није ли Кодеров језик управо такав: илузоран, варљив, готово нестваран, без чврстих контура, правила, у срцу промене, зар нам се не јавља с ону страну стварности на коју рачунамо и не разара наша очекивања? Бивајући у свету Кодеровог језика-ромора, помишљамо да га је управо бог Хипнос задахнуо обележјима сна, па он више није само језик-ромор, већ и језик-сан, а његове речи-бића постају речи-бића-сна, сноречи, снослова, метаморфозирана, онеобличена, трансформишућа и умом несазнајна[15].

---

13 Сава Дамјанов, *Велики код: Ђорђе Марковић Кодер*, са предговором Милорада Павића. Службени гласник, Београд, 2011, 187.

14 П. П Петровић Његош, *Горски вијенац*, стих 2351.

15 До сличног закључка, другачије изведеног, дошла је и Бојана Стојановић Пантовић: „С друге стране, тај спој са божанством, односно проницање у небеске тајне по правилу се одвија у сну, преко симболичке фигуре античког бога Хипноса. Његов је еквивалент брат близанац Танатос, значи фигура с ону страну живота, или на његовом прелазу, где постоји стални дотицај између мртвих и живих и њихов вечити, посмртни ромор“ (Бојана Стојановић-Пантовић, „Кодеров митолошки речник или душа снова“. У: *Митолошки речник*. Приредио Божо Вукадиновић, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац, 2005, 21).

У тајној спрези са феноменом сна Кодерове *речи-бића* понашају се као и бића која срећемо у сну, а песничке слике Кодерових спевова подобне су сликама сна. (Отуда онај, ко не уме да сања не може ни разумети Кодеров песнички подухват). Њихов след, супротно очекивањима које појединци имају од поета и њихових остварења, није симултан, не тече линеарно, нити је логички повезан (и слика и *речи-бића*!), већ се *речи-бића*, а са њима и поетски мотиви смењују као да су вођени неким тајним промислом, управо као што се на зачудан и неочекиван начин смењују мотиви сна. Међутим, док смо за мотиве сна склони да поверујемо да се иза њиховог појавног манифестовања крије дубља логика, Кодеровом делу смо олако одрекли ту могућност. Уистину, на појединим местима Кодерова дела се врло лако и са уживањем читају, остављајући читаоца у убеђењу да „влада" ситуацијом, све док га неосетно не увуку у читалачку замку, након чега нагло мењају курс преласком на Кодеров заумни језик-ромор, наизглед неочекиван мотив, баш као што је то случај са сном. Друга одлика Кодеровог језика-ромора и целокупног његовог дела[16], која их доводи у везу са сном, тиче се могућности тумачења. Заједничка је одлика мотива сна и мотива које сретамо у уметничким делима, као и снова и дела у целини, небројена могућност и комбинаторика тумачења. Кодер, међутим, ову могућност ишчитавања немогућег спушта на ниво именујућег, на ниво *речи-бића*, што их потврђује за сноречи, а Кодерову језичку стварност хипнотички нестварном. Његове *речи-бића* мутирају од контекста до контекста, мењајући донекле графијски облик, али и значење, због чега су критичари неистомишљеници Кодеру одрекли стваралачку озбиљност, и, чак, здрав разум, када је у тексту *Разјаснице* уместо да разјасни, додатно замаглио постојећа значења. Када су поштоваоци Кодеровог дела у питању, оваква мимикрија именованог резултирала је скупним закључком да је Кодерова дела немогуће објаснити, да она томе ни не теже, да им то није циљ, већ непрекидно рађање текстуалности из саме себе, непрекидна преформулација означеног у новоозначено... Попут сна, у коме се каткада теме и мотиви на гротескан начин уланчавају и нижу, и Кодеров језик каткада делује немогуће, неизговорљиво и гротескно, особито на местима на којима су, у циљу ономатопејског дочаравања кодеровске стварности консонанти згуснути и нагомилани, супротно правилима и могућностима српског језика (не само књижевног!). Све ово, до сада поменуто „даље ствара могућности како за центрипетално, просторно-временско ширење семантичког простора и његових преокрета, раслојавања и опализације

16 Међу најважнијим одликама Кодерових текстова истичу се, како наводи Сава Дамјанов, „херметичност (у смислу оног модернистичког 'хотимичног затамњивања значења'), немиметичност, фрагментарност, 'центрифугална организација', структура 'отвореног дела', спој визуелног и вербалног, слободан и креативан однос према језику" (Видети напомену бр. 8, стр. 25). Све ове одлике поседује и онирички материјал...

– тако и за центрифугално, сажето, дубинско згушњавање смисла, каткада до неразумљивости“[17]. Једнаку тенденцију – двосмерног семантичког зракастог простирања (ширења и увлачења) поседује и феномен сна, што још једном потврђује онирички карактер Кодеровог језика и стваралаштва.

Сфере Кодеровог сна

„Читајући Кодерове стихове ми застајемо, имагинирајући кроз сложене речи старост језика. Плашимо се да нас не прогута сила која ствара језик, космичко божанство које речи гради, са златним повесмом мита. [...] Кодер је био магичар и врач јер оно што је он знао да учини са језиком, није само језички занат, или ствар песничког генија. Има нешто више од овога двога, магија која раздаљине спаја, а оно што је недокучиво и различито, претвара у синонимично и исто“[18]. Језик-ромор ће бити, дакле, тај посредник између овог и оног света, умног и заумног, митскомагијског и реалног, у који ће се поменути светови уливати и еманирати у виду новоствореног ентитета, *речи-бића.* Да не бисмо устукнули већ пред првом овојницом Кодеровог дела коју чини језички слој, преко кога нам се отварају сви други слојеви, покушаћемо да му приђемо користећи појмовни апарат који се употребљава у приступу проучавању снова и човековог заумног познатом као *луцидно сањање.* У питању су сфере сна, које представљају организационе јединице оничког материјала. Уколико читав Кодеров песнички пројекат схватимо као сан[19] („Градиво овог сна који бива јасан је Јаснидан, а језик којим се открива и објашњава је Света јасна грана (ЈАСАНА)“, вели Вукадиновић[20]),

17 Бојана Стојановић-Пантовић, „Кодеров митолошки речник или душа снова“. У: *Митолошки речник.* Приредио Божо Вукадиновић, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац, 2005, 22.

18 Божо Вукадиновић, „Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Сйевови.* Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна исшорија*, Београд, 1979, стр. 6-7.

19 „Божанство из Кодерових рукописа не можемо наћи у познатој митолошкој грађи код Срба. Ако хоћемо да га именујемо, рецимо само да је то женско-мушки дух биља, цвећа и птица. Дух који се открива у сну. А цела природа сања и њен живот није ништа друго до дубоки сан који познаје путеве како да ствари неба преведе на језик свога живота. Али сан о коме нам говори Кодер, није сан о коме нам сведочи психоанализа. Није сан као слика, као пресвучена жеља, као потиснути ђаво. То је онај непрекидни вековни сан, коме су људски снови само остаци ограничени у времену. Шта ми сањамо ако не ту природу која нас је сном прожимала. Сан је само остатак сна који не зна за време, за дан и ноћ, за умор и светлост будности. Сан који је коначан и где се живи само у његовој влади. То је сан који би могао бити родитељ Кодерове Алке, и који она покушава да дохвати санарицом и разјасницом“ (Видети претходну напомену, стр. 6).

20 Видети претходну напомену, стр. 6.

језик-ромор би био прва сфера еманације садржаја тога сна. Миракулне вредности тога ромора носи „активна супстанца“ или „како сам песник каже ‘октоих’, словце, кроз које сила божјег духа бије“[21]. Њему подређене сфере чинили би кључни елементи митско-магијског концепта о устројству свеколике Мајке Природе у којој се превирања одвијају међу припадницима других врста (биљних и животињских), као и међу небесним и космичким силама, као пандану земаљској позорници и борбама које се на њој одигравају међу појединцима и народима. Те сфере, које је тешко и готово немогуће хијерархијски одредити, међусобно се преплићу и уланчавају и провлаче се кроз читав Кодеров опус: 1. Сфера Велике Мајке, 2. Пастирова сфера, 3. Звездана сфера, 4. Сфера фауне (са подсферама – Грличином и Петловом подсфером), 5. Анђеоска и вилинска сфера, 6. Сфера генија (сфера грома – Франклинова сфера), 7. Флорална сфера[22].

Анализа која ће уследити настојаће да практично илуструје садржај и могућа значења поменутих сфера и да на тај начин, из једног другог угла, сагледа Кодеров песнички опус.

Литература

Бидерман 2004: Х. Бидерман, *Речник симбола*, „Плато“, Београд.

Бошковић 2005: Д. Бошковић, „Поштовалац дуге косе: женски принцип у Кодеровом епу“, у: *Жанрови српске књижевности – порекло и поетика облика*, зборник бр. 2, Нови Сад, 143-159.

Васовић 1983: Н. Васовић, *Поезија као изванумиште: Ђорђе Марковић Кодер (есеји)*, „Рад“, Београд.

Вукадиновић 1979: Б. Вукадиновић, „Песничко дело Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Сйевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна историја*, Београд.

Дамјанов 1997: С. Дамјанов, *Кодер: историја једне рецепције*, Просвета, Београд.

Дамјанов 2011: С. Дамјанов, *Велики код: Ђорђе Марковић Кодер*, са предговором Милорада Павића. Београд, Службени гласник.

Ђорђевић 1989: Т. Р. Ђорђевић, *Вешшица и вила у нашем народном веровању и йредању*, Народна библиотека Србије, Дечје новине, Београд, Горњи Милановац.

Иванић 1986: Д. Иванић, „Санарица Ђорђа Марковића Кодера“, у: Ђорђе Марковић Кодер, *Роморанка*, фототипско издање, Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац, I-XXII.

Иванић 1995: Д. Иванић, „Романтичарски топоси српског пјесништва првих деценија XIX вијека“, у: *Облик и вријеме: сшудије из историје и йоешике срйске књижевносши*, Просвета – Будућност, Београд – НовиСад, 83-102.

21 *Исшо*, 8.

22 Окосницу поменутих сфера чинили би мотиви и топоси који се у Кодеровом делу доводе у везу са топосом сна.

Колаковић : М. Колаковић, „Биље у Кодеровим спевовима: традиција и иновација“. У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, vol. 52, бр. 3, стр. 527-537.

Марковић 1986: Ђ. Марковић Кодер, *Роморанка*, фототипско издање, Народна библиотека Србије – Дечје новине, Београд – Горњи Милановац.

Марковић Кодер 1979: Ђ. Марковић Кодер, *Спевови*. Приредио Божо Вукадиновић. Посебно издање часописа *Књижевна историја*, Београд.

Марковић 2005: Ђ. Марковић Кодер, *Митолошки речник*. Приредио Божо Вукадиновић. Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац.

Марковић 2011: Ђ. Марковић Кодер, *Нареченно. Кратке прозне форме*, приредили Сава Дамјанов и Весна Малбашки Пуповац, Службени гласник, Београд.

Стојановић-Пантовић 2005: Б. Стојановић-Пантовић, „Кодеров митолошки речник или душа снова“. У: *Митолошки речник*. Приредио Божо Вукадиновић, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац.

Chevalier – Gheerbrant 1983: J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

Чајкановић 1994: В. Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, књига пета, СКЗ – БИГЗ – Просвета – Партенон М. А. М., Београд.

Jasmina KNEZEVIC

DREAM IN THE LANGUAGE OF DJORDJE MARKOVIC KODER: THE FORGOTTEN COD(ER)

Summary

The poetic œuvre of Djordje Markovic Koder, airtight, rugged, and non-understandable was written with miraculous, koderic, non-existent language which made of him a marginal writer, and poetic demiurge at the same time. As a passionate Serbian polyglot and speaker of twelve foreign languages, lover of fables, incantations, magic and healing rituals, and secret folk ones, in the time which preceded the standardization of Serbian language, Koder was writing by the language which refused by decades either reading or professional scientific audience from himself due to its incomprehensibility. The ones, who were dealing with Koder's oeuvre, could not commence their research without paying attention to miraculous world of Koder's language-romora and conforming words-beings to it. The author of this paper herself, which represents the first part of the comprehensive oeuvre to the theme of oneiric discourse in poetic heritage of Djordje Markovic Koder, starts from the thesis in her research on poetic collection of the poet as the immense field of dream, which key for understanding is to be his language. The research is based on five Koder's poems, out of which only Romorankawelcomed printed edition, while other four poems: Dream of Serbian Mother, Devesilje, Mythologies, Iskoni, were preserved in manuscripts. Relying on conceptual apparatus being used in the study of dreams and man's intellectual one known as lucid dreaming, the author in Koder's poems is noticing seven spheres of dream (organizational units of oneiric material), whose hierarchy is difficult or almost impossible to be determined, and which intertwines, permeates and chain up into Koder's works: 1. The Sphere of big Mother, 2.Shepherd's Sphere, 3. Star Sphere, 4. Sphere of Fauna (with subspheres –Turtledove's and Rooster's Sub-sphere), 5. Angels' and Sorceress' Sphere, 6. Sphere of Genius (sphere of lightening – Franklin's sphere), 7. Flora's Sphere.

Keywords: Djordje Markovic Koder, Serbian romantism, oneiristics, lucid dreaming, sphere of dream, language-romora, words-beings.

Рад је предат 22. октобра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ИДЕНТИТЕТ И ЊЕГОВА ОБЛИЧЈА У РОМАНУ *МИТРОВА АМЕРИКА* ПЕТРА САРИЋА**

Апстракт: Аутор се у раду бави сложеношћу идентитета Сарићевих јунака у роману *Митрова Америка.* Посебан приповедни интерес побуђују они јунаци који нису могли недвосмислено дефинисати своју категоријалну припадност, него је она била подложна сталним сумњама и преиспитивањима. Наратор са посебном пажњом прати како настају и како се усложњавају идентитетске кризе ликова док не постану опсесије које потпуно заокупљају њихова умна и делатна бића. Коришћене приповедне технике, пре свега, саживљено приповедање и унутрашњи монолог, пружиле су драгоцене увиде у психичко стање ликова у таквим граничним ситуацијама.

Кључне речи: Петар Сарић, *Митрова Америка,* идентитет, сопство, подвојеност, другачијост.

Животна и стваралачка биографија Петра Сарића сведочи о заокупљености проблемом идентитета, са свим импликацијама које овај феномен подразумева. Занимајући се, пре свега, за однос индивидуе и колектива, писац је опризорио сложеност јединке и драматичне сукобе који се рађају на линији између традиције и самосвојног, свесног и подсвесног, наметнутог и жељеног. Пажљиви читалац ће код многих јунака Сарићевих романа открити различите семантичке слојеве бића, укључујући и оне архетипске.

* Истраживач-сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Митрова Америка се у тематском смислу не разликује Сарићевих ранијих романа, будући да се бави сложеношћу идентитета, која је, према речима Радомира Константиновића, увек подразумевала и кризу сигурности. Ипак, интерпретативни потенцијал овог романа долази одатле што су велики лични и друштвени потреси, какви су миграције, природне катастрофе и ратови светских размера, доводили у питање устаљене животне схеме, проблематизујући све стабилне категорије, па и оне од којих је саздан идентитет. Говорећи о идентитету, Пол Рикер је увек имао на уму његову двозначност, именујући оно што је самосвојно са *ipse*, док је са *idem* означавао идентификовање у колективном и непроменљивом, било да је реч о припадности полу, друштвеној класи, религији, држави, етносу, нацији. Доносећи илузију континуитета простирањем из генерације у генерацију, заједништво пружа јединки привид трајања, вечности, насупрот краткоћи појединачног живота, што је основни узрок потребе за неким видом поистовећивања.

Темом отуђености Сарић се бавио и у ранијим романима, али је са *Митровом Америком* она добила нове димензије, будући да је у овом роману реч о јунацима који су физички измештени из средине којој припадају етнички, национално, културолошки. Барака америчке луке у Галвестону, која је служила за смештај радника задужених за истовар прекоокеанских бродова, врвила је од представника разних народа и народности. За све Идијце, Кинезе, Бразилце, Сенегалце, Србе, Црногорце, страх од идентитетске угрожености у новим животним околностима стварао је потребу за истицањем самосвојног у односу на оно што представља туђе и страно.

Како идентитет није стабилна и једном заувек дата категорија, самоидентификација појединца условљавала је и мењала његов однос према другима.[1] Слабљење духа колективитета, које је настајало са великим друштвеним и епохалним кризама, отварало је пут за снажење персоналног идентитета, а јунацима, стављеним пред изазове, дилеме и изборе, заједница више није

1 Стварање слике (imago) о Другом, било позитивне или негативне, представља свеприсутан начин транспоновања обухватног људског искуства и неретко се разликује од оног шта Други јесте. Мада су ове представе садржајем изменљиве, будући да зависе од друштвеног, историјског и политичког контекста из кога су настале и кроз свест појединца посредоване, оне су као принцип на основу кога се појми свет изузетно постојане. Процес имагинирања нужно условљава и аутоимагинирање, односно, стварање слике о себи, пошто говор о посматраном увек сведочи о друштвено-историјском и културном контексту из кога посматрач потиче. („Као што свој лик можемо видети само у огледалу, исто је и са нашим унутрашњим сопством", пише Јан Асман у својој студији о културном памћењу и схватању идентитета, додајући да „ово посматрање кроз огледало, *re-fleksio*, има структуру стварања свести и рефлексивности. Ради се о нечем много већем од пуке игре речи. Однос са другим је уједно и однос са самим собом." – *Култура памћења: Писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама*, прев. Никола Б. Цветковић, Просвета, Београд, 2011, 139).

могла пружити уточиште. У себи нестални, они се нису могли лако одредити према оном што представља „ван Ја", односно, „не Ја", па су тако границе између свог, другог и туђег постајале флуидне и изменљиве. У својој чувеној студији о носталгији Светлана Бојм пише да је „главно обележје изгнанства двострука свест, дупла експозиција различитих времена и простора, стално рачвање", зато што „изгнанство подразумева и патњу прогона и скок у нови живот", а „скок је јаз, често непремостив, он показује несамерљивост изгубљеног и нађеног".[2]

Посебан приповедни интерес у *Митровој Америци* побудили су они јунаци који нису могли недвосмислено дефинисати своју категоријалну припадност, него је она била подложна сталним сумњама и преиспитивањима. Наратор са посебном пажњом прати како настају и како се усложњавају идентитетске кризе ликова док не постану опсесије које потпуно заокупљају њихова умна и делатна бића. Коришћене приповедне технике, пре свега, саживљено приповедање и унутрашњи монолог, пружиле су драгоцене увиде у психичко стање ликова у таквим граничним ситуацијама.

Селидба у Америку за главног јунака романа није значила дефинитивно раскидање са завичајем и коренима, будући да је у новој средини на сваки начин настојао да опонаша живот у Црквицама. Вођен тим начелом, бирао је ствари и правио њихов размештај у новоизграђеној кући. Страно га је привлачило утолико пре ако је подсећало на оно што је сматрао својим, а будући да је таквих ствари бивало све мање, за Митра је живот у Америци постајао неподношљив. Туђинцима својствено осећање неприпадности и тескобе појачавала је и позиционираност његове куће, двоструко изоловане, пошто се налазила у забаченом мочварном предграђу, и то на острву окруженом немирним океаном. Митар се систематски опирао новотарењу, због чега је избегавао да говори на страном језику, иако га је временом толико добро разумевао да је могао да чита америчку штампу и књиге:

> „За мнозину, био је чудак, није се уклапао ни у шта њихово; али, према њему су се односили с поштовањем које се огледало у томе што су и они њега, чувајући се да га непотребно запиткују, избегавали."[3]

Све док је колективни идентитет пружао јунаку стабилност и упориште, није било потребе за самосагледавањем и преиспитивањем. Подређујући лично заједничком, Митар је одговоре на дилеме и страхове налазио у окрињу херојског етоса и хришћанске традиције, па је напамет научене стихове епских песама и *Горског вијенца* понављао из потребе за идентификацијом

2 Светлана Бојм, *Будућност носталгије,* прев. Зиа Глухбеговић и Срђан Симоновић, Геопоетика, Београд, 2005, 376.

3 Петар Сарић, *Митрова Америка*, Београд, Просвета, 27.

у надличном. Међутим, страхови су почели да подривају тај наоко стабилан конструкт, доводећи до буђења јунакову свест и подсвест, и чинећи да јаз између појединца и заједнице постане непремостив: „У томе као да су му ишле наруку његове књиге које је читао и на чије би странице повремено канула његова суза."[4]

Свест о сопственој другојачности није дошла као продукт рационалне спознаје, него ирационалног искуства, које је увек подразумевало специфичан однос према природи. Хронотопом везани за шуму, која у фолклорној традицији увек означава простор другачији од свог, приватног, а у време преласка ноћи у дан, мрака у светлост, ови доживљаји омогућили су јунаку долажење до сопства, увек именованог показном заменицом „то": *„Не знам шта је, иако је могуће да је то дошло са мном и да се, овдје у Америци, повампирило*. Али, није мудро ни бранити га. *У Црквицама, можда, до краја живота, остало би то у мени, окамењено*."[5] Митров лични идентитет, иначе деперсонализован номинализацијом, не може а да не подсети на јунакињу Станковићевог романа *Нечиста крв*, чија је самосвојност, потиснута друштвеним забранама, означавана као „оно", „оно моје", „оно њено"[6]. Остварење жеља главног јунака Сарићевог романа налазило се у несагласју са моралним начелима заједнице, због чега је сукобљеност између индивидуалног и колективног постајала све интензивнија и драматичнија у толикој мери да се подсвест почела опредмећивати: „Куд год се кретао, *то* је ишло с њим".[7] Како је приповедање одмицало, удео ирационалног, фантастичног и сомнабулног постајао је све већи на рачун рационалног, стварносног, реалног. Митрова подвојеност утицала је и на стабилност приповедне позиције, будући да је, као унутрашњи фокализатор, неретко он бивао тај путем чије се свести спознавао, разумевао и тумачио свет[8].

---

4 *Исто*, 13.

5 *Исто*, 57.

6 Употреба заменица у *Нечистој крви* искључиво је зависила од приповедне перспективе, па су заменице трећег лица коришћене када би нарација имала спољашњу или неутралну фокализацију, а првог лица када када би се збивања сагледавала кроз свест лика као унутрашњег фокализатора. В. Новица Петковић, *Софкин силазак, Нечиста крв Боре Станковића*, Алтера, Београд, 2009.

7 Петар Сарић, *Митрова Америка*, 15.

8 Желећи да прецизније одреди канале којима се филтрирају наративне информације на путу до читаоца, један од најпознатијих наратолога, Жерар Женет, прави разлику између приповедања са унутрашњом, спољашњом фокализацијом и нефокализованог приповедања. Наративне позиције разликују се у односу на то да ли је сазнање посредовано кроз доживљај књижевног јунака, као што је случај са унутрашњом фокализацијом или долази од истанце која нема увиде у мисли и осећања ликова, због чега се таква фокализација назива спољашња, док се нефокализованим приповедањем сматра оно које не доноси ограничења у епистемолошком смислу. Мада се у Сарићевом роману збивања не приказују и не тумаче из перспективе само једног јунака, ипак су Митрови сазнајни и естетски погледи најзаступљенији.

Непрекидно смењивање наративних техника, које обухватају спектар од свезнајућег, саживљеног приповедања, до приповедача коментатора и читаочевог сабеседника, укључујући сказ и унутрашњи монолог, сугеришу не само психолошку растрзаност јунака, него онемогућавају успостављање јединства, било сазнајног или наративног.

Очекујући долазак своје невенчане супруге, сестре његовог добротвора Саве, због чега је и подигао кућу, одселивши се из радничке бараке, Митар је сумњао и преиспитивао сваку своју одлуку. Нису га умиривала Савина казивања о Љубичином изгледу, иако су ти описи одговарали традицијским представама о идеалној женској лепоти:

> *„рекао је да је веома лијепа, на горњој усни има младеж, црну косу са широм плетеницом над челом, бијело лице с природним руменилом у јагодицама* [...] *да је у струку протегнута и витка.“*[9]

И у његовим Црквицама би се мушкарци женили не видећи девојку, али Митар се осећао преслабим да испуни обећање и издржи терет одговорности, јер га је за Саву, осим старог породичног пријатељства, везивала и захвалност за учињена доброчинства. Оправданост Митрових страхова приповедач поткрепљује делимично развијајући мотив о Љубичиној урокљивој лепоти, те тако прави успутне алузије на усмену књижевност и успоставља не мале сличности са ликом Максима Црнојевића. Девојчина лепота се изметнула доласком у Америку, односно, преласком опасне границе између свог и туђег, чега је и Љубица била свесна: *„Како ли ја, у овим сељачким крпама, и са својим рошавим лицем, изгледам*?!“[10] Приповедач одустаје од тога да промену на њеном изгледу припише судбинском усуду, као што је случај у народној песми, већ га мотивише покретањем опозиција и сукобљености између села и града, завичаја и туђине: „Од њене *сељачке* лепоте, о којој се у Спили, њеном родном селу, причало, није остало ништа: најлепше је постало најружније!“[11] Упркос испољеном субјективном (јунакињином) и објективном (приповедачевом) незадовољству, не треба да зачуди што Љубичин изглед одговара Митровим критеријумима, будући да нису формирани на искуству средине у коју млада долази: „Очаран њеном лепотом, која не би поднела никакво улепшавање, и њеним држањем, сваки пут би застао на оном младежу на десној половини њене горње усне.“[12]

У интересу књижевних проучавалаца није оцењивање истинитости литерарних представа које једни јунаци формирају о другима, пошто оне

9 *Исто*, 25.
10 *Исто*, 83.
11 *Исто*, 83.
12 *Исто*, 84.

не морају и најчешће нису сагласне ни са чињеничном истином, као ни са некњижевним стереотипима. Настале из потребе за упрошћавањем и свођењем свеобухватног људског искуства, такве слике, стварносне или литерарне, разликују се једино по томе што су прве једнозначне и предвидиве, док друге то најчешће нису. Наративни потенцијал приповедачи проналазе у несагласју факције и фикције, посебно када је реч о процесима ауто и хетероимагинирања, односно, стварања представа о себи и другима. Тако се неретко и у *Митровој Америци* призивају, али и изневеравају стереотипи, чије порекло није само у животном, него и у литерарном искуству јунака. На тај начин романескни свет комуницира не само са разноврсним подручјима људског искуства и сазнања, него и са усменом, библијском и писаном традицијом.

Због расних, верских и културолошких разликовних обележја Митар је осећао другојачност у односу на људе са којима је радио и живео, али се по женидби она почела јављати и у породичном кругу. Љубица је и сама имала идентитетске кризе, будући да је долазак у Америку условио сучељеност два система вредности, али су по правилу и за разлику од Митрових, њени ломови били краткотрајни и лако савладиви:

> „Час је била забринута: *шта се ово од мене чини; јесам ли се, за ова неколика дана, бацила каменом на моју Сшилу; и на саму себе?!*; час се радовала: *ша ово је оно шшо сам од малена слушала, и машшала, о Америци!...*“[13]

Иако је испрва била сумњичава према пореклу братовљевог богатства, врло брзо се навикла да у њему ужива, а учећи језик, прихватала америчке манире и обичаје. Процес идентификације у туђем, који увек мора подразумевати пренебрегавање себи својственог, био је успешнији утолико пре што је као модел угледања имала Савину жену Луцију.[14] Насупрот Митру који се осамљивао, Љубица је стицала наклоност околине, приклањајући се позицији која припада већини, надређености, власти и моћи. Њен идентитетски преображај, физички колико и духовни, чинио је да се Митар и у сталешком смислу осети различитим, и то не само у односу на имућне грађане, какав је био Сава, него и на себи сличне. Очекивало би се да ће однос према Љубици бити моделован у складу са патријархалним стереотипима „правог“ мушкарца, с обзиром на традицију коју је поштовао,

13 *Исто*, 88.

14 Родом Венецијанка, Савина жена призива фолклорне, махом негативне, књижевне стереотипе о Латинима, који се, за разлику од свих осталих у роману, делимично остварују. Осим негативног деловања на Митра и Љубицу у погледу њиховог одвајања од предачке традиције, Луција се након мужевљеве преране смрти преудала за његовог пријатеља, присвојивши Савину целокупну имовину.

али је Митар попуштао под њеним утицајима, што приповедач експлицитно наглашава: „Али се још једном показало, да се он, због Љубице, лако поколеба; да је спреман да се одрекне *своја* и прихвати – *њено*."[15] Избегавао је јавна појављивања не би ли прикрио постојећу различитост, али је она била упадљива и изненађивала чак и њихове најближе, као што је случај са кумом Нојком, кога су срели током једне поподневне шетње: „Не бих вас познао. Како одећа промени човека! Кума Љубица као да је овде рођена!"[16]

Уместо да артикулише, Митар је затомљавао своја незадовољства и страхове, који су се увећавали губљењем колективних ослонаца, што се одразило на његов и Љубичин однос, који је обележило ћутање и неразумевање. Главни јунак Сарићевог романа није изналазио начина да неутрализује различитост, него ју је самосвесно поцртавао и одлучно одбијао свако унапређење и посао који би му бар у сталешком смислу могли донети немаргинализован положај. Митрове дилеме и идентитетске кризе не би биле толико снажне да је могао лако разлучити своје од туђег, али је он осећао амбивалентан однос не само према Америци, него и према својој жени, у којој се опризорило све оно што је до тада доживљавао страним:

> „Митар се понадао да је то с Љубицом само тренутно и да ће је, уз њега, проћи*; а све што је на њој, стварно, лијепо јој приступи*; и, некако, није био сигуран да ли је то више за бригу или за радовање; *како корача у штиклама*!; наилазили су тренуци кад је осуђивао себе, помишљао, како је све то са Љубицом, и око *свадбе*, исправно; и да ту нико, осим њега и Нојка, нема примедбе; *није ми први пут да ме, у часу кад све креће својим током и кад се нормалан човек препушта весељу какво му се једном у животу пружа, нешто овако сналази...*"[17]

Уместо да зближи супружнике, проширење породице је продубило размимоилажења, пошто је првороћени Душан следио очева, а Милош и Бојана мајчина начела. Васпитаван у духу епских песама и учен да следи предачке узоре, најстарији Митров и Љубичин син пружао је отпор туђинским утицајима, пре свега, језичким и образовним. За његовог брата и сестру ти путеви су представљали начин да се интегришу у нову заједницу, па су као одлични ђаци и државни стипендисти избегавали да говоре матерњим језиком из страха да не искваре амерички изговор. Пренебрегавали су културни и верски идентитет свог народа, не би ли се потврдили у средини која их је сматрала странцима, а самим тим, неравноправнима. За разлику од њих, Душанова привржености Србији, српском народу и језику, није престајала нити

15 *Исто*, 118.
16 *Исто*, 98.
17 *Исто*, 92.

губила на снази, те не треба да чуди његова неопозива одлука да се прикључи оцу у ратовању за отаџбину.

Митар је учешће у Првом светском рату доживео као прилику да јасно дефинише границе између свог и туђег, верујући да ће му повратак у домовину омогућити превазилажење просторне и временске дистанце и довести до поистовећивања са собом бившим. Његова решеност да напусти породицу и пође у Црквице, а радничко одело замени војничком униформом није усамљен пример, будући да су се многи амерички Срби отпремали на тај пут, желећи да учешћем у борбеним окршајима компензују своја индивидуална незадовољства. Међутим, све што је појединцу могло пружити илузију заједништва и колективне припадности, у Митровој свести се изметало у своју супротност, па је неприпадност осећао и у односу на земљаке који су са истим циљевима пошли у домовину:

> „Али Митру су, на митинзима, засметали громогласни поклици појединаца који су, показивањем оданости домовини истицали себе; и који су, широм Америке, на разне начине, користили лаковерне, и поштене, Србе. Међу најгласнијим, бар у Галвестону, били су они који нису успели у свом послу и који су, и без рата, били спремни да напусте Америку. А у рату, који им је послужио као добар изговор, видели су нову шансу.“[18]

Његова отуђеност добила је нове размере, тако да више није постојало ништа што би могао сматрати својим. Од породице и земљака отпадио се зарад поштовања предачке традиције, несвестан преображаја који се и у њему одиграо, односно, сопствене немогућности да следи парадигму херојског и ратничког:

> „Сам себе сматрао је слабићем, *свака жена куражнија је од мене*; ломио се, шта му ваља чинити; *ако кренем на пут, ослободићу се властитог кукавичлука који ме одавно прогања*; често је некуд одлазио, само да није у кући; *и ако одем, може бити, да ико не повјерује да сам, као други, отишао у рат за свој народ*.“[19]

За разлику од прве две романескне целине које тематизују мирнодопске прилике у Галвестону у освит Првог светског рата, трећа се хронотопом везује за места где су сукоби узели највише маха, али приповедач *Митрове Америке* одустаје од њиховог експлицитног приказивања. Показујући да истинска историја није у догађајности, већ у променама свести појединаца,

18 *Исто*, 124.
19 *Исто*, 124.

које су видљиве на пољу друштвених, а пре свега, породичних односа, Сарићев роман одступа од традицијски повлашћеног епског модела приповедања. Учешће у оружаним сукобима тако представља само манифестацију раздора насталог у свести јунака који су кретали на бојишта. Ни Митар не ставља пушку на раме да би одбранио светост националног идентитета, већ да побегне од личних дилема и страхова и даље не верујући у ишчезнуће великих религијских и идеолошких прича.

Његова одлука да напусти Америку не би ли у завичају досегао недостајуће идентитетско упориште донела је промену на наративном плану, пошто се изгубило интересовање за јунакова унутрашња преживљавања. Мотивацијски удео ирационалног постао је мањи, будући да је Митар, охрабрен друштвено-историјским околностима, могао напустити породицу без икакве моралне осуде средине. Сви интернализовани страхови сада су се рационализовали, па и онеспокојавајући задах мочваре, који је осећао пошто се преселио из радничке бараке и почео градити сопствену породицу: „и њему, после толико времена, бива јасно, да тај задах не долази ниоткуд до из њега; и да се јавља кад га његова мука притисне; и кад је сваки његов покушај одбране неизвестан и свака његова одлука судбоносна."[20]

У додиру са реалношћу детронизују се све митологеме и идеалистичке представе, које је Митар градио у туђини о својој земљи и народу. Очекујући сусрет са јунацима који би требало да представљају израз највиших моралних вредности српског народа, он бива изненађен упозорењем да се чува сецикеса, лопова, превараната. У трагању за идентитетом и покушају заокруживања сопства, Митар је чезнуо за другошћу са којом се може поистоветити, али су се сви ти покушаји показали неуспешним. Трагична јунакова расцепљеност између свог и туђег умногостручавала се доласком у Црквице, будући да су овог американизованог Србина сви доживљавали као странца. Различитост у погледу на оне којима је језиком, вером и народношћу припадао, манифестовала се кроз доживљај природе, тако што је овај губио одлике духовног, спиритуалног и са прошлошћу повезујућег. У покушају да обнови старе обрасце, Митар је са сином походио иста места на која је одлазио са својим оцем, али његова потрага за аутентичношћу бивала онемогућена:

> „Сјећам се – ја и отац, тог пазара, заноћили смо у Хрупјелама – иза врха Леотара вирио је мјесец око којега су се гасиле звијезде; и мени се чинило да тај камени врх лебди на небу! Али, иако је вечерас ведро и с мјесечином, та слика – за коју Душан није показао интересовање – није оно што је била... Да, пријатељу, промијенила се и камена брда!..."[21]

20 *Исто*, 132-133.

21 *Исто*, 140.

Јунаков отаџбински доживљај отуђености био је условљен двама разлозима, колико променама његових земљака које су довеле до изневеравања херојске парадигме, тако и оних, које су због утицаја стране културе, онемогућиле Митрово поистовећивање са предачком идеологијом. Приповедач је патетику избегао, успостављајући иронијску дистанцу према јунаковој патњи и његовим безизгледним покушајима да се идентификује у било чему заједничком. Мада у рату, због кога је напустио породицу и Америку, није учествовао, будући да је рањен у незгоди пре одсудних бојева, Митру су додељена највећа признања и приређене почасти: *„Чудим се тим људима – па ја нисам ни видио Мојковца*?!"[22]

Главни јунак Сарићевог романа што више жели да пригрли колективност, то му она више измиче, што доводи у питање не само стабилност његовог идентитета, него и епских клишеа на којима он почива. Значењске релације према легендарној прошлости се мењају, па осим што се призива и реинтерпретира, како се иде ка крају наратива, мит се у већој мери пародира и деконструише. Митар је тако након окончања рата безуспешно покушавао да се избори са осећањем егзистенцијалног бесмисла, да би излаз пронашао у самоубиству, идентификујући се тако са јунаком из индијског предања. Истоветност са причом коју је слушао од америчког комшије, Чидамбарама Паланијапана, није се могла постићи, пошто је Митар као антијунак био неуспешан и у покушају да сам себи одузме живот.

Неприпадност се мултиплицирала, онемогућавајући јунаку да допре до сопства. Побегавши из Америке, Митар је жртвовао личну и породичну срећу, не би ли се у физичком и духовном смислу вратио коренима. Ипак, он је био колико домаћи, толико и Американац, због чега му је ова искуствена позиција, базирана на идентитетској подвојености, онемогућавала идентификацију и водила само ка сумњама и преиспитивањима: „Како му је било у Галвестону без Црквица, тако му је у Црквицама без Галвестона!..."[23]

Најочигледнију манифестацију Митрове идентитетске кризе представља његова подвојеност, која се, за време боравка у Америци могла препознати у приповедању, да би се, по доласку у домовину, огледала у постојању фигуре двојника. Двогласност, па и вишегласност јунаковог говора у наративу била

22 Уз сву опасност која прети од поистовећивања фикционалних и факционалних, односно романескних и животних чинилаца, требало би Мојковачку битку сагледати у контексту значаја који је имала за црногорски народ. Победа коју је војска извојевала истовремено је представљала и пораз, будући да је то био последњи отпор самосталне Црне Горе. Због испољене храбрости, јуначке части, људског достојанства, ова битка представљала је највеће витешке домете, постајући део митске и легендарне прошлости. Утом пре је несагласност Митровог понашања у односу на претке, али и на савременике постајала израженија и, уједно, непремостива.

23 Петар Сарић, *Митрова Америка*, 181.

је испраћена успостављањем сложених односа између различитих нивоа његове свести, посебно кроз саживљено приповедање или унутрашњи монолог, који је неретко имао дијалошку форму. По повратку у Црквице, такви увиди у јунаково психичко стање су престали, али је то пружило само илузију јединства његове свести.[24]

Имајући на уму Митрову интровертност и чињеницу да је једине пријатеље имао у Индијцу Чидамбараму и куму Нојку за време боравка у Америци, треба да зачуди што је Филип, нови истоваривач бродова, у њему пронашао јединог друга и саговорника. Од свих странаца који су делили простор и судбину радничке бараке, Филип се разликовао по томе што је био једни домаћи. Мада је по свом сталешком и националном пореклу припадао владајућој и друштвено пожељној класи, овај Американац је свесно одабрао маргинализован социјални положај. Напуштајући факултет као изузетан студент, а потом и породицу са свим њеним очекивањима, Филип је почео трагати за сопственим идентитетом, позивом, слободом, сновима. Такво јунаково понашање правдали су његовом окренутошћу ка књигама, знању и уметничком стваралаштву. Приповедач мистификује Филипов долазак и одлазак из бараке, затамњујући изворе сазнања, због чега његова појава делује као привиђење:

> „Појавио се човек од кога је потекла прича о Филипу, толико занимљива да не мора бити истинита. Али, ко је био тај човек, откуд је стигао, коме је причу предао, куда је нестао – никад се није сазнало: као да је и причи сметало његово било какво присуство."[25]

Улога овог епизодног јунака не служи само да покаже различите и видове идентитетске (не)припадности, осветљавајући овај проблем из перспективе оних којима је порекло обезбеђивало позицију власти и моћи. После Митровог одласка из Америке, Филип постаје фигура кроз коју се рефлектују многи значењски слојеви Сарићевог романа, а првенствено проблем идентитета. Тек кад се нашао у родним Црквицама, Митар се почео живо сећати овог странца и његових речи којима у Америци није могао одгонетнути значење. Филип је за њега постао симбол слободе, неспутаности колективним ограничењима, могућа, а никад остварена пројекција сопства. Желећи да артикулише искуствену спознају, Митар се ретко служи својим,

---

24 Очито је да увиди у унутрашње стање ликова, посредовани одређеним приповедним техникама, бивају могући тек пошто се изгуби јединство које јунака одређује споља. У поређењу са незнатним отварањима по доласку у Америку, Љубичина свест са свим сумњама, недоумицама и ломовима постаје доступна тек пошто се породица раздвоји, а њен син и супруг оду у Црну Гору.

25 *Митрова Америка*, 106.

а чешће Филиповим речима, па овај странац бива присутнији у његовом животу што је више физички удаљенији, као што је био случај са Црквицама у Америци и са Галвестоном у Црној Гори.

Није случајно што Љубица прве озбиљне идентитетске кризе доживљава тек након раздвајања породице, односно, Митровог и Душановог одласка за Србију. И код ње се осећај отуђености најпре манифестује кроз доживљај простора: „Ни улице Галвестона, ни велики галвестонски мост, ни лука с бродовима, ни свитања, ни сутони...нису какви су били.“[26] Као што је Филипова одсутност доноси Митру онеобичен поглед на лични и колективни идентитет, тако и Митар делује на Љубицу, будећи све оне затомљене и потиснуте осећаје: „Говорила је Љубица сама са собом, а да није ни слутила да би то могле бити Митрове речи, кад су биле речи; и Митрове мисли кад су биле мисли. Као да ништа *њено* није остало.“[27] Када се уруше последње америчке одступнице па Љубица изгуби кућу у разорном цунамију и схвати да Милоша и Бојану, због којих је све жртвовала, не може приволети ни на шта српско, она долази у Црквице.

Скоро да нема јунака у Сарићевој прози кога не муче идентитетски проблеми и који се једнозначно може одредити према свом и туђем. Осим Митра и Љубице, и њихов кум Нојко је био принуђен да испитује, дефинише и редефинише границе сопства, које су се наизглед чиниле постојаним и неупитним. Боравећи у Америци, у туђини, Нојко је важио за слабашног и физички неугледног радника, због чега су му остали истоваривачи у пристаништу морали помагати. Отпуштен због пропуста у раду, Нојко се вратио у Црну Гору да би се као учесник у Првом светском рату прославио својим јунаштвом и храброшћу. Провизорна и лако докучива промена на јунаку мотивисана је преласком из туђег простора у свој, али приповедач ни у једном, па ни у овом случају, не показује да се појединац идентификовао у надличном и колективном. Нојко је, без неког стварног повода, прекинуо комуникацију са земљацима, осамио се, изоловао и ретко силазио међу људе. Његовим потезом доводи се у питање свака могућност за поистовећивањем са изван сопственим, посебно зато што није реч о маргинализованом јунаку, већ оном који је због својих заслуга био идеализован у заједници.

Други је кључан за конституисање сопства, али однос који су јунаци према њему засновали почива на једностраности, па се другост или одбацује или некритички прихвата. Митар је, рецимо, под другојачношћу подразумевао све што је туђе и страно, док се Љубица са тим идентификовала, потпуно пренебрегавајући себи својствено. Одсуство комуникације представља кључни разлог због чега јунаци нису могли да увиде сложеност односа

26 *Исто*, 141.
27 *Исто*, 143.

између себе и света који их окружује. Што се проблеми између Митра и Љубице усложњавају, то ћутање међу њима постаје све интензивније. Ликови настоје да надокнаде одсуство разговора, па није случајно што сваки монолог[28] добија дијалошку форму и призива саговорника, који је понекад представља и јунаков унутрашњи глас.

Насловном синтагмом романа Сарић семантички обележава читав текст, доводећи у питање непроблематично колективно одређење јунака. Митар и Љубица нису у Црквицама нашли мир за којим су трагали, пошто је он најпре морао бити унутрашњи. Америка није само Митрова, већ је, како каже Љубица „наша Америка", што значи да сваки јунак крије у себи двозначност, која обележава његов идентитет. Под њом се не подразумева само нераскидива веза између домаћег и страног, односно, Црне Горе и Америке, већ и комплексан однос између индивидуалног, означеног личним именом и колективног, названог именом државе. Једино заједништво које роман афирмише и не доводи у питање јесте оно које окупља људе око истих циљева, потреба и несрећа, када њихова вера, боја коже и језик којим говоре постају ирелевантни.

Сарићев роман се, у контексту теме идентитета, бави различитим друштвеним стереотипима, али их разара користећи иронијске и пародијске књижевно-уметничке поступке. Полемише се са богатим семантичким потенцијалом стереотипа о Балканцима, који се у очима странаца (Сенегалаца, Индијаца, Американаца) доживљавају као емотивни, добродушни, поштени и умни људи. Критички се посматра и идеал „америчког сна", чијем су остварењу тежила млађа Митрова и Љубичина деца јер такав модел намеће унификацију и потирање идентитетских разлика. Не само насловом, кроз читав роман се поставља питање да ли је могуће успоставити равнотежу између утицаја друге, у овом случају западне културе и цивилизације и специфичности сопствене. Наративом се не решава ни једна још важнија дилема – да ли је могуће формирање стабилног идентитета који неће нужно прихватати ни одбацивати туђи утицај.

Литература

Асман 2011: Ј. Асман, *Култура памћења: Писмо, сећање и политички идентитет у раним високим културама*, прев. Никола Б. Цветковић, Просвета, Београд.

Бојм 2005: С. Бојм, *Будућност носталгије*, прев. Зиа Глухбеговић и Срђан Симоновић, Геопоетика, Београд,

28 Било је речи о томе да само Митрова и Љубичина свест постају доступне приповедачу, и то увек у тренуцима осећања неприпадности према држави у којој живе и народу којим су окружени.

Брајовић 2012: Т. Брајовић, *Компаративни идентитети: Српска књижевност између европског и јужнословенског контекста,* Службени гласник, Београд.

Гвозден 2011: В. Гвозден, „Полазишта и циљеви имаголошког проучавања књижевности“,*Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1-2, вол. 49, Нови Сад, 211-224.

Јунг 1977: К. Г. Јунг, *Психолошке расправе, Одабрана дела К. Г. Јунга,* књига 4, превео Томислав Бекић, Матица српска, Нови Сад.

Квас 2011: К. Квас, *Истина и поетика*. Академска књига, Нови Сад.

Киш 1995: Д. Киш, *Живот, литература.* БИГЗ, Београд.

Константиновић 2006: З. Константиновић, „Компаративна имагологија балканског и средњоевропског простора“, у: *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима* (ур. Миодраг Матицки), Београд: Институт за књижевност и уметност, 11-17.

Петковић 2009: Н. Петковић, *Софкин силазак, Нечиста крв Боре Станковића*, Алтера, Београд.

Рикер 2004: П. Рикер, *Сопство као други*, прев. Спасоје Ћузулан, Јасен, Београд.

Сарић 2012: П. Сарић, *Митрова Америка*, Просвета, Београд.

Смит 2010: А. Смит, *Национални идентитет,* прев. Слободан Ђорђевић, Библиотека XX век, Београд.

Тодоров 1994: Ц. Тодоров, *Ми и други,* прев. Бранко Јелић, Мира Перић, Мирјана Здравковић, Библиотека XX век, Београд.

Тодоровић 2011: М. В. Тодоровић, „Организујући принцип идентитета“, у: *Идентитет и криза идентитета: међународни тематски зборник* (ур. Мирослав Крстић), Косовска Митровица: Филозофски факултет, 22-36.

Интернет извори

„Дубоки расцеп у души“, *Вечерње новости* (http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:387040-Petar-Saric-Duboki-rascep-u-dusi), 4. јул 2012.

Уметност живота, http://www.umetnostzivota.net/24-petar-saric.htm, 12. април 2009.

Marija JEFTIMIJEVIC-MIHAJLOVIC

IDENTITY AND ITS SHAPES IN THE NOVEL “MITAR’S AMERICA” OF PETAR SARIC

Summary

The whole novelistic oeuvre of Petar Saric made of six novels (*The Great Ahavski Track, Tomorrow Comes the Master, Petrusha and Milusha, the Boy from Lastva, Sara* and the latest one *Mitar’s America*) testifies that this writer has been dealing with the problem of identity from the beginning of his creativity. The alienation problem and the one of identity complexity in the novel *Mitar’s America* is giving new dimensions bearing in mind the fact in this novel it is about heroes which are displaced from the milieu they are belonging to ethnically, nationally, and culturally; first of all on Mitar, as theaction holder, and his narrow family members.

A special narrative interest in Mitar’s America was revealed by those heroes who could not unequivocally define their categorical belonging, but it was subject to permanent doubts and reviews. Narrator follows up with great attention the appearance and complexity of identity crises of characters until they have become obsessions which completely preoccupies their intellectual and active beings. The use of narrative technique, and in tune narration and innermonologue as well, provided precious insights in psychical condition of characters in those border situations.

The most evident manifestation of Mitar’s identity crisis represents his duality, which is in his stay in America very visible in narration, and upon arrival in home country was reflected in the existence of the figure of thedouble. Dual-phoniness, and poly-phoniness of hero’s speech in narrative was accompanied by complex relationships establishment between different levels of his consciousness, especially through in tune narration and inner monologue, which had often had dialogic form. Upon his arrival in Crkvice, such insights ceased, but it gave only illusion on the unity of his consciousness.

Keywords: Petar Sarić, *Mitar’s America,* identity, self, duality, and otherness.

Рад је предат 6. октобра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

АРХЕОЛОГИЈА

УДК 903/904(497.115)

*Марија М. САВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА ДАРДАНАЦА У ПРЕДРИМСКОМ ПЕРИОДУ**

Апстракт: Дарданци представљају једну групу палобалканских народа са центром своје племенске заједнице на територији Косова и Метохије, о чијем пореклу и етничкој припадности постоје различита мишљења. Оно што их територијално и културно одваја од суседних палеобалканских племена, најбоље се може пратити археолошким налазима специфичним за материјалну културу Дарданаца. Како њихова материјална култура представља делимичну познаницу, њене особености се најбоље огледају преко керамичког материјала који се знатно разликује од материјала суседних племенских заједница.

Кључне речи: Дарданци, територија, предримски период, материјална култура.

Дарданци представљају једну скупину палеобалканских народа, распрострањени на простору који их територијално одваја од Илира на западу и Трачана на истоку, са центром своје племенске скупине на данашњој територији Косова и Метохије. Подручје које обухвата дарданска заједница граничи се на истоку са Врањском и Прешевском котлином, на југу Кумановским и Скопским пољем, на северу Западном Моравом, док је на западу граница ишла од Шар планине према северу, обухватајући Метохију, део Пештерске висоравни и долину Ибра до ушћа у западну Мораву.[1] На основу резултата археолошких истраживања на Косову и Метохији, у врањско-прешевској котлини и на основу случајних налаза из северне Македоније, могу се распознати поједине особености материјалне културе Дарданаца на основу којих се може пратити

* Истраживач-сарадник, marijasavic84@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Н. Тасић, „Дарданци и дардански супстрат", *Пирахјме 2*, Куманово 2003, 40.

њихово територијално и културно разграничење. Специфичности материјалне културе најбоље се виде на основу керамичког материјала који је различит од илирског, трачког и пеонског, док је метал мање осетљив за одређивање културне припадности, јер циркулише на ширем подручју а не само на оном које насељавају поједине етничке заједнице.[2] О етничкој припадности и пореклу Дарданаца постоје више различитих мишљења која нису уједначена[3], тако да ће будућа археолошка истраживања можда дати коначне одговоре на питање њихове етногенезе. На основу до сада познате археолошке грађе из насеља и некропола на простору Косова и Метохије, у долини јужног Поморавља и у долини Скопске и Кумановке котлине, дарданска материјална култура се може пратити од VIII до V века п.н.е., углавном на основу керамичког материјала.[4] Археолошки налази дарданске материјалне културе из млађег гвозденог доба (хеленизам и латен), указују на постојање материјала са одликама локалне керамичке производње рађене на витлу, по узору на грчке облике, који је вероватно условљен развијеним начином производње, који се одразио на развијене облике друштвене и политичке организованости. Од средине II века углавном у југоисточној Србији, у долини јужне Мораве, јавља се археолошки материјал који припада култури Скордиска, где неки налази указују на везе културе локалног становништва са латенским.[5]

Дардански керамички материјал који је један од посебних појава и специфичности њихове материјалне културе, констатован је на локалитетима у врањско-бујановачкој котлини у северној Македонији и на територији Косова и Метохије. Керамика као особена појава у дарданској материјалној култури констатована је у насељима и некрополама на Косову, као што су градине Самодрежа код Вучитрна, Церница код Гњилана, Тенеш дол у долини Лаба, Гадимље код Липљана, Белаћевац код Дренице и Хисар код Суве Реке, и некрополе на Крагачу код Косовске Митровице, Влаштица код Гњилана и Широко код Суве Реке. Насеља су градинског типа, подигнута на мање приступачним узвишењима која су погодна за одбрану. Ова насеља почела су се употребљавати најраније од VIII века п.н.е., док из предходног периода насеља су подизана у равницама, поред река. У најранијој фази градине нису утврђене, а грађење сухозида као што је познато на градини Белаћевац, припада њеној каснијој фази, у периоду када долази до употребе витла.[6]

Једно од боље истражених дарданских насеља је градина на Белаћевцу у Дреници. Бедеми градине су израђени од ломљеног камена без везивног

2 *Исто*, 48.

3 F. Papazoglu, „Dardanci", *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969.

4 Н. Тасић, „Гвоздено доба", *Археолошко благо Косова и Метохије*, Београд, 1994, 40.

5 А. Булатовић, *Врање*, Београд-Врање, 2003, 54.

6 E. Shukriou - Hoti, *Dardanci na Kosovu u svetlosti arheoloških nalaza*, magistarski rad u rukopisu, Beograd, 1977, 34.

материјала, њима је био опасан плато трапезоидне основе димензија 70x50 м. Сличном техником изграђене су и куће унутар опасаног простора. Код овог насеља је јасно утврђена стратиграфија, где је приликом ископавања издвојено четири слоја, од којих први и последњи немају карактер културног слоја, за разлику од другог и трећег у којима је било остатака архитектуре и материјалне културе.[7] Промене које су задесиле ово насеље најбоље су уочљиве у старијој фази, где има трагова горења, а где је вероватно после спаљивања у млађој фази подигнут бедем у сухозиду. Оно по чему је ово насеље карактеристично је орнамент изведен на керамици која припада локалном становништву. У старијој фази од археолошког материјала преовлађује углавном керамика израђена руком од недовољно пречишћене земље. Облици судова ове фазе су знатно сиромашнији од млађе. Присутне су зделе различитих варијанти, обично са увученим ободом. Често се на зделе налазе хоризонтални пластични испусти који иду око целе зделе или су у виду хоризонтално испрекиданих испуста у виду дршки. Честе су и урне које нису у целости очуване. Орнамент је изведен радлом, без обзира на ком керамичком облику се ради. Радлом су изведени коси, хоризонтални и вертикални низови, често у комбинацији са канелурама. Од других облика орнаментике заступљене су и канелуре, често на судовима већих димензија као хоризонталне, док на зделама са увученим ободом канелуре су постављене косо или вертикално. На грубим судовима се некад налази орнамент пластичне траке, на или испод обода, са отисцима прстију или убодима нокатију.[8] У млађој фази и даље је приметно постојање керамичког материјала из старије фазе. Зделе са увученим ободом и даље су доминантни облик али је примећено и постојање страних утицаја, који се огледају и изради судова на витлу и израде суда по узору на грчке керамичке облике. Често су то судови са две дршке које надвисују обод као и већи број металних предмета. Од металних предемта нађена је наочараста фибула, двојна бронзана игла чија је глава профилисана, два гвоздена копља и два гвоздена крива ножа.[9] Керамика украшена на сличан начин неким назубљеним инстурментом, утврђена је и на Хисару код Суве Реке, градинама код Самодреже, Цернице, Тенеш дола и у утврђеним насељима прешевске долине (Буштрање и Ораовица), затим на локалитетима Младо Негоричано, Средно Нерези, Канарево, Пелинце у северној Македонији, и спорадично на локалитетима у лесковачкој регији. Она се јавља од VIII и траје до средине VI века п.н.е.[10] Од VI века међу керамичким материјалима може се приметити и постојање грчког

7 Н. Тасић, *op.cit.*, 164.

8 S. Đurić, „Gradina kod Belaćevca", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije X*, Priština, 1979, 284-286.

9 *Исто*.

10 Н. Тасић, *op.cit.*, 164.

импорта, који се огледа у налазима луксузне керамике финих танких зидова некад премазане црним фирнисом или сликане. У већем броју доминирају хеленизирана или сива керамика, настала као продукт домаћих радионица који производе на основу грчких облика. Слично као и на Белаћевцу и на градини Хисар код Суве Реке, има трагова сухозида којим је градина била утврђена. Ово насеље је скоро у потпуности уништено услед риголовања суворечког винограда, тако да је мали број предмета доспео у музеј.[11] Истом периоду и етничком кругу припадају и градине Гадимље код Липљана, затим градине Церница и Самодрежа на којима су вршена мања сондажна ископавања. На градини Тенеш дол код Лаба такође су вршена ископавања којима је утврђено постојање вишеслојног налазишта. Од материјала има керамике која је слична керамици из старије фазе на Белаћевцу, и керамици која припада млађем периоду V-IV веку.[12] Посуде украшене радлом у великом броју случајева предходе појави грчке или хеленизиране керамике V века п.н.е. Таква ситуација је констатована на више утврђених насеља око доњег тока Пчиње, Куманова или Скопља до Ораовице,[13]и на Косову. Скоро на свим утврђеним насељима на којима су вршена ископавања, евидентне су две хронолошки издвојене насеобинске фазе Дарданаца. Старија фаза, где је присутан аутохтони материјал, и млађи, где се јавља импортована керамика и хеленизирана сива локална, рађена по узору на грчке посуде.[14]

На Косову најраширенији облици сахране који су констатовани јесу спаљивање под тумулом. Тумули су познати на некрополи у Широком код Суве Реке, на Карагачу и у Влаштици код Гњилана. На некрополи Широко код Суве Реке у Метохији, откривен је већи број равних гробова и осам тумула, од којих је један део уништен приликом риголовања земљишта за виноград. Хронолошки гробови се прате од VIII па до I века п.н.е. Тумули су пречника од 12-13м, висине 0,75м док су откривени и остаци венца који је већином уништен обрадом земље. У средини тумула, у пречнику од око 2 м, нађен је слој интензивног пепела што указује на спаљивање покојника на месту сахране. Сваки тумул је садржао пет или шест гробова у којима су остаци спаљеног покојника положени слободно на површину или у мање удубљење, заједно са прилозима или су стављани у урнама, док је у једном случају забележена гробна платформа од ломљеног камена.[15] Један гроб у тумулу II имао је камену конструкцију и једну посуду као прилог. У осталим гробовима се углавном

11 LJ. Dašić, „Praistorijsko naselje na Širokom", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohjije II*, Priština, 1957, 249.

12 Н. Тасић, *op.cit.*, 172.

13 P. Popović, „Vranjsko-bujanovačka kotlina i helenizacija doline Morave", *Pirajhme 2,* Kumanovo, 2003, 199.

14 Н. Тасић, *op.cit.*, 49.

15 *Исто*.

налази керамички материјал који припада периоду старијег гвозденог доба и керамика из нешто млађег периода коме припадају посуде рађене на витлу по узору на грчке облике као и импортоване посуде, као што је примерак хидрије. Керамика из старијег периода је украшавана назубљеним инструментом исто као и керамика на предходно споменутим градинама.[16] Поменути материјал је откривен током пољопривредних радова, који је доспео у музеј без икакве техничке документације и стратиграфских података, тако да је материјал датован на основу аналогија.[17] У непосредној близини констатовани су и тумули код Дубичка, где је регистровано осам тумула пречника 12-18 м, висине од 0,60 до 1,00 м. Од ових тумула истражено је три од којих је један садржао прилоге. Гробна основа грађена је од камена, правоугаоног облика, који су садржали остатке спаљеног покојника, а од прилога садржали су пар гвоздених копља и пехаре са две дршке.[18] На некрополи Влаштице код Гњилана истражено је седам тумула, чија унутрашња површина у пречнику од 9 м је поплочана каменом око које је на раздаљини од 3 м постављен нов камени венац.[19] Покојници су спаљивани, чији се пепео заједно са прилозима налази на каменој платформи или су урне укопане у камену подлогу. Материјал из тумула је делимично објављен и то из тумула 1 и 2. На керамичком материјалу је видан орнамнет изведен радлом што је аналогно керамици из Белаћевца I који се везује за временски период VIII-VII век п.н.е. Истом периоду припадају и бронзани прилози из гробова, као што су фибуле са наребреним луком и плочастом ногом или фибула са више кугластих задебљања на луку, какве су сличне нађене на Белаћевцу и на северу све до Дунава.[20] Од посебног значаја је некропола Карагач код Косовске Митровице код које је забележено више хоризоната сахрањивања из различитог периода. Најстаријем хоризонту би припадала уништена некропола која се везује за Брњичку културу, други хоризонт је издвојен на основу појединачних налаза из уништених гробова која се везују за Белаћевац I, следећи хоризонт обухвата гробове са спаљеним покојницима чији пепео заједно са прилозима полаган на поплочану површину и најмлађи хоризонт са ратничким гробовима у којима има оружја, керамичких посуда и ретко накита.[21] Последња два хоризонта припадају некрополи под тумулима који су садржали укупно тринаест гробова. Ова два последња хоризонта обухватају временски период од VIII до V века п.н.е. Од истражених тринаест горобва неки вероватни припадају VI веку, док поједини скелетни

16 LJ. Dašić, *op.cit.*, 249.
17 *Исто*, 249-264.
18 Н. Тасић, *op.cit.*, 182.
19 R. Vasić, *op.cit.*, 683.
20 Н. Тасић, *op.cit.*, 174.
21 D. Srejović, „Karagač and The problem of the Ethogenesis of the Dardanias", *Balcanica IV*, Beograd, 1973.

гробови, посебно они који су међу прилозима садржали ратничко оружје, могли су припадати прелазном периоду од VI у V век, какав је гроб бр. 4.[22] Конструкција тумула, нарочито када су у питању ова два последња хоризонта са гробовима 3,6,13, састоји се од површине покривене каменом и шљунком. У центру од два камена венца налазе се остаци спаљеног покојника који су смештени у малу јаму или су разбацани по површини камена. На овој некрополи паралелно се јављају гробови са правоугаоном каменом платформом на коју су накнадно стављени остаци пепела са ломаче као што су гробови 1, 2, 4 и 5, у којима се јавља керамика рађена на витлу каснијег периода и дачка шоља.[23] Из свега реченог се види да један опште познати облик сахране код дарданске заједнице још увек није утврђен. Подаци који се односе на обичај сахрањивања су непотпуни и још увек недефинисани и познати су једино на основу истражених појединих тумула. Поменути тумули са дарданске територије на Косову разликују се од оних на илирском тлу у Метохији (Ромаја и Прчево), по томе што се на дарданском тлу сахрањују спаљени а на илирском најчешће скелетни покојници. У Прчеву и Ромаји, налази се на правоугаоне површине од плочастих кречњачких стена на којима се налазио скелет покојника, често ратника са личним наоружањем. Ови гробови припадјау најмлађој фази сахрањивања не само на дарданском већ и на илирском подручју. Континуитет у сахрањивању под раније подигнутим хумкама остао је до римског периода на некрополи Ромаја, у којима се наилази на импорт из III-II века п.н.е.[24]

У Македонији, у северном делу, такође констатована су градинска насеља у већем броју на којима је откривен материјал какав се јавља и на градинама на Косову. На некима од њих је констатовано неколико фрагмената керамичког материјала који се везује за дарданску популацију и која предходи сивој хеленизираној керамици и импортованим налазима. Таква ситуација је на локалитетима: Младо Негоричано, Канарево и Пелинце код Куманова, Скопско Кале, Средно Нерези код Скопља. на којима је појединачним примерцима присутна керамика украшена назубљеним точкићем и мотивом шрафираних троуглова попут оних са градине код Белаћевца и некрополе Влаштица на Косову која је повезана дарданском популацијом.[25] На градини Скопско Кале откривено је доста материјала из праисторијског периода, почев XIII па све до IV-III века п.н.е. Међу откривеним налазима има доста керамике углавном фрагментоване, али међу њима доминира керамика рађена ручно, а поред ње има и сиве керамике рађене на витлу, затим сликане керамике и неколико металних налаза који се везују за

22 Н. Тасић, *op.cit.*, 180.

23 R. Vasić, op.cit., 683.

24 Н. Тасић, *op.cit.*, 164.

25 Б. Георгиевски, „Праисториски градишта од Кумановско", *МАА 13*, Скопје, 1992, 51-68.

V-IV век.[26] Као и на другим градинама, керамика украшена радлом предходи хеленизираној сивој керамици која је и овде забележена као и импортоване грчке керамичке посуде. Градине око Скопља и Куманова готово све имају одбрамбене зидове које се састоје од дубоког рова и бедема начињеног од крупног камена и земље са унутрашње стране.[27] Сличност керамичког материјала ових градина са косовским из периода развијеног гвозденог доба указује на повезаност и припадност тог материјала Дарданцима. Међутим, ова област није јединствена и одликује се извесном разноврсношћу када је начин сахрањивања у питању на основу чега се могу видети неке регионалне разлике. У северној Македонији, у дарданском периоду VIII-V века, главни гробни облици припадају равним гробовима са положеним скелетима. Овакви гробови најбројнији су у скопској котлини, где је вероватно приметан утицај из средњег и јужног Вардара, где је овај тип гробова био раширен од VII века п.н.е. У скопској котлини познати су и спаљени гробови без тумула какви су познати и у јужној Србији.[28]

Од VI века долази до промена које су се одразиле и на један виши ниво живота. Те промене у друштвено-економском животу најбоље се уочавају кроз керамички материјал. Културне промене односе се на појаву импортованих налаза од V века и на масовну појаву хеленизиране керамике рађене на витлу. Најранији налази импортованих посуда потичу из јонског круга, највероватније Халкидикија преко Доњег Повардарја, где локална производња која имитира хеленске облике почиње већ од VII века п.н.е. Из овог јонског круга импорт је присутан од VII-VI века п.н.е, а током VI и у V веку п.н.е. осим јонског јавља се и атички импорт, који карактерише керамика атичког црнофигуралног и црвенофигуралног стила.[29] Поред тога, промене се уочавају и код одбрамбеног система и организације простора. Бедеми се подижу на узвишеним платоима и долази до интензивнијих контаката са егејским светом.[30] Појава импорта и локалне производње указује на почетке раслојавања дарданског друштва и потребе једног слоја друштва за луксузним предметима и потреба другог слоја да себи приушти макар имитације.[31] То је довело до смањеног импорта и до појаве новог слоја друштва односно занатлија који су производили сходно потребама локалног становништва.[32] Путеви којима је грчка роба стизала до дарданске територије

26 К. Ристов, „Утврдувања од железното време во скопскиот регион", *Пирајхме 2*, Куманово, 2003, 313.

27 R. Vasić, „Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije", *Praistorija jugoslovenskih zemalja,* tom V, Sarajevo, 1987, 673-689.

28 Исто, 683.

29 E. Shukriu, *op.cit.*, 75.

30 P. Popović, op.cit., 199.

31 E. Shukriu, *op.cit.*, 148.

32 *Исто*, 149.

углавном су ишли долином Вардара преко македонских и пеонских области, и из јадранских колонија преко Аполоније и Дирахиона одакле је долином Дрима роба стизала на подручје источних илирских племена на простору северне Албаније и дела Метохије.[33] Импортована и локална керамика присутна је у југоисточној Србији, на градинама Ораовици, Кршевици, Хисару и на многим другим локалитетима у лесковачкој и врањско-прешевској регији.[34] Локалитет Кацинуп на Ораовици код Прешева је био континуирано насељен од VII до I века старе ере на коме се могу пратити керамички облици од жигосане керамике различитих мотива, које претходе хеленизираним разноврсним облицима керамичких посуда.[35] Малобројни фрагменти указују на грчки импорт на прелазу из V у IV век, док највећи репертоар чини сива хеленизирана керамика која је широко распрострањена током IV у време ранохелнистичког периода. Велики део посуда припада грубој керамици рађеној руком и украшеној пластичним тракама, као што су зделе са увученим ободом украшене назубљеним инструментом и веће питосе украшене пластичним тракама.[36] Од металних налаза позната су три случајна налаза из хеленистичког периода. То су тетрадрахма Александра III Великог, са представом Херакла на аверсу, окренутог на десно, и представа Зевса на реверсу, на лево, који у руци држи птицу, брознани новчић Деметрија III, на чијем аверсу се налазио македонски штит а на реверсу шлем са високом полукружном перјаницом и штитницима за уши. Поред новца пронађена је једна сребрна шарнирска фибула са пет звездастих украса на луку.[37] Последњи хоризонт се везује за неколико питоса који можда припадају републиканском периоду. Поред њих заступљено је и неколико зделa S профилације, лонци са чешљастим орнаментом који припадају касном латену. Из овог најмлађег периода потиче и пар металних налаза као што су гвоздена мамуза украшена црвеним емајлом, бронзана фибула са емајлираном плочицом, оловном плочицом и кривим ножем.[38] За разлику од Ораовице, на Кршевици је уочена већа концентрација грчких посуда, при чему се Кале Кршевица издваја као јединствено урбано средиште које је захваљујући мрежи путева и интензивне трговине имало блиске везе са Егејом долинама Вардара или Струме.[39] Кале у Кршевици налази се на обронцима планине Рујан на 12 км јужно од

33 Н. Тасић, *op.cit.*, 49.

34 *Исто*.

35 А. Булатовић, *Врање*, Београд-Врање, 2003, 49.

36 *Исто*.

37 A. Bulatović, *Topografija praistorijskih nalazišta na teritoriji jugoistočne Srbije*, Magistarski rad u rukopisu, Beograd, 2005, 144.

38 Р. Поповић, *op.cit.*, 199.

39 П. Поповић, „Кале-Кршевица, истраживања 2001-2004 године", *Врањски гласник XXXIII*, Врање 2005, 27-57.

Врања, на градини која доминира читавом врањском котлином. Досадашња истраживања су показала да најстарији слојеви са керамиком припадају Брњичкој култури, док највећи део керамичког материјала је хеленизиран и може се везати за крај V почетак IV века када се насеље трансформише у акрополу. Од керамике има фрагмената импортоване грчке луксузне керамике из атичких и северноегејских радионица које има у свим сондама, а највише је откривена на акрополи на најбоље истраженом простору.[40] Највећи део откривеног керамичког материјала чине сиве хеленизиране посуде израђене по узору на грчке облике. Због доминантне боје често имају назив сива или хеленизирана. Од облика заступљени су разноврсни облици који су се користили за свакодневне потребе. Тако имамо стоно и кухињско посуђе као што су тањири, зделе, посуде за пиће-кантарос, мали бокал, скифос и кратери, лонци грубе фактуре ручно рађене.[41] За смештај житарица, вина, уља, користили су се питоси, амфоре или одговарајући велики реципијенти који су се укопавали у земљу.[42] За разлику од керамичког материјала метални налази нису тако бројни. Заступљен је накит од неколико шарнирских бронзаних фибула, које су на глави имале палмете а на нози животињске главе, какве су сличне заступљене у Грчкој и Македонији у V и IV веку. Истом периоду припадају и двојне игле које имају велики хронолошки распон. Од нумизматичког материјала има налаза једног бронзаног новчића Филипа II, сребрне драхме Александра Великог и неколико бронзаних примерака Касандра и Антигона. Са акрополе потиче сребрни новац Пелагије који је близак ковању Дамастиона.[43] Локално израђена керамика под грчким утицајем, забележена је и на неколико локалитета у лесковачкој регији. Један од боље истражених локалитета је Хисар, на коме је једино утврђена вертикална стратиграфија која омогућава израду прецизне периодизације бронзаног и гвозденог доба на територији централног дела јужноморавског басена. На Хисару део насеља је откривен на највишем платоу а део насеља на североисточним падинама. На горњем платоу на акрополи, констатована је фортификсција у виду палисадног рова и палисада начињене од дрвене конструкције и наноса земље, као и стамбена архитектура у виду укопаних објеката са надземним делом од плетера и лепа.[44] На Хисару сива керамика припада периоду од VI до IV века п.н.е. Периоду хеленизма од IV до II века припада материјал са локалитета Змијин камен у Сакицолу код Лебана, где је

40 П. Поповић, *op.cit.*, 42.

41 И. Антић, С. Бабић, „Прелиминарни резултати статистичко-типолошке обраде керамичког материјала са локалитета Кале Кршевица", *Зборник Народног музеја XVIII-1,* Београд, 2005, 213-226.

42 П. Поповић, *op.cit.*, 41.

43 П. Поповић, *op.cit.*, 44.

44 А. Булатовић,С. Јовић, *Лесковац,* Београд-Лесковац, 2010, 200.

констатована сива керамика, док се на локалитету Лусарје у Орашцу од друге половине II века уочава неколико налаза који припадају латенској култури.[45]

Керамички материјал из прешевско-бујановачке и лесковачке регије и из области Косова, сличан је керамици у северној Македонији где је констатована сива керамика и грчки импорт на већини локалитета у Македонији.[46] Најстарији налази импортоване керамике у скопској котлини јесу примерци јонско-родске групе, сликане керамике с краја VI и почетком V века старе ере, док се током V-IV века у већем броју налази атички тип црвенофигуралне керамике. У овом периоду долази и до локалне производње на витлу, док је у Студенчанима примећена појава локалне сликане керамике, одакле су вероватно примерци сликане керамике доспели и на Косово.[47] Од градина, издваја се Средно Нерези код Скопља које се налази на платоу. Оно представља насеље које је егзистриало и током V-III века п.н.е. На прелазу из старе у нову еру део напуштеног насеља је коришћен за сахрањивање.[48] На вишеслојном налазишту на градини Скопско Кале, наишло се на велике надземне куће четвртастих основа, датоване у V-IV век на основу великог броја сиве локалне грнчарије рађене на витлу и импортоване сликане керамике.[49] И градина Младо Негоричано такође садржи сиву хеленизовану као и сликану керамику, док керамика пуног хеленизма недостаје, каква је ситуација и на градини Пелинце[50] и на косовским градинама. На Косову и даље постоји континуитет у пребивању на градинским насељима, где се осећају неке активности у градњи и у одбрани ових насеља. Осим на градини Белаћевац, живот на осталим градинама се наставља до IV века старе ере. Међутим, у фази развоја дарданског друштва током старијег гвозденог доба насеља су градинског типа односно предурбани центри, да би од средине IV века наставила да се развијају насеља у равницама. С обзиром да у њима нема хеленистичког материјала, не указује на могућност прекида контакта са хеленским светом. Да су Дарданци били под хеленским утицајем види се код налаза мегарских судова у тумулу у Ромаји. [51] Некрополе у овом периоду нису познате, али постоје индиције да су можда постојале некрополе са равним гробовима на којима се осећа утицај античког света. Континуитет у сахрањивању под тумулима на Косову једино се одржао на некрополи Ромаја,

45 *Исто*, 53.

46 Е. Соколовска, „Раноантичка рачно работена керамика од Македонија", *Macedoniae acta archeologica 12,* Skopje, 1990, 163-183.

47 E. Shukriu, *op.cit.*, 76.

48 E. Georgievski, *Keramika gvozdenog doba u Skopsko-Kumanovskom Ovčepoljskom i Bregaliničkom regionu,* magistarski rad u rukopisu, Skoplje 1989, 35.

49 Исто, 29.

50 *Исто*, 13.

51 N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja,* Beograd, 1975.

где је таква традиција позната и у римском периоду.[52] Налази материјала из хеленистичког периода на територији Дарданаца су малобројни, али то не значи да су прекинути контакти са хеленским светом.[53] Од средине II века на већини локалитета у југоисточној Србији масовно се појављује материјал који припада култури Скордиска. У Ораовици се појављује келтска керамика и неки метални предемти. Њихово присуство у овим удаљеним областима далеко од матичне територије, према писаним изворима, указује на пљачкашке походе разних варварских племена у богатим областима, међу којима су Скордисци били једни од главних. Они су користили погодни природни стратешки значај према путу који је водио долином Мораве и Вардара, крајем II и почетком I века старе ере.[54] Најужнији налази латенске керамике налазе се у околини Скопља. Налази лонаца са задебљаним ободом украшени метличастим и чешљастим орнаментом, као и дачке шоље, представљају везу предходне културе локалног становништва и нове латенске културе.[55] За период од III до I века старе ере, када се одвија дарданска историја, није откривено ниједно право градско насеље. Правих градова нема у Дарданији пре царске епохе.[56]

Литература

Антић, Бабић 2005: И. Антић, С. Бабић, „Прелиминарни резултати статистичко-типолошке обраде керамичког материјала са локалитета Кале Кршевица“, *Зборник Народног музеја XVIII-1,* Београд, 213-226.

Bulatović 2005: A. Bulatović, *Topografija praistorijskih nalazišta na teritoriji jugoistočne Srbije*, Magistarski rad u rukopisu, Beograd.

Булатовић 2003: А. Булатовић, *Врање*, Београд-Врање.

Булатовић, Јовић 2010: А. Булатовић, С. Јовић, *Лесковац*, Београд-Лесковац.

Georgievski 1989: E. Georgievski, *Keramika gvozdenog doba u Skopsko-Kumanovskom Ovčepoljskom i Bregaliničkom regionu,* magistarski rad u rukopisu, Skoplje.

Георгиевски 1992: Б. Георгиевски, „Праисториски градишта од Кумановско”, *МАА 13*, Скопје, 51-68.

Dašić 1957: Lj. Dašić, „Praistorijsko naselje na Širokom”, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohjije II*, Priština.

Papazoglu 1969: F. Papazoglu, „Dardanci”, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo.

52 E. Shukriu, *op.cit.*, 70.

53 E. Shukriu-Hoti, *op.cit.*, 150.

54 П. Поповић, М. Јеремић, Н. Радојичић, „Локалитет Кале у селу Кршевица“, *Старинар LIII-LIV*, Београд, 270-275.

55 A. Bulatović, *op.cit.*, 54.

56 Ф. Папазоглу, „Илирска и дарданска краљевина, Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација”, *Илири и Албанци, Научни скупови књига XXXIX*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1988, 147-169.

Папазоглу 1988: Ф. Папазоглу, „Илирска и дарданска краљевина, Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација", *Илири и Албанци, Научни скуūови књиīа XXXIX,* Српска академија наука и уметности, Београд, 147-169.

Popović 2003: P. Popović, „Vranjsko-bujanovačka kotlina i helenizacija doline Morave", *Pirajhme 2,* Kumanovo, 197-206.

Поповић, Јеремић, Радојичић 2005: П. Поповић, М. Јеремић, Н. Радојичић „Локалитет Кале у селу Кршевица", *Сūаринар LIII-LIV*, Београд, 270-275.

Поповић, Радојичић, Крстић 2001-2011: П. Поповић, Н. Радојичић, В. Крстић *Центūрални Балкан између īрчкоī и келūскоī свеūа, Кале-Кршевица*, Београд, 95-105.

Vasić 1987: R. Vasić, „Oblast istočnog Kosova, južne Srbije i severne Makedonije", *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, tom V, Sarajevo, 673-689.

Ристов 2003: К. Ристов, „Утврдувања од железното време во скопскиот регион", *Пирајхме 2*, Куманово, 299-320.

Соколовска 1990: Е. Соколовска, „Раноантичка рачно работена керамика од Македонија", *Macedoniae acta archeologica 12,* Skopje, 163-183.

Shukriu 1989: E. Shukriu, *Helenizovana keramika starijeg gvozdenog doba u SAP Kosovo*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd.

Shukriu-Hoti 1977: E. Shukriu-Hoti, *Dardanci na Kosovu u svetlosti arheoloških nalaza*, Magistarski rad u rukopisu, Beograd.

Srejović 1973: D. Srejović, „Karagač and The problem of the Ethogenesis of the Dardanias", *Balcanica IV*, Beograd, 39-83.

Тасић 1994: Н. Тасић, „Гвоздено доба", *Археолошко блаīо Косова и Меūохије*, Београд, 149-224.

Тасић 2003: Н. Тасић, „Дарданци и дардански супстрат", *Пирахјме 2*, Куманово, 39-53.

Đurić 1979: S. Đurić, „Gradina kod Belaćevca", *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije X*, Priština, 284-286.

Đurić, Glišić, Todorović 1975: N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović *Praistorijska Romaja,* Beograd.

Карта 1- Границе Дарданије, Н. Тасић, 2003.

Најважнији локалитети:

Насеља: Белаћевац у Дреници, Хисар код Суве Реке, Гадимље и Церница код Липљана, Ораовица, Бушрање, Кршевица у врањско-бујановачкој котлини, Хисар у лесковачкој регији, Младо Негоричано, Средно Нерези, Скопско Кале код Скопља, Канарево и Пелинце код Куманова.

Некрополе: Широко код Суве Реке, Карагач код Косовске Митровице, Влаштица код Гњилана.

Табла I

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

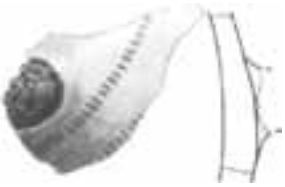
Керамика VIII-VI века старе ере:

Белаћевац, 1-9 (Đurić, 1979); Средио Нерези, 10 (Ристов, 2003);
Младо Негоричано-Пелинце, 11-13 (Georgievski 1992).

Табла II

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

Керамика VIII-VI века старе ере:

Канарево, 14-16 (Georgievski 1992); Главучица, 17-18 (Georgievski 1992); Дубиче, 19-20 (Ристов, 2003); Гадимље, 21-22 (Shukriu-Hoti, 1989); Широко, 23 (Тасић, 1997); Широко, 24 (Shukriu-Hoti, 1989); Карагач, 25 (Тасић, 1997).

Табла III

1 2 3 4

5 6 7 8 9 10

11 12 13 14

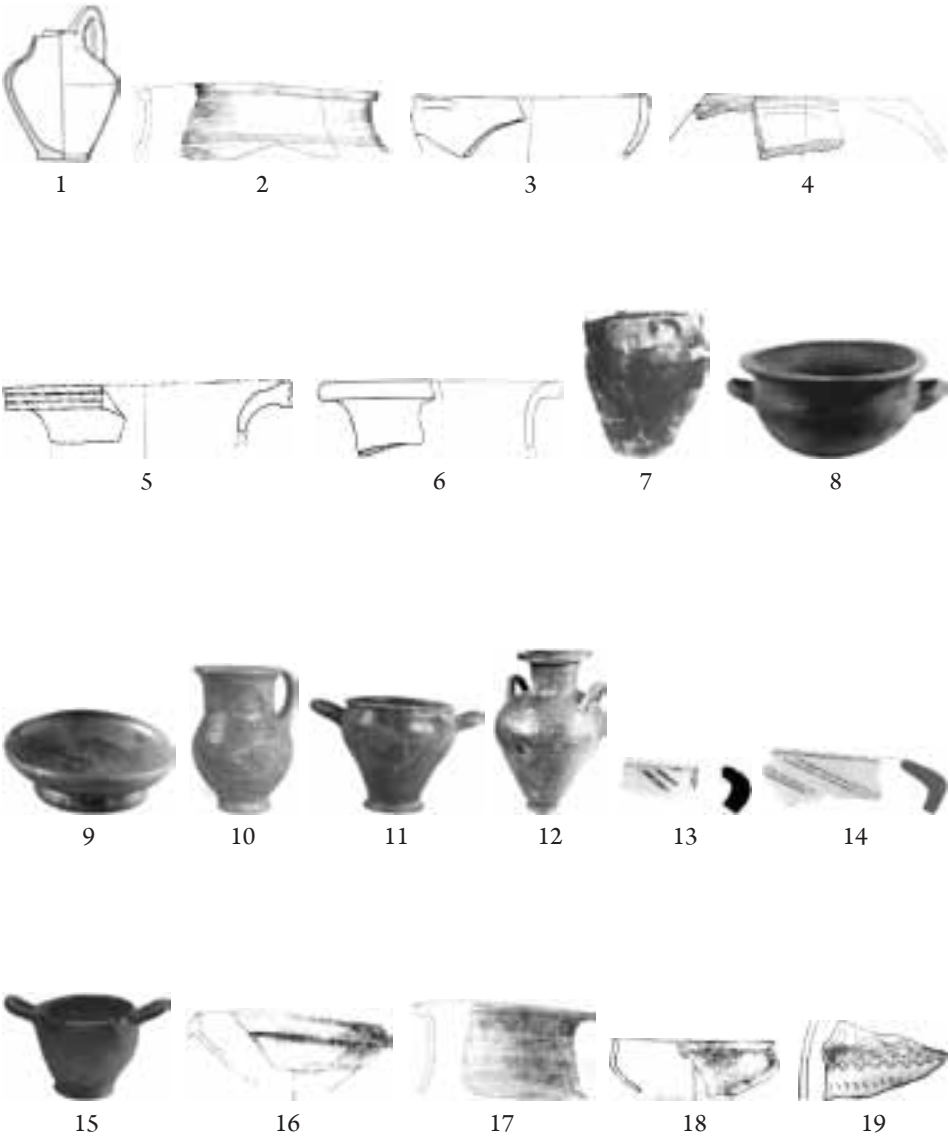

15 16 17 18 19

Импортована керамика:

Хисар, 1, 11, 18 (Дашић, 1957); Гадимље, 2-4 (Shukriu-Hoti, 1989); Кале-Кршевица, 5-9 (Поповић, Радојичић, Крстић, 2001-2011); Церница, 10, 18, 19 (Shukriu-Hoti, 1989); Пешка Бања, 12-14 (Паровић-Пешикан, 1997); Младо Негоричано, 15 (Соколовска, 1993); Исар-Марвинци, 16-17 (Петрова, 1991)

Табла IV

Локално израђена сиво хеленизирана керамика:

Белаћевац, 1.3 (Đurić, 1979); Хисар, 2, 16 (Shukriu-Hoti, 1989); Кацинуп-Ораовица, 4-6 (Popović, 2003); Исар-Марвинце, 7 (Sokolovska, 1992); Градиште Неготино, 8 (Petrova, 1991); Кале-Кршевица, 9-12 (Popović, Krstić, Radojičić, 2001-2011); Ораовица-Кацинуп, 13-14 (Bulatović, 2005); Пећка Бања, 15 (Тасић, 1997); Гадимље, 16, 19 (Shukriu-Hoti, 1989); Церница, 17-18 (Shukriu-Hoti, 1989).

Marija SAVIC

MATERIAL CULTURE OF DARDAN'S IN PRE-ROMAN PERIOD

Summary

Dardan's cultural group may be followed from chronological and archaeological aspect starting from 8th century B.C.based on findings of ceramics decorated on a specific way by tooth like instrument. It is made by free hand of grey and sombre facture with polishing application. Out of shapes bowls with inner inset rim, jugs with oblique slanted rim, urns with lecherous and sloping or horizontally mounted rim, and conical bowls with a handle are dominating. By the tooth like instrument motives in the shape of slanting and horizontal lines are derivate often in the combination with keneluras. With coarser vessels plastic tape with finger prints or nail notches are being appeared. Such ceramics is characterized for the period from the 8th to 6th century B.C., and it is appeared in settlements and necropolis. Settlements in this period are of hill fort type such as: Belacevac, Gadimlje, Cernica, Hisar, Sredno Nerezi, Pelince, Kanarevo, Mlado Negoricano, necropolis are under tumulus (Siroko, Vlastica, Karagac, Glavucica) and flat graveyards with skelets in northern Macedonia.

In the period from the 6th century to the middle of the 5th century B.C. Dardan's culture is Hellenised, thus to the increased concentration of imported findings, and the appearance of ceramics made on winch in reddish, ocher, sombre, and grey facture, and also painted ceramics and the one made by free hand in smaller percentage. After this period, from the 5th century B.C. the defence system is being perfectionnated, and also the space organization itself which indicates to the stratification of Dardan's society. The structure of the settlement is made of acropolis surrounded by vast ramparts, fortified suburb, and open settlement at some lower Plato. Such settlements are known in Krsevica, Skopsko Kale, Hisar and Veliko Gadimlje. From the 3rd century B.C. fort settlements are being abandoned without demolishing traces. In these settlements in the period before forts abandonment, grey local made ceramics dominates. On Dardanians more data originate in this period from antique sources. On some localities continuity of settlements has existed until the Roman period such as Hisar near Suva Reka, Karagac near Kosovska Mitrovica, Oraovica and Krsevica near Vranje.

Keywords: Dardanians, territory, Pre-Roman period, material culture.

Рад је предат 16. октобра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 271.2-726.1(560)-732.2:929 Рафаило I
271.2-726.1(560)-9

*Драгана Ј. ЈАЊИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

*Небојша Д. ЂОКИЋ***
Центар за војно-политичке студије – Београд

РАФАИЛО I ЈЕДИНИ СРБИН ВАСЕЉЕНСКИ ПАТРИЈАРХ***

Апстракт: У раду је дата кратка историја Рафаила, јединог Србина васељенског патријарха. Такође је укратко описан начин избора патријарха у Византији и Османском царству.

Кључне речи: Васељенска патријаршија, Византија, Османско царство, Рафаило I, Србија, православна црква, Мара Бранковић, Мехмед Освајач, Константинопољ.

Васељенски патријарх Рафаило I је веома слабо позната личност не само у нашој већ и светској историографији укључујући и ону која се пре свега бави историјом цркве. Рафаило је први и једини васељенски патријарх Србин. О њему је доскора било веома мало извора. Због тога, све до пре пола века, он готово да није ни помињан у литератури.

О Рафаилу врло мало знамо. Није се дуго ни задржао на патријаршијском престолу – свега око годину дана. Међутим, оно што је битно код њега то је сам избор на патријаршијски престо – тј. легалност тог избора као и његова смена. Због тога морамо најпре да се осврнемо на начин избора васељенског патријарха у време Византијског царства, а затим за начин избора истог у време Османског царства.

---

* Научни сарадник, dragana.janjicka@gmail.com

** Магистар, ndjokic@gmail.com

*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Избор васељенског патријарха у Византији

Реч *патријарх* потиче од грчке речи *πατριάρχης*, што у буквалном преводу означава главу породице или племена (πατριά – потомство, племе, породица, и ἀρχή – почетак). У Старом завету среће се ова титула од самог почетка. Тако се патријарсима називају тројица јеврејских праотаца (Аврам, Исак и Јаков). У Новом завету уз ову тројицу налазимо и Јаковљеве синове (као што се може видети у говору светог архиђакона Стефана – Дап 7,8). Исто тако се и за праоце од постања света па до потопа користи назив патријарси, као и за праоце од потопа па до Аврама.

Преко Септуагинте појам патријарха Израиља (изабраног народа) је ушао у хришћанство, да би се њиме означио највиши ауторитет у црквеној заједници. Временом се овај појам прецизније дефинисао.

Наиме, звање архиепископ од IV века носили су поглавари Римске, Цариградске, Александријске, Антиохијске и Јерусалимске цркве, чија су права установљена 2. 6. и 7. правилом Никејског сабора (325). Овим канонима постављени су темељи хипермитрополитске црквене организацијске управе на темељу политичке власти: „канон 6: „Нека се држе стари обичаји, да у Египту, и Ливији, и Пентапољу, Епископ у Александрији има власт над свима њима, пошто је то уобичајено и Епископу Рима. А слично је и у Антиохији, и у другим областима – нека буду сачувана првенства πρεσβεῖα Црквама. А свакако је познато ово: ако неко без сагласности (знања) Митрополита, постане Епископ, велики Сабор одређује да такав не може да буде Епископ. Ако пак, заједничкој одлуци свих која је праведна, по црквеном правилу (канону), двојица или тројица се, због сопствене свадљивости, успротиве, нека се држи (важи) одлука већине”[1]. Овим каноном дефинисана су права и области надлежних митрополита, док 2. каноном Другог цариградског васељенског сабора (381), потврђују се права повлашћених митрополија у одређеним областима „да су у стара времена митрополити свих епархија били аутокефални и од својих синода хиротонисани”, као што је у свему био независтан и самосталан римски епископ[2]. Потребно је разграничити да се у 2. канону спомиње διοίκησις (diocesis) и ἐπαρχίας, где се под првим подразумева једна шира црквена област, а под другим мања, које су одговарале у потпуности политичкој подели државе. Διοίκησις је састављена из неколико мањих области, тј. из неколико епархија, док су

1 Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, 1, Београд-Шибеник, 2004, 168, 189. Радомир В. Поповић, *Васељенски сабори, одабрана документа*, Београд, 2007, 48. Миодраг М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве*, Горњи Милановац, 1986, 80.

2 Никодим Милаш, *Правила православлаве цркве с тумачењима*, 1, 242,

ἐπαρχίας чиниле један део дијецезе[3]. Овим правилом се установљују границе власти митрополита (или патријараха), којим се признаје право првенства (πρεσβεῖα) над сваким митрополитом или епископима њихове области, односно свака од државних провинција може да формира једну црквену област и има својег митрополита (архиепископа) у њој, који има одређену супрематију над грађанском дијецезом, као и митрополитима под његовом јурисдикцијом (Антиох. 20. канон; Еф. 1. канон)[4]. Према томе, διοίκησις би одоварао појму патријархата, док би τῆς διοικήσεως представљао патријаршијски сабор састављен од митрополита и епископа једног патријархата, а под председавањем патријарха (Друг Цариг. 6. канон, Халк. 9. и 17. канон)[5]. Потребно је нагласити да у време сабора у Никеји није постојала титулатура како би се означио виши мирополит, који се касније назива патријарх или егзарх[6].

Сматра се да су оци Цариградског сабора поставили темељ установи патријархата на истоку. Ово тврђење налазимо код историчара Сократа приликом описивања Другог васељенског сабора где каже: „Они (цариградски оци) установише патријаршије", чиме су положени темељи установи патријархата, мада су њоме пре свега били означени они епископи којима сабор признаје врховни надзор над митрополијама, првенство између свих других епископа у митрополији и право председавања на епархијским саборима где су окупљени сви епархијски митрополити са својим епископима".[7] Институција патријарха у периоду IV Халкидонског сабора (425), уживала је првенство части међу митрополитима великих округа, а који су добили и првенство власти[8]. У Кодексу цара Теодосија II (408-450) установа патријарха спомиње се у законској одредби (Cod. Theod. I.3), када је *патријархом* ословио римског и цариградског епископа, док је цар Јустинијан I (527-565) озваничио назив патријарха 546. године својом 123. новелом, гл. 22[9]. Назив *патријарх* у црквеним канонима се први пут среће на Трулском сабору 691. године (7. канон): „Пошто дознасмо да у неким Црквама ђакони, имајући црквене службене положаје, те због тога неки од њих користећи своју смелост и својевољност, седе испред презвитера,

---

3 *Исто*, 242.

4 *Исто*, 245, 284-285. Charles Joseph Hefel, *Histoire des conciles*, I, Paris, 1907, 556.

5 *Исто*, 258, 263-264, 346, 353, 369-372.

6 Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар, 1902, 317. Charles Joseph Hefel, *Histoire des conciles*, I, 556-561.

7 Socrat de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique*, SC 505, Paris, 2006, V, VIII, 14, 167. Sozomèn, *Histoire Ecclésiastique*, SC 516, VII, 9, Paris, 2008, 104-109. Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, 246, 292.

8 Никодим Милаш, *Православно црквено право*, 1, 258.

9 *Code Théodosien livre XVI*, 1, 3, SC 497, Paris, 2005, 117. *Corpus Iuris Civilis*, (Krueger Paul) Berolini, 1888, 611-612.

одређујемо да ђакон, макар био у достојанству, то јест у било каквој званичној црквеној служби, не може такав седети пре презвитера, осим када замењујући лично свог Патријарха или Митрополита, дође у други град због неког важног посла..."[10]

Црква је у многим приликама признавала владаоцима право да именују епископе у појединим областима. Ово право владаоца није противречило 30. апостолском правилу (3. правило VII Васељенског сабора, 787. године), јер оно није било уперено против владара, него против насилог утицања на избор епископа од стране грађанске власти.[11] Да би уплитање световне власти било и званично озакоњено, издато је неколико законских уредби у смислу утврђивања овог владаочевог права при постављању епископа. Новела цара Нићифора Фоке (963-969) потврђује ово право као и цара Исака Анђела из 1187. године, који је на молбу црквене власти издао σημείωμα βασιλικὸν о избору епископа, дајући владаоцу право које му је црква признавала. Ово владалачко право свечано је озакоњено на једном цариградском синоду из 1317. године, које дозвољава да у православној цркви при постављању нових епископа владаоци имају право потврђивања кандидата од надлежних епископа или лично назначити кандидата, чије би способности испитао епископски сабор[12].

Васељенска патријаршија непосредно под пад под Османску власт

Средином XIV века, османска држава упустила се у дуготрајне освајачке ратове. Један део могућности за такву њену оријентацију лежао је у њој самој, а други у друштвеним и политичким приликама на Балкану, Малој Азији и Блиском истоку, које су јој, тако рећи, од њеног настанка, биле наклоњене.[13] Кроз експанзију османска држава постајала је све сложенија у друштвеном, етничком и верском погледу. Под њеном влашћу нашле су се различите и неједнако развијене етничке друштвене заједнице; принудно су били повезани исламски и хришћански геополитички и културни региони.

10 Радомир В. Поповић, *Васељенски сабори*, Београд, 2011, 210.

11 Никодим Милаш, *Православно црквено право*, 1, 87, 184, 599-600.

12 Никодим Милаш, *Правила православне цркве са тумачењима*, I, Београд-Шибеник, 2004, 175-185, 87-89, 599-600. id., *Православно црквено право*, 383. Eusebbi Pamphili, De vita beatissimi imperatoris Constantini, III, LXI, PG 20, 1133-1136.

13 О настанку османске државе детаљније видети у: Stanford Shaw, *History of thr Ottoman Empire and modern Turkey – VolumeI: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press 2002, 12 – 39.

Већ на почетку освајања, Османлије су биле суочена са социјалним и политичким односима и проблемима, од којих су јој неки били непознати а неки мање или више познати из њеног борбеног успона и искуства на матичном малоазијском тлу. Сви они били су у суштини тешки за османско-турску друштвено-политичку средину, у којој су се с напорима вршила два процеса: ослобођење од предфеудалних остатака и империјална изградња државе. Они су били тешки и зато што су Османлије усмериле свој најдалекосежнији ратни поход баш против балканског, хришћанског света и то као исламска држава која је као таква располагала и одговарајућим исламским политичко-правним инструментаријумом. Управо стога, односи између балканско-хришћанске и османско-исламске цивилизације често су се третирали у литератури као пресудна противречност османског друштвеног поретка. Због такве полазне основице занемариван је читав комплекс класних струјања и борби до којих је долазило како на малоазијском турском подручју, тако и у друштвима која су Османи захватили у XIV и у следећим вековима.[14] Често пута ће ови класни сукоби унутар Османског царства омогућити успешно мешање околних држава, укључујући хришћанске. Управо се то десило у османском грађанском рату који ће беснети након битке код Ангоре, све до погибије принца Мусе 1413. године и доласка на власт Мехмеда I.[15] Међутим, друштвено-политичка кретања у зони османских освајања не могу се изједначити с идеолошким ривалством, ни свести на супротности између хришћанства и ислама. Она су била сложенија и условљена објективним законима економског и социјалног развитка те средине, која је силом прилика понела и османски печат. Сем тога, конфесионалне разлике између турских освајача и покорених хришћанских народа нису могле покрити па ни замаглити и извесне сличности социјално-структуралне и политичке природе, које су приближавале неке њихове друштвене елементе. Једном речи, у османској држави, која је израстала као империја, деловале су поред одбојних и одређене привлачне снаге. Не смемо испустити из вида да је тадашњи пронијарски систем који је доминирао у Византији и српској деспотовини био веома сличан османском систему тимара. Али је за разлику од османског система знатно више оптерећивао сељаштво, додуше омогућавајући српским деспотима да држе под оружјем несразмерно велике контигенте војске у односу на Угарску или Турску.[16]

---

14 О класним сукобима у Османском царству врло детаљно је писао Недим Филиповић. Видети у: Nedim Filipović, *Princ Musa i Šejh Bedredin*, Sarajevo, 1971

15 *Исто*.

16 Детаљније у: Geza Perjes, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs 1526 - Buda 1541*, Columbia University Press 1989 и Anthony Tihamer Komjathy, *A thousand years of the Hungarian art of war*, Cleveland, Ohio USA 1982. Нажалост, не српском језику не постоји ни сличан текст, а камоли књига.

У доста широком балканском друштвеном регистру налазили су се и слојеви који у критичним деценијама пропадања балканског феудализма, нису хтели везати своју за његову судбину. Такозвани балканско-хришћански одбрамбени бедем није чинила социјално-политички хомогена друштвена маса. То је објективно и у великој мери олакшало спровођење политике османских освајача. Тај бедем био је исконструисан и од друштвених целина и делова извесних друштвених целина, који су у пресудним догађајима давали знаке да османску окупацију не сматрају неприхватљивим решењем. Помоћу њих Турска је лакше продирала и с мање тешкоћа успостављала своју власт у новоосвојеним земљама; стицала је посебан ослонац који јој је у прво, одсудно време, омогућавао да тековине своје окупације обезбеди и учини трајнијим. Не можемо се у потпуности сложити са М. Мирковићем да се крајњи смисао османског наслона на извесне нетурске, па чак и немуслиманске друштвене слојеве налазио пре свега у тежњи османске владајуће класе да очува услове за несметано или мање ометано обнављање и проширење производних односа који су одговарали суштини турског друштвеног уређења.[17] Сматрамо да су се Османлије из више разлога ослањали на домаће становништво у свом продору на Балкан. По нама, главни разлог је било омогућавање лакшег освајања. Очигледан пример је случај са освајањем Смедерева 1459. године где су Османлије играле на раздору у самој владајућој породици. Том приликом су имали у најмању руку пасивну подршку и српске цркве која није желела католика на челу државе. Раздор у владајућој династији на проугарску и протурску струју довео је до сличног раздора и у целокупном владајућо–ратничком слоју деспотовине. Коначно, и сељаци су већ били заморени непрекидним ратовањем.[18] У сваком случају сматрамо да је проблем сарадње становништва Балкана (и то свих слојева) врло слабо истражена тема која излази из теме овог рада па зато то остављамо за неку другу прилику.

Да би постигла трајну контролу освојених територија, османска држава је већ у XIV веку успоставила основне облике сарадње са својим нетурским и немуслиманским савезницима. Тако је створена установа повластица, чији је политички значај био епохалан, а друштвено-економски домашај далекосежан. Османска држава је врло брзо показала и да јој категорије ислама и исламског права не сметају да се успешно прилагођава затеченим друштвеним специфичностима.[19]

17 М. Мирковић, *Правни положај српске цркве под турском влашћу 1459 – 1766*, Београд, 7 – 8.

18 Детаљније о паду Смедерева на основу најновије код нас некоришћене османске грађе видети у: John V. A. Fine, *A Tale of Three Fortresses*, Peace and War in Byzantium, London 1995, 181 – 196.

19 Stanford Shaw, *нав. дело*, 24 – 27.

У османском режиму повластица садржани су многи битни моменти и мотиви институционалног преображаја турске државе. Његово порекло и изградња припадају процесу претварања османске државе у развијену империју. У том процесу лежи суштина онога што се подразумева под појмовима настанка и развитка османског друштвеног уређења. Односи у османско-турском муслиманском друштву регулисани су по начелима и одредбама муслиманског верског, шеријатског права. Заснован на познатим изворима: корану, сунету, ицма-ул-умету и кијасу, који су начелно и донекле допуштали еволуцију права и у суштини подстицали феудализацију, шеријат је и као искључиви правни регулатор за извесно време одговарао потребама турске владајуће класе. Као правни систем сакралног карактера, намењен припадницима исламске верске заједнице, он је имао доста одлика персоналног права. Примењивао се безусловно на све муслимане. Шеријат ,,не подноси ограничење ни у погледу материје, ни у погледу територије".[20] То га, међутим, није спречавало да предвиди одговарајућа средства и за правно решавање немуслиманских друштвених односа. Место и историјски услови настанка шеријатског права учинили су да оно не игнорише проблем правне заштите немуслимана. Предвиђале су се, било у диспозитивном било у императивном смислу, материјалне и формалне основе за његову примену на немуслиманске правне субјекте.

Пре него што се позабавимо детаљније положајем православног хришћанског становништва на Балкану, треба скренути пажњу да су османски владари врло ретко прибегавали светом рату тј. џихаду кад је реч о ратним операцијама против хришћанских држава на Балкану током XIV и XV века. Колико је познато, то је урађено само у пар наврата. Најпре, при освајању Солуна 1430. године, затим при освајању Константинопоља 1453. године и коначно при освајању Метоне у Грчкој 1499. године. Наравно, мислимо да свети рат проглашен по свим правилима ислама.[21]

---

20 М. Беговић, *О изворима шеријатског права*, Београд, 1933, 4. Нови, и то турски поглед на питање шеријата и православне цркве, видети код: Kernal H. Karpat, *Ottoman Views and Policies Towards the Orthodox Christian Church*, у: „Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays", Brill, 2002, 586 – 610. Врло атипично, математичко, разматрање утицаја ислама и шеријата на хришћанске заједнице у Османском царству налазимо у раду: Murat Iyigun, *Ottoman conquest and European ecclesiastic pluralisam*, IZA Discussion Paper No 1973, University of Colorado, 2006, 1 – 52.

21 Од наших крајева једино се Срем третирао као територија освојена у џихаду. И управо се положај српске цркве ту разликовао од положаја у осталим крајевима данашње Србије. У Срему се рецимо плаћао порез на црквени храм. За сеоске цркве је то обично било око 80 акчи. Такав порез цркве јужно од Саве и Дунава нису никада плаћале.

Шеријатско право је подвајало муслимане од немуслимана. Ове друге оно је делило на поданике (зими) и странце (мустемин).[22] Вршећи такву категоризацију, шеријат је истовремено допуштао постојање па следствено томе и интервенцију немуслиманског верског или световног правосуђа и примену немуслиманског верског или обичајног права. Немуслиманске обичајноправне норме и правосудне установе могли су доћи до израза само у оном случају када су били у питању спорови између немуслимана. У односу на такве случајеве шеријат је диспозитиван а не императиван и искључив. Он је такође одобравао да се странке ове врсте определе и за шеријатску јурисдикцију. Али у том случају самом шеријатском суду остављено је право да се прихвати или не прихвати мериторног расправљања саме ствари.[23]

Када нису били у питању односи међу немуслиманима, тј. у пословима и споровима административне, фискалне, земљишноправне и кривичноправне природе, долазило је до пуног израза шеријатска јурисдикција и то без обзира на верску опредељеност странака. Сва ова начела шеријата добила су особиту важност и показала задовољавајућу ширину у почецима процеса империјалне изградње османске државе.[24]

Класно прегруписавање хришћана и муслимана у Османској империји изводило се релативно брзо. Упоредо, па у извесној мери и у вези са њим, тражена су и налажена решења за регулисање односа између турске државе и немуслиманских верских заједница.

Османска власт је ушла у ту политику руковођена исламским начелима. Исламски правни став према вероисповестима није био разрађен у појединостима. Уз то, он је био патиниран давнопрошлим верско-политичким решењима Арабљанског калифата. Заступао је идеју правне толеранције оних вероисповести које су творцима ислама биле познате, којима су они, с обзиром на религиозну констелацију Арабије, имали да се баве. Али од тада до заснивања правних односа између турске државе и појединачно узетих немуслиманских верских заједница, протекло је много времена. То време испуниле су дубоке промене у историјском развитку хришћанства. Стога, за османску верску и политичку средину односна арабљанска искуства нису могла бити потпуно одговарајући образац.

О овоме детаљно видети у зборнику радова: *The Legacy of Jihad: Ilsamic Holy War and the fate of Non – Muslims*, ed. Andrew G. Boston, Prometheus Book 2005. Нажалост, све радове у зборнику који се односе на православне хришћане на Балкану су радили бугарски историчари.

22 М. Беговић, *нав. дело*, 3.

23 *Исто*, 3.

24 М. Мирковић, *Правни положај српске цркве под турском влашћу 1459 – 1766*, Београд, 10.

Поред тога што би требало водити рачуна о чињеници да је хришћанство као идеологија од VII до XIV века претрпело једну од својих највећих метаморфоза, морало би се имати у виду да су се и хришћанске цркве као друштвене установе развијале и мењале упоредо са развитком и променама у друштву. Због многих промена у животу хришћанских цркава, због њихове неједнаке политичке прошлости, готово сталног ривалства и различитог реаговања на новонастале промене, изазване турским продором на Балкан, вероисповедни проблем у османској империји није био мали.

Поред тога што су после пропасти хришћанских држава изгубили место у друштвеној хијерархији, властелинства и материјалну потпору владајуће елите, у другој половини XV века православним архијерејима била је наметнута улога сакупљача државних прихода. Стога су, у извесном смислу, под турском влашћу истовремено обављали две функције верску и фискалну. Из угла православног клера и турских власти, ове функције биле су различито виђене. За клер и вернике, јерарси су обављали искључиво верску службу, а фискалне обавезе биле су неправедно и насилно уведени намет и цена за ограничену слободу исповедања хришћанске вере.[25] Међутим, за представнике власти, који су наглашено исказивали своју неупућеност и незаинтересованост за канонске норме, унутрашњу организацију цркве и уопште за сва питања која се тичу хришћанства као безвредне вере (тур. āyīn-i bāṭıl), основ за утврђивање правног статуса јерархије била је њихова улога у пореском систему. Због тога је сваки патријарх најпре био закупац црквене мукате (тур. pisqopōs muqāta'sı),[26]

25 Клер је често изражавао такво схватање својих фискалних обавеза. У црквеним летописима из прве половине XVIII века о одсеку се изричито говори као о годишњем данку патријараха: „[...] примише агаране србскују земљу и царство србско попранио бист безбожни агаране и наложише Турци велику дацију на престол србски даже и до данас на свако лето [...]", Д. Руварац, *Летопис старца игумана хоповскоі Ћирила*, Српски сион 14 (1906), 402; „[...] примише Агарјане блгарскују и србскују замљу царство и краљевство и наложише Турци великују суму на патријаршкују власт [...]», Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 108 – 109.

26 У турском фискалном систему мукате су биле пореске јединице, односно државна добра и приходи, која су приватним лицима издавана у годишњи закуп. То су најчешће били приходи од експлоатације рудника, скела, риболова, панађура, трговина и царина, приходи од сакупљања неког државног пореза у одређеној области и др. Уп. H. Gerber, *Mukata'a*, /u:/ The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol.7 (Mif – Naz), ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat, Leiden – New York, 1993, 508; B. Çakir, *Mukataa*, /u:/ Encyclopedia of the Ottoman Empire, ed. G. Agoston, B. Masters, New York, 2009, 396. Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд, 1980, 61 – 162.

па тек онда верски старешина. Да би могао да остварује архијерејску власт, није морао да буде изабран и рукоположен према законима и обичајима цркве, али је било неопходно да му се изда указ о именовању на положај закупца мукате. Тај положај није нужно губио због лошег обављања верских дужности, али положај патријарха сигурно је губио због неизмиривања пореских обавеза.

Са становишта цркве, то је значило да је после пропасти хришћанских држава плаћање новчаних дажбина постало услов за обављање верских дужности. Са становишта турских власти – да су право на убирање црквених дажбина од султанових поданика хришћанске вероисповести и право на коришћење црквених објеката и земљишта, као својина владара, јерарсима издавани у годишњи закуп (тур. iltizām). Архијереји који су имали статус закупца мукате, а то су у XVII веку били само патријарси (тур. paṭrīq), односно архиепископи самосталних цркава, плаћали су државној благајни годишњи одсек (тур. kesīm, maqṭūᶜ). С друге стране, и патријарх и сви митрополити и епископи били су дужни да поседују важећи акт о именовању берат (тур. berāt), за чије су издавање плаћали таксу пешкеш (тур. peşkeş).[27] Берате су куповали у време свога именовања и после устоличења новог владара. Поред архијереја, у другој половини XV века фискални обвезници постали су и монаси и парохијски свештеници. И једни и други углавном су опорезивани као да се ради о члановима, односно о старешинама рајинских домаћинстава и, у начелу, нису уживали посебна имунитетна права.[28]

С обзиром да су закупци муката били непосредно потчињени владару односно великом везиру, стицањем овог статуса они су постајали независни у односу на друге архијереје. Ако су држави плаћали одсек, између архијереја с црквеним титулама патријарха, архиепископа, митрополита или епископа није постојала правна разлика. Она је постојала само између закупаца који су плаћали одсек и њихових помагача у сакупљању државних прихода. Стога је структура црквених муката одређивала структуру помесних цркава. Њихова неусаглашеност, која је обично настајала као последица фискалних реформи, готово увек је, уз веће

27 Одсек српских патријараха од 1557. до 1691. износио је 100.000 аспри, што је средином XVI века било једнако вредности од 2.000 млетачких дуката. Исто толико износио је и патријарашки пешкеш, док је пешкеш за издавање митрополитских и епископских берата, у зависности од епархије, износио између 800 и неколико хиљада аспри. Р. Тричковић, *нав. дело*, 66-69, .

28 О парохијским свештеницима током првих деценија турске власти у Браничевској области видети у: Е. Мильковић, А. Крстић, *Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини XV века*, Црквене студије 5 (2008), 329 – 343.

или мање раздоре унутар цркве, на крају доводила до прекрајања граница архиепископија и њиховог усклађивања с измењеном структуром црквених мукатa.

О организацији црквених мукатa и динамици њиховог развоја у раздобљу између средине XV и средине XVI столећа, врло мало се зна. Податак о босанском митрополиту Висариону из 1478. није довољан да би се са сигурношћу могло рећи јесу ли и остали српски јерарси првобитно били самостални закупци мукатa. Ако јесу, то би значило да српске епархије као фискалне јединице митрополије, у другој половини XV столећа још увек нису биле интегрисане у већу фискалну јединицу патријаршију, што не искључује могућност да су као јединице црквене организације епархије, биле организоване у једну или више архиепископија. Међутим, средином XVII века структура пореских јединица патријаршија и митрополија подударала се с организацијом архиепископија, па су све четири аутокефалне архиепископије у југоисточној Европи (Цариградска архиепископија или Васељенска патријаршија, Кипарска, Охридска и Пећка архиепископија), биле црквене мукате патријаршије (Грчка патријаршија Истанбула, Кипарска, Охридска и Пећка патријаршија).[29] Митрополије као самосталне мукате тада нису постојале, па владике нису плаћале одсек, већ само пешкеш. Чињеница да је босански митрополит 1478. плаћао годишњи одсек од 50 дуката представља доказ да је до реформе црквених мукатa дошло током прве половине XVI века. Како је та реформа утицала на организацију српске цркве, још увек је нејасно, а на основу оскудне домаће и турске грађе о томе се не могу извести поуздани закључци.

Рафаило I (Ραφαήλ Α΄)

Рафаило се у изворима детаљније први пут помиње у *Patriarchica Constantinopoleos Historia a 1454 usque ad 1578 anum Christi,*[30] објављеној још 1849. године у Бону.

---

29 У турским фискалним пописима из XVII и XVIII века међу црквеним мукатама бележено је и острво Света Гора. Међутим, Света Гора није била црквена мукатa, а одсек, који су државној благајни плаћали тамошњи монаси, био је еквивалент за рајинске дажбине џизју и ушуре од пољопривредних производа. Уп. А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству* (*XV – XVII век*), Београд, 2000, 63.

30 *Patriarchica Constantinopoleos Historia a 1454 usque ad 1578 anum Christi,* e vulgari lingua Graeca in Latinum a Martino Crusio Tybing. profess. traducta, u: CSHB 28, *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos* [Bekkeri Editio], Bonnae MDCCCXLIX, 113 – 115.

Грчки текст гласи:[31]

ΡΑΦΑΗΛ ἱερομόναχος ὁ **Σέρβος.**

Ἐλθόντων δὲ μερικῶν ἀρχιερέων μετὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν διὰ νὰ κάμουν τὸν Ῥαφαὴλ πατριάρχην, καὶ ὡς ἦλθε, ἔκαμαν τοὺς ψήφους καὶ τὴν χειροτονίαν στανικός τους. καὶ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Ἀγκύρας, ὅτι ὁ Ἡρακλείας, πρὶν περὶ νὰ συναχθῇ ἡ σύνοδος, τὸ ἔμαθε καὶ ἔγινεν ἀσθενής, καὶ ὁ Καισαρείας καὶ ὁ Ἐφέσου ἔτυχε καὶ δὲν ἦλθα. καὶ ὡς τὸν ἐχειροτόνησαν, τὸν ἀνέβασαν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ὡς πατριάρχην. ἔκαμαν δὲ τινὲς στάσιν ὅτι νὰ μηδὲν συλλειτουργήσουν μετ' αὐτοῦ· ἀμὴ ἀπὸ τὸν φόβον τους καὶ στανικός τους ἐσυλλειτούργησαν. ἦτον δὲ φίλος τῆς μέθης πολλὰ καὶ τῆς τραπέζης· καὶ καθ' ἡμέραν, ὅλου τοῦ χρόνου τὰς ἡμέρας, ἴσα ταῖς ὑπήγενε, τόσον νύκτα ὡσὰν καὶ ἡμέρα, καὶ οὔτε ὥρες, οὔτε ἑσπερινὸν οὔτε ὄρθρον, αὐτὸς ποτὲ δὲν ἄκουε. καὶ ὁπότε ἤθελε τὸν ἐγυρέψῃ τινὰς διὰ χρείαν τινὰ πνευματικὴν ἢ διὰ κρίσιν, πάντοτε νησικὸς δὲν ἦτον, μόνον μεθυσμένος. καὶ ἂν θέλετε νὰ πιστέψετε τοῦτο, τῇ φρικτῇ ἡμέρᾳ τῆς μεγάλης παρασκευῆς εἰς τὴν ἀγρυπνία τῶν ἁγίων παθῶν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἦτον μεθυσμένος, καὶ ἔστεκεν εἰς τὸν θρόνον, καὶ ἀπὸ τὴν μέθην δὲν ὑπόριε νὰ στέκῃ· μόνον ἔπεφθε τὸ δικανίκιον ἀπὸ τὸ χέρη του, καὶ τὸ ἐπέρναν κάτωθεν, καὶ τὸν ἐξύπνουν, καὶ τοῦ τὸ ἔδωκαν. καὶ ἐμίσησαν αὐτὸν ὁ κόσμος, ἱερωμένοι καὶ λαϊκοί, ἕνα μὲν ἀπὸ τὴν καθημερινὴν μέθην, ἄλλο δὲ καὶ ἀπὸ τὴν γλῶτταν, ὁποῦ δὲν ἐγρίκα Ῥωμαΐϊκα, μόνον Σέρβικα, διότι, ὡς εἴπαμεν, ἦτον ἀπὸ τὴν Σερβίαν καὶ ὁμίλιε Σέρβικα, καὶ Ῥωμαΐϊκα τελείως δὲν ἐγρίκα· μόνον εἶχε δραγουμάνον, ὁποῦ ὁμίλιε.

31 *Ибид*, 113 – 115.

131 Καὶ ὡσὰν ἔλαβε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, ὁποῦ ἔταξε ταῖς δύο χιλιάδες τὰ φλωρία, νὰ τὰ δίδει καθὲν χρόνον χαράτζιον, ἦλθε τὸ τέλος τοῦ χρόνου νὰ τὰ δώσῃ. καὶ ἔκραξαν αὐτὸν εἰς τὸ διβάνη οἱ πασιάδες, καὶ ἐζήτησαν αὐτοῦ τὸ χαράτζιον, καθὼς ὑπεσχέθη νὰ δίδει. καὶ τοῦτος οὔτε χαράτζην εἶχεν οὔτε τινὰν βοηθόν, νὰ τοῦ βοηθήσῃ, οὔτε ἀπὸ τοὺς κληρικοὺς οὔτε ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας οὔτε ἀπὸ τοῦ λαοῦ. καὶ ἰδόντες οἱ πασιάδες ὅτι ἐγέλασεν αὐτούς, ἔβαλαν αὐτὸν εἰς τὴν φυλακήν. καὶ ἔτζη ἐπέρασαν ἡμέραι ὀλίγαι, καὶ ἐζήτησε παρὰ τῶν πασιάδων θέλημα νὰ τοῦ δώσουν, νὰ εὔγῃ ἀπὸ τὴν φυλακήν, νὰ περπατεῖ ἐλεημοσύνη ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, μήπως καὶ συνάξῃ ἀπὸ τὸ χρέος τὸ αὐθεντικόν. καὶ ἔτζη ὅρισαν, καὶ τοῦ ἔβαλαν ἀντὶ τοῦ ἐπιτραχηλίου καὶ ὠμοφορίου ἄλυσσον σιδηρένια βαρέα, καὶ τοῦ ἔδωκαν καὶ ἕναν Τοῦρκον· καὶ τὸν ἔσυρνε καὶ τὸν ἐφύλαγε. καὶ ἐκεῖ ὁποῦ ἐπερπάτιε μὲ τὴν ἄλυσσον καὶ ἐζήτει ἤτοι ἐσύναζε, τὰ ἔτρωγε καὶ τὰ ἔπινε, καὶ ἀπέθανε κακῶς ὁ ταλαίπωρος.

Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τούτου ἐσυνάχθη σύνοδος μεγάλη μητροπολιτῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων, κληρικῶν ἡγουμενῶν ἀρχιμανδριτῶν καὶ ἁπλῶς ἄλλων ἱερέων, ἀρχόντων, χρησίμων ἀνδρῶν καὶ τοῦ κοινοῦ λαοῦ. καὶ συνεβουλεύθησαν ποῖον νὰ κάμουν πατριάρχην. ὅμως ἦσαν εἰς μεγάλην ἀπορίαν διὰ νὰ εὕρουν ἄξιον ἄνδρα, ὁποῦ νὰ πιάσῃ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, νὰ τὴν ἐποιμαίνει ὀρθῶς καὶ δικαίως.

Убрзо, након тога, 1862. године објављен је један врло битан извор за историју Васељенске патријаршије: *Исторический списокъ епископовъ и потомъ патріарховъ святой и великой церкви Христовой, находящейся в Константинополе, отъ 36 года по р.х. по 1834.* (1862).[32] Оригинал текста је на грчком, али у руском издању је дат само руски превод.

У њему о Рафаилу постоји један кратак пасус:[33]

32 *Исторический списокъ епископовъ и потомъ патріарховъ святой и великой церкви Христовой, находящейся в Константинополе, отъ 36 года по р.х. по 1834.*, Санктпетербургъ 1862.

33 *Исто*, 100 – 101. О овом каталогу патријарха видети детаљно у А. П. Лебедев, *История Греко-восточной церкви подъ властью Турокъ. Отъ паденія Константинополя (в 1453 году) до настоящаго времени*, Санктпетербургъ 1903, 188 – 202. Лебедев је довео у сумњу поузданост овог каталога у целини, али део који се односи на Рафаила је углавном поуздан и тачан што знамо из других извора. У сваком случају на основу данашњих сазнања овом каталогу можемо много више да верујемо него што је то мислио Лебедев.

1481 г.

161) Рафаилъ I, монахъ, родомъ сербъ, человѣкъ низкаго происхожденія, малообразованный и невоздержный. Имѣя нѣкоторыхъ знакомыхъ между лицами приближенными къ султану, онъ чрезъ нихъ обѣщалъ взнести въ государственную казну двѣ тысячи золотыхъ и сверхъ того пять сотъ на облаченіе, если сдѣлаютъ его патріархомъ. Султанъ согласился на это, смотря всегда на то, кто больше дастъ; Симеонъ билъ свергнутъ съ патріаршества, а возведенъ Рафаилъ и рукоположенъ противъ воли епископовъ, почему многіе архіереи не хотѣли священнодѣйсвовать съ нимъ. По прошествіи года онъ не могъ заплатить установленныхъ двухъ тысячъ золотыхъ, свергнутъ съ престола и въ оковахъ брошенъ въ темницу, гдѣ и кончил жизнь. Послѣ сверженія его, соборнымъ избраніемъ поставленъ 1482 г. Максимъ II.

Касније је публиковано још доста извора у којима се јавља Рафаило. Пошто је реч, у главном о списковима ми их нећемо појединачно наводити.

Први озбиљније покушај да се да историја Васељенске патријаршије под Османлијама је капитални рад А. П. Лебедев *Исторія Греко-восточной церкви подъ властью турок. Отъ паденія Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени, објављен у Русији 1903. године.*[34] Лебедев даје следећи редослед патријарха након пада Константинопоља: Генадиј Схоларј (1454 – 1456), Исидор (1456 – 1463), Софроније I (? 1463 – 1464), Јосаф I (1464 – 1466), Марко II (1466 – 1467), Дионисије I (1467 – 1472), Симеон I (1472 – 1475), Рафаило I (1475 – 1476) и Максим III (1476 – 1482). Као што ћемо даље видети, касније су се појавиле и многе друге хронологије које одступају од ове.

Од свих аутора до данас Лебедев је посветио највећу пажњу Рафаилу.[35] Он правилно закључује да једини озбиљни извор који је постојао до његовог времена *Patriarchica Constantinopoleos Historia,* из које сви други аутори црпу основне податке. По овом извору Рафаило је био човек крајње неумерен и распустан. Није био у стању да присуствује ни вечерњем ни јутарњем богослужењу јер је непрекидно био припит. Ко год би дошао код њега да га посети из било ког разлога и у било које доба дана, затекао би га пијаног. Саблазан је достигла свој врхунац када је дошао пијан да присуствује целоноћном бдењу на велики петак страсне недеље. За време богослужења је задремао на трону па му је из руке испало патријаршијско жезло. Летописица је забележио да га је након тога замрзео цео свет и свештеници и мирјани.[36] Одмах треба напоменути да је Лебедев изразио сумњу у потпуну истиност ови летописачких

34 А. П. Лебедев, *История Греко-восточной церкви под властью Турок. От падения Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени*, Санктпетербургъ 1903. Постоји и старије, скраћено, издање те књиге из 1896. године.

35 А. П. Лебедев, *История Греко-восточной церкви под властью Турок*, 260 – 264.

36 *Patriarchica Constantinopoleos Historia*, 113 – 114; А. П. Лебедев, *История Греко-восточной церкви под властью Турок*, 260 – 262.

бележака о Рафаилу. Он напомиње да Рафаило није био Грк већ Србин. За све време османске владавине биће то једини случај да је патријаршијски престо у Истанбулу заузети неки Словен. То је за Грке био непојмљиво – Србин тј. Словен на престолу васељенског патријарха. Грци су увек презирали све оно што је било изван њихових граница и сасвим сигурно нису могли мирно да гледају Србина на катедри Григорија Богослова и Златоустог. Грчки историчар Кигала[37] врло јасно наводи шта је највише сметало светини у Константинопољу, а то је чињеница да није био Грк. Називали су га човеком „преварским" (τρισβάρβαρος), тј. потпуним варварином. Други летописци опет наводе како га народ није волео, између осталог, јер није говорио грчким језиком. Све ово морамо имати у виду када користимо податке грчих хроничара поготово што су они углавном препричавали једини већ споменути извор. Грци су се јавно супротставили Рафаилу, не скривајући мржњу према њему и није немогуће, већ је чак и вероватно да је та мржња прешла на касније генерације Грка који су га у својим историјама тако мрачно приказали. Извори откривени последњих деценија ће показати да је Лебедев, по свему судећи, био у праву.

Рафаило није ни био народни изабраник. Грци својевољно никад не би на престо васељенског патријарха поставили Словена. По подацима из *Patriarchica Constantinopoleos Historia,* Рафаило је постао патријарх вољом султана Мехмеда Освајача. Зато је требало да плати султановој благајни 2000 дуката. Константинопољски сабор је био принуђен да султанову вољу само формално потврди. Лебедев је претпостављао да је Мехмед на идеју да изабере Рафаила дошао на предлог своје мајехе султаније Маре Бранковић. Он чак претпоставља да је Рафаило могао да буде члан њене свите. Међутим, Лебедев наглашава да гркчи летописац ни једном речју не доводи Мару у везу са избором Рафаила. Нови извори нам показују да то није случајно и да Мара по свему судећи није имала никакву улогу у избору Рафаила. Избор Рафаила је довео до отвореног отпора у грчком клеру. Митрополит Ираклијски, који је старом обичају посвећивао цариградског патријарха је одбио да то уради правдајући то болешћу. Ни кесаријски ни ефески митрополит нису хтели да тоураде, па је коначно анкиријски митрополит извршио посвећење Рафаила. Но опозиција се није мирила са тим. Архијереји су у почетку одбијали да служе заједно за Рафаилом и тек под притиском султана су почели то да раде али нерадо. Хришћанско становништво Константинопоља је, по писању летописца, одбијало да плати дажбине патријарху које је било дужно по закону. Због тога, када је након годину дана Рафаило требало да плати султану 2000 дуката, овај није имао готово ни једног. Кигал наглашава да није било никог у Константинопољу ко би желео да помогне патријарху. Кад је истекао уговорени једногодишњи рок, а Рафаило није исплатио обећаних 2000 дуката

37 Кигал нама, нажалост, није био доступан.

по летописцу, Турци су бацили Рафаила у тамницу. По Кигалу, Рафаила су у тамницу бацили сами Грци а не Турци. Рафаило је успео да измоли турске власти да му допусте да у пратњи турских стражара покуша да на улицама Константинопоља измоли новац за плаћање дуга, али како саркастично пише летописац, успевао је да скупи паре таман колико му је требало за јело и пиће.[38] Лебедев је у закључку своје приче о Рафаилу изразио скепсу у пуну веродостојност византијских извора и сматрао да је у њима било пуно претеривања у циљу да се што више оцрни Рафаило. Као што смо већ навели, касније откривени извори су углавном потврдили Лебедово мишљење.

Све ово што је навео Лебедев наћи ћемо и код других аутора који су писали о Рафаилу све до последњих година XX века, с тим што ће они углавном прилично буквално преузимати податке из грчких извора.

Први озбиљни рад на западу о првим деценијама Васељенске патријаршије под османском влашћу је била студија В. Лорена која се појавила 1968. године.[39] Но тек, заиста капиталним делом светски познатог византолога С. Рансимана, о Цариградској патријаршији под османском влашћу (1970) одбиће се јаснија слика о односу Османлија према православној цркви на глобалном нивоу.[40] Последњих година објављено је још неколико радова на ову тему, као и један врло битан извор.[41]

Вратимо се ипак В. Лорену. Кад говори о Рафаилу, он не даје готово никакве нове податке о њему и углавном прихвата у потпуности писање грчких хроничара.[42] Оно што је битно за нас, то је да он усваја да је Рафаило на дужност ступио у првим месецима 1475. године, након што је султану обећао годишњи данак од 2000 златних флорина и једнократни поклон од 700 флорина.[43] Међутим, за нас је битнија његова нова хронологија па ћемо се само на њој задржати.

Погледајмо најпре листе првих патријарха по паду Константинопоља по Лорену.[44] Ми смо додали листу коју даје Лебедев.

---

38 *Patriarchica Constantinopoleos Historia,* 114 – 116; А. П. Лебедев, *История Греко-восточной церкви под властью Турок*, 262 – 264.

39 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), Revue des études byzantines (26), Paris, 1968, 229 – 263.

40 Steven Runciman, *The Great Church in captivity*. Cambridge University Press 1985.

41 Marios Philippides, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co 2011; Demetrius Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC, 2009.

42 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), Revue des études byzantines (26), Paris, 1968, 260

43 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), Revue des études byzantines (26), Paris, 1968, 229–263(260).

44 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), Revue des études byzantines (26), Paris 1968, 237. Од извора које даје Лорен доступни су нам били само Historica patriarchica (éd. Crusius, 107 – 131) и Historia politica CP (éd. Crusius, 15 – 26). Остали нису.

A[45]	B[46]	C[47]	D[48]	Лебедев
Gennade	Gennade	Gennade	Gennade	Генадиј
Isidore	Isidore	Isidore	Isidore	Исидор
Joasaph	Sophrone	Sophrone	Joasaph	Софроније I
–	Joasaph	Joasaph	Sophrone	Јосаф I
Marc	Syméon 1°	Syméon 1°	Syméon 1°	-
Syméon 1°	Marc 1°	Raphaël	Marc 1°	Марко II
Denis	Denis	Denis	Denis	Дионисије I
–	–	Marc 1°	Marc 2°	-
Siméon 2°	–	–	Syméon 2°	Симеон I
Raphaël	Raphaël	–	Raphaël	Рафаило I
Maxime	Maxime	Maxime		Максим III

Погледајмо сада и другу табелу коју даје Лорен а то је хронологија кад је који од споменутих патријарха био на престолу.[49]

CATALOGUE DES PATRIARCHES DE CONSTANTINOPLE DE 1454 A 1476

TABLEAU COMPARATIF

GRUMEL	NOTRE LISTE	PATRINÉLIS[50]
Gennade 1re : 6 janv. 1454-6 janv. 1456.	Gennade 1re : 6 janv. 1454-6 janv. 1456.	1re
Isidore : 1456 (avant mai) - printemps 1462.	Isidore : c. 15 janv. 1456-31 mars 1462.	Gennade 1re : 6 janv. 1454-avril 1456.
Gennade 2e : été 1462-été 1463.		Isidore : janv. ou mai 1456-31 mars 1462.
Sophrone : août 1463 - début août 1464.	Joasaph : 1er avril 1462-10 avril 1463.	Anonyme / Joasaph? : 1er avril 1462-été 1463.
Gennade 2e : août 1464-juillet 1465.	Gennade 2e : fin avril-mai 1463.	Gennade 2e : entre l'été et la fin de 1463.
Joasaph : juillet 1465-c. milieu 1466.	Sophrone : début été 1463-c. juil. 1464.	Sophrone : fin 1463 à début août 1464.
	Gennade 2e : début août 1464-fin été 1465.	Gennade 2e : début août 1464-automne 1465.
Marc : milieu 1466 - nov. - déc. 1466.	Syméon 1er : automne 1465.	
Syméon 1er : nov.-déc. 1466-c. fin 1467.	Marc 1er : début 1466-automne 1466.	2e
Denys : fin déc. 1467-c. fin 1471.	Denys : automne 1466-fin 1471.	Item
	* Marc 2e	Item
Syméon 2e : c. fin 1471-début 1482-fin 1474.	Syméon 2e : fin 1471-début 1475.	Anonyme / Joasaph? : 1er avril 1462-été 1463.
Raphaël : début 1475-début 1476.	Raphaël : début 1475-début 1476.	Gennade 2e et 3e : été 1463-fin août 1464.
		Sophrone : fin août 1464-été/automne 1465.

45 A = Хронике: Ecthesis Chronikè (éd. Lambros, 18 – 35), Historica patriarchica (éd. Crusius, 107 – 131) и Historia politica CP (éd. Crusius, 15 – 26); кодекс Benaki 19 и Papadopoulos – Kérameus (cf. BZ, VIII, 1899, p. 396, 397).

46 B = Два кодекса Patmiac. 285 (éd. Sakkélion. p. 313) и Athos Iviron 286, f. 175 v 25.

47 Пет извора: кодекс Athos Iviron 694 (de 1580), f. 231 v; Météor. Barlaam 204, f. 233 v; Météor. Métamorph. 409, f. 285 v (éd. N. Bées, Τα χειρόγραφα των Μετεώρων, I, Athènes, 1967, 430); Sinait. 1889, f. 250 v.

48 D = кодекс Laurent gr. LIX, 13.

49 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476)*, Revue des études byzantines (26), Paris, 1968, 262.

У средини је листа коју даје Лорен и која се и данас углавном усваја као најтачнија, премда се у међувремену појавила још једна вероватно тачнија. Дакле и по Грумелу и по Лорену Рафаило је био Васељенски патријарх од почетка 1475. до почетка 1476. године.

Нећемо се задржавати на капиталном делу С. Рансимана о Цариградској патријаршији под Османлијама, јер она о Рафаилу не доноси ништа ново, већ ћемо се осврнути на један потпуно нов извор који је објављен 1990. године. Реч је о једној анонимној грчкој хроници Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513[50] која доноси нове занимљиве податке.

Ево најпре грчког текста о Рафаилу:[51]

61. Πατριαρχεύσας οὖν ὁ κῦρις Συμεὼν ἔτη τρία ἢ καὶ πλείω. Ἐν αὐτῷ τῷ καιρῷ ἐνεφάνη τις ἱερομόναχος ὀνόματι Ῥαφαὴλ ὁρμώμενος ἐκ τῆς Σερβίας, μέθυσος καὶ οἰνοπότης· ἔχων φίλους ἐκ τῶν μεγιστάνων ἐποίησεν ὅπως δῴη καθ' ἕκαστον χρόνον φλωρία χιλιάδας δύο καὶ πεσκέσιον φλωρία πεντακόσια· δέδωκαν δὲ αὐτῷ τὸν θρόνον καὶ ἐξεβλήθη πάλιν ὁ κῦρ Συμεών. Στάσεως οὖν γεναμένης οὐκ ἤθελον συλλειτουργῆσαι αὐτῷ, ἀλλ' ὅμως ἐκ τοῦ φόβου καὶ ἄκοντες ἐσυλλειτούργουν αὐτῷ. Ἦν γὰρ τοσοῦτον μέθυσος ὡς καὶ τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Παρασκευῇ ἐν τοῖς τροπαρίοις οὐκ ἠδύνατο στῆναι ἐκ τῆς μέθης, ἀλλ' ἔπιπτε τὸ δεκανίκιον ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ. Ἐμίσουν γὰρ αὐτὸν οἱ πάντες, τὸ μὲν ἐκ τῆς μέθης, τὸ δὲ ἐκ τῆς ἀλλογλωττίας. Περαιωθέντος οὖν τοῦ χρόνου οὐκ ἠδυνήθη δοῦναι τὸ χαράτζιον· οὐ γὰρ ἦν τις ὁ βοηθῶν αὐτῷ, οὔτε ἐκ τῶν κληρικῶν οὔτε ἐκ τῶν λαϊκῶν. Ἀφέντες γὰρ αὐτὸν ἔβαλλον ἐν τῇ φυλακῇ καὶ περιπατῶν μετὰ τῆς ἁλύσου ἐτελεύτησε κακῶς. Κοινῆς οὖν βουλῆς γεναμένης καὶ συνόδου συγκροτηθείσης ἐποίησαν πατριάρχην τὸν μέγαν ἐκκλησιάρχην μετονομάσαντες αὐτὸν Μάξιμον.

50 *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople*, 1373-1513, translated by Marios Philippides, Hellenic Colege Press, Brookline, 1990.

51 Исто, 80.

Шта је ново у овом извору?! Ту се наводи како је након три године смењен са места патријарха. У први план је избио јеромонах Рафаило родом из Србије. За разлику од других грчих извора, у овом се наводи како је имао много пријатеља међу грчким магнатима. Захваљујући њима могао је да обећа султану да ће годишње плаћати 2000 флорина и пешкеш од 500 флорина. Тако је, и поред тога што је волео вино и да мало попије, сео на трон васељенског патријарха. Припадници црквене јерархије су избегавали да служе са њим сем кад баш нису морали. Рафаило је наставио да пије па чак ни на Велики петак није могао да стоји колико је био пијан. Сви су га мрзели неки због пића други због тога што није знао грчки. Кад је дошло време да исплати уговорене суме, није имао пара, а нико од званичника није хтео да му помогне. Био је присиљен да поднесе оставку, након чега је затворен. Ходао је около по граду покушавајући да скупи неопходан новац али је убрзо умро. Након тога је одржан уобичајени црквени сабор на коме је за новог патријарха изабран дотадашњи патријархов велики еклесијарх коме је дато име Максим.[52]

Закључак

Када искористимо све познате изворе и литературу, шта можемо рећи као закључак о патријарху Рафаилу?!

Рафаило I (грчки: Ραφαήλ Α΄) је био васељенски патријарх Цариграда од почетка 1475. до почетка 1476. године. Рафаило је био јеромонах родом из Србије. Део историчара верује да је патријархом постао захваљући утицају Маре Бранковић, кћери српског деспота Ђурађа Бранковића и помајци османског султана Мехмеда Освајача.[53] Међутим, као што је још Лебедев нагласио ни један извор из тог времена па и нешто касније његов избор не повезује са Маром Бранковић. Поред тога, Мара сигурно не би дозволила да њен изабраник буде смењен због новца, а још мање затворен. Због тога можемо у потпуности одбацити као мало вероватну могућност да је за патријарха изабран на Марину интервенцију. Много је вероватније да је изабран уз подршку дела константинопољских магната и то вероватно као део неке међугрчке расправе као привремено решење. У сваком случају, морао је да има подршку одређених кругова и то много вероватније дела грчких магната него султаније Маре. Рафаило је на дужност ступио у првим месецима 1475. године[54] након што је султану обећао годишњи данак од

52 *Исто*, 81.

53 Marios Philippides, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co, 2011, 84 – 85.

54 Kiminas, Demetrius, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC, 2009, 37.

2000 златних флорина и једнократни поклон од 700 флорина.[55] Грчко становништво Цариграда, међутим, није суделовало у избору, те се против њега брзо окренуло. Митрополит Хераклеје, који је традиционално смештао патријарха на престо, одбио га је посветити, те је литургију водио митрополит Анкире.[56] Због тога га велики део грчког свештенства није хтео признати за свог патријарха. Извори Рафаилових савременика одају предрасуде и пристраност против њега. Оптужен је да није знао добро говорити грчки, односно да је имао „тежак" страни нагласак и био склон опијању. Наводи се да једном није био у стању стајати током церемоније обележавања Великог петка због пијанства.[57] Рафаило је столовао тачно годину дана, све до почетка 1476. године, почетком године је покушао обећани новац за султана прикупити од верника, али су му га они одбили предати.[58] Након што се испоставило да не може платити, вероватније је да је сам поднео оставку него да је смењен. Ипак је утамничен, али је дозвољено да покуша да по Константинопољу сакупи уговорену своту што му наравно није пошло за руком. Убрзо након тога је умро.

Извори и литература

Објављени извори

Исторический список епископов и потом патриархов святой и великой церкви Христовой, находящейся в Константинополе, отъ 36 года по р.х. по 1834, Санктпетербургъ, 1862.

Милош 1902: Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар.

Милош 2004: Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, 1, Београд-Шибеник.

Поповић 2007: Радомир В. Поповић, *Васељенски сабори, одабрана документа*, Београд.

Руварац 1906: Д. Руварац, *Летопис старца игумана хоповскоī Ћирила*, Српски сион 14 (1906), 401 – 403.

Стојановић 1927: Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци.

Тричковић 1980: Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд, 61 – 162.

55 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), Revue des études byzantines (26), Paris, 1968, 229–263(260).

56 Steven Runciman, *The Great Church in captivity*, Cambridge University Press, 1970, 194.

57 Marios Philippides, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*, 84 – 85.

58 Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), 229–263 (260).

Code Théodosien livre XVI, 1, 3, SC 497, Paris, 2005.
Corpus Iuris Civilis, (Krueger Paul) Berolini, 1888.
Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513, translated by Marios Philippides, Hellenic Colege Press, Brookline 1990.
Eusebbi Pamphili: Eusebbi Pamphili, De vita beatissimi imperatoris Constantini, III, LXI, PG 20.
Patriarchica Constantinopoleos Historia a 1454 usque ad 1578 anum Christi, e vulgari lingua Graeca in Latinum a Martino Crusio Tybing. profess. traducta, y: CSHB 28, *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos* [Bekkeri Editio], Bonnae MDCCCXLIX.
Socrat de Constantinople 2006: Socrat de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique*, SC 505, Paris, 2006, V, VIII, 14, 167.
Sozomèn 2008: Sozomèn, *Histoire Ecclésiastique*, SC 516, VII, 9, Paris, 2008.

Литература

Беговић 1933: М. Беговић, *О изворима шеријатског права*, Београд.
Лебедев 1903: А. П. Лебедев, *История Греко-восточной церкви под властью Турок. От падения Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени*, Санктпетербургъ.
Миљковић 2008: Е. Миљковић, А. Крстић, „Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини XV века“, *Црквене студије* 5 (2008), 329 – 343.
Мирковић 1965: М. Мирковић, *Правни положај српске цркве под турском влашћу 1459 – 1766*, Београд.
Петровић 1986: Миодраг М. Петровић, Студенички типик и самосталност Српске цркве, Горњи Милановац.
Filipović 1971: Nedim Filipović, *Princ Musa i Šejh Bedredin*, Sarajevo.
Фотић 2000: А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству* (*XV – XVII век*), Београд.
Boston 2005: *The Legacy of Jihad: Ilsamic Holy War and the fate of Non – Muslims*, ed. Andrew G. Boston, Prometheus Book 2005.
Fine 1995: John V. A. Fine, *A Tale of Three Fortresses*, Peace and War in Byzantium, London, 181 – 196.
Hefel 1907: Charles Joseph Hefel, *Histoire des conciles*, I, Paris.
Iyigun 2006: Murat Iyigun, *Ottoman conquest and European ecclesiastic pluralisam*, IZA Discussion Paper No 1973, University of Colorado, 1 – 52.
Karpat 2002: Kernal H. Karpat, *Ottoman Views and Policies Towards the Orthodox Christian Church*, y: „Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays“, Brill, 586 – 610.
Kiminas 2009: Demetrius Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC.
Komjathy 1982: A. T. Komjathy, *A thousand years of the Hungarian art of war*, Cleveland, USA.
Perjes 1989: Geza Perjes, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs 1526 - Buda 1541*, Columbia University Press.

Philippides 2011: Marios Philippides, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co.

Runciman 1970: Steven Runciman, *The Great Church in captivity*. Cambridge University Press.

Shaw 2002: Stanford Shaw, *History of thr Ottoman Empire and modern Turkey - VolumeI: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press.

Laurent 1968: Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque* (*1454-1476*), Revue des études byzantines (26), Paris, 229–263.

Енциклопедије

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol.7 (Mif – Naz), ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat, Leiden – New York, 1993.

Encyclopedia of the Ottoman Empire, ed. G. Agoston, B. Masters, New York, 2009.

Dragana J. JANJIC
Nebojsa D. DJOKIC

RAFAEL I THE ONLY SERB ECUMENICAL PATRIARCH

Summary

Rafael I (Greek: Ραφαήλ Α΄) was the Ecumenical Patriarch of Constantinople since the beginning of 1475 to early 1476. Rafailo was priest monk originally from Serbia. Part historians believe that the Patriarch has become thanks to the influence Mare Brankovic, daughter of Serbian despot and stepmother Ottoman Sultan Mehmed the Conqueror. However, as yet Lebedev stressed no one source from that time, and a little later his choice not associated with Mara Brankovic. In addition, Mara certainly would not allow her chosen be dismissed because of the money and even less closed. Therefore we completely reject it as unlikely the possibility that the patriarch was elected to the Mara intervention. It is much more likely that he was elected with the support of Konstantinopols magnate and probably as part of a discussion among Greek as a temporary solution. In any case, he had to have the support of certain circles and is more likely to work than the Greek magnate Sultana Mare. Rafailo took office in the first months of 1475 after the Sultan promised an annual tribute of 2,000 gold florins and one-time gift of 700 florins. The Greek population of Constantinople, however, did not participate in the election and quickly turned against him. Metropolitan of Heraclea, which has traditionally housed the Patriarch to the throne, he refused to sanctify, and the liturgy led by Metropolitan Ankara. That is why a large part of the Greek clergy did not want to admit to their patriarch. Sources of Rafailo contemporaries reveal prejudice and bias against him. He was accused of not knowing how to speak Greek, or that he had a "difficult" foreign accent and was prone to drinking. It is alleged that once he was able to stand during the ceremony marking Good Friday because of drunkenness. Rafailo dwelt exactly one year until the start of 1476, beginning of the year he tried the promised money for the Sultan to collect from the faithful, but to him they refused to surrender. After it turned out that he could not pay, the more likely it is that I resigned but that was dismissed. Still imprisoned, but is allowed to try to Constantinople by collecting the agreed amount which he of course did not succeed. Shortly afterwards he died.

Keywords: Ecumenical Patriarchy, Byzantine, Osman's Empire, Rafailo I, Serbia, Orthodox Church, Mara Brankovic, Mehmed the Conqueror, Constantinople.

Рад је предат 12. новембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)"1345/1371"
321.17:929 Душан, цар српски

*Дејан Д. АНТИЋ**
Филозофски факултет Универзитета у Нишу

МИТРОПОЛИЈА У СЕРУ ПОД ОКРИЉЕМ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ОД 1345. ДО 1371. ГОДИНЕ**

Апстракт: Територијално проширење српске државе за време владавине Стефана Душана није подразумевало само увећање и реорганизацију српског државно-управног апарата, већ и изградњу нове територијалне организације и устројства Српске архиепископије, која ће 1346. године бити унапређена у ранг Патријаршије. У раду се говори о судбини Серске митрополије која се, до уласка града Сера под српску власт, налазила под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, а након тога била изложена директном утицају српске црквене организације. Посебна пажња посвећена је животу митрополије, духовним лицима која су се у том периоду налазила на њеном трону, као и променама које су задесиле њен управни и судски апарат за све време српског управљања градом Сером, а нарочито после Душанове смрти 1355. године.

Кључне речи: Сер, Серска митрополија, власт, Српска црква, Патријаршија.

Политичка дешавања на Балканском полуострву током XIII и почетком XIV века утицала су на постепено јачање и унапређивање положаја средњевековне српске државе. Немоћ Византије у појединим моментима отварала је могућност војне експанзије и територијалних проширења која су са собом носила и промену државних граница. Најизраженији правци ширења српске државе били су југ и југоисток. Војни походи у тим правцима започети су

* Асистент, dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (Ев. број 179074), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

још за време владавине Стефана Немање. Ипак, до конкретних резултата по питању увећања српске државне територије ка југу долази се у време краља Милутина, а нарочито у време владавине његовог унука Стефана Душана.

Победа над Бугарима код Велбужда 1330. године, као и унутрашњи сукоби у Византији у првој половини XIV века, отворили су пут српској доминацији на Балкану. Стефан Душан искористио је повољан тренутак и српској држави обезбедио велико територијално проширење које је аутоматски довело до увећања управног апарата и његове делимичне реорганизације. Ширење граница српске државе утицало је и на битне промене у српској црквеној организацији која свој интензивни развојни пут започиње још почетком XIII века.

Хиротонисањем Саве Немањића 1219. године за првог српског архиепископа, црквена организација у српским земљама подигнута је на виши ниво. Тај чин којим је српска црква добила самосталност био је од велике духовне и политичке важности. Архиепископ Сава имао је задатак да врши апостолску мисију у земљама Немањића, односно у „српским и поморским земљама". Тиме је простор деловања и утицаја Српске архиепископије био оивичен политичким границама државе Немањића.[1]

У време краља Милутина јурисдикција Српске архиепископије ширила се на штету Охридске архиепископије, што није доводило до већих сукоба са Цариградском патријаршијом. Односи са Цариградском патријаршијом биће погоршани у време наглих Душанових освајања на рачун Византије 1342-1345. и 1348. године. Тада ће се многи византијски крајеви који су били под јурисдикцијом Цариградске патријаршије наћи под српском световном влашћу. Међутим, пракса која је постојала у доба краља Милутина да се са ширењем политичке власти освојеним областима шири и власт Српске православне цркве, овога пута неће бити у потпуности одржана. Крунисањем српског краља Душана за цара[2] и подизањем српске архиепископије на ранг патријаршије, односи српске државе и цркве са Византијом били су погоршани[3], али је научно утврђено да су само митрополије и епископије на простору смештеном између долина Струме и Месте улазиле у састав Српске патријаршије, односно да се јурисдицкија Српске патријаршије након Душанових освајања проширила само на поменуту област у којој је посебно доминирао град Сер.[4]

1 М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 17-18.

2 Б. Ферјанчић, *Византија према српском царству*, Глас САНУ CCCLXXXIV, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998), Београд, 1998, 157.

3 Проглашење српског архиепископа Јоаникија за патријарха и српске архиепископије за патријаршију описао је Данилов настављач. Видети: Архиепископ Данило и други: *Живот краљева и архиепископа српских, приредио*: Ђ. Даничић, Загреб, 1866, 214-231; сл. (превод Л. Мирковић, Београд 1935, 288).

4 М. Благојевић, „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије", *Зборник радова Византолошког института*, бр. XXXVIII (1999/2000), Београд, 2000, 360-361.

Серска митрополија је све до 1345. године била под духовном влашћу Цариградског патријарха. Падом града Сера под српску власт 25. септембра 1345. године она улази у састав Душанове државе где остаје готово две и по деценије. Због тога деловање Серске митрополије у време српске власти можемо поделити на две епохе. Прва епоха почиње падом града Сера под српску власт, а завршава се смрћу цара Душана 1355. године. Друга епоха почиње 1355. године, а завршава се помирењем деспота Јована Угљеше са Цариградским патријархом Филотејем и погибијом браће Мрњавчевића на реци Марици 1371. године.

Град Сер одавно је био седиште Серских митрополита. У време византијске власти на тој функцији смењивали су се Грци. Уочи пада града 1345. године последњи Серски митрополит постављен од стране цариградског патријарха одлази из Сера. Његово име није познато, мада су постојале претпоставке да се радило о Кипријану, епископу Ферема.[5] Оне су се ипак показале неисправним, јер је утврђено да је Кипријан био епископ града на горњој Бистрици који је потпадао под митрополију Мелника.[6]

Довођење Срба на чело појединих епископија и митрополија у освојеним земљама није био потез стран српским духовним и политичким властима. Међутим, то не значи да су сви митрополити и епископи Цариградске патријаршије били протерани, нити да су све освојене области прешле под јурисдикцију пећког патријарха. Митрополије у Солуну и Лариси као и Света Гора остале су под духовном влашћу цариградског патријарха.[7] Ово није био случај и са Серском митрополијом. Она је у потпуности дошла под јурисдикцију српске цркве након њеног подизања на ранг патријаршије.[8] Поуздано је утврђено да је српски патријарх хиротонисао митрополите Србе који су преузимали поједине митрополије у освојеним областима. Тај чин примењен је и када је нови серски митрополит био у питању. Његовим хиротонисањем од стране патријарха Јоаникија, Пећка патријаршија је и званично проширила своју власт над Серском митрополијом.[9]

---

5 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд, 1994, 95.

6 Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд, 1965. 104, нап. 3.

7 Г. Острогорски, *Серска област*, 131; М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 367.

8 Проглашењем Душана за цара јавила се потреба и за подизањем Српске архиепископије на ранг патријаршије. Овакву одлуку донео је сам цар, а подржале су је Српска и Охридска архиепископија, као и Бугарска патријаршија. Почетком 1346. године српски архиепископ Јоаникије проглашен је за патријарха. Видети: М. Благојевић, Идеја и стварност Душановог царевања [у:] *„Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)"* , књига I, Београд, 1981, 527.

9 О успостављању територијалне везе између старог подручја Српске патријаршије и новог у којем се налазила Серска митрополија видети: М. Благојевић, *О спорним митрополијама*, 370.

Иако име последњег грчког митрополита у Серу за време византијске власти не можемо утврдити, са сигурношћу знамо ко га је наследио. Митрополит Сера у том периоду постаје Јаков, први игуман манастира Св. Арханђели код Призрена, и добар пријатељ цара Душана. Његово именовање за духовног пастира Серске митрополије говори нам да је Душан на том месту желео поузданог сарадника, што указује и на величину политичког и геостратешког значаја самог града. Када је у питању време Јаковљевог доласка на чело митрополије, сматра се да је он тој функцији приступио око 1348. године. Као потврда таквог мишљења послужила је једна судска одлука митрополије из 1348. године на којој се налази српски потпис председника суда, „митрополита Јакова". Функцију митрополита обављао је петнаестак година. За то време уживао је посебан углед, али о његовој духовној делатности немамо превише информација. Б. Ферјанчић помиње акт о завештању јеромонаха Јакинта из октобра 1352. године који је везан за манастир Богородицу, назван Нови манастир код Сера. Тим актом манастир је требало да остане под духовном влашћу серског митрополита, а потписао га је управо митрополит Јаков, и то на српском.[10]

Непосредно након ступања митрополита Јакова на чело Серске митрополије, Пећка патријаршија и српско царство суочавали су се са новим проблемима. Цариградски патријарх Калист проклео је српског цара, патријарха и његове архијереје. Бачена анатема је за српско свештенство, васпитавано у духу византијске државноправне и црквене идеологије, представљала веома непријатну ствар и означавала почетак великог раскола. Стављање Серске митрополије под јурисдикцију Пећке патријаршије само је један од многобројних разлога због којих је проклетство изречено.[11]

Серски митрополит Јаков, као савременик раскола византијске и српске цркве, знао је да анатема бачена од стране највишег представника православне цркве, васељенског патријарха, није могла да остане без последица. Због тога је тражио од царице Јелена неко црквено властелинство близу Скопља где би се склонио у случају да мора да напусти Сер. Новембра 1353. године цар Душан издаје хрисовуљу у којој он са својом супругом царицом Јеленом и сином краљем Урошем дарује митрополиту Јакову цркву Св. Николе под градом Кожљем на Пчињи. Повељу је потписао цар Душан као цар Срба и Грка, а њено издавање представљало је важан догађај у животу серског митрополита.[12]

---

10 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 96-98 ; Г. Острогорски, *Серска област*, 104-105.

11 О осталим разлозима за изрицање анатеме од стране патријарха Калиста видети: С. Ћирковић, Р. Михаљчић, „Освајања и одолевања: Душанова политика (1346-1355)", [у:] *„Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)"*, књига I, Београд, 1981, 552.

12 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 98.

Још један важан документ серског митрополита Јакова јесте његова повеља издата 1355. године која се чува у светогорском манастиру Филотеју, а односи се на поседе овог манастира у Цаину и Кремни. Серском митрополиту простагмом цара Душана наложено је да заједно са митрополитом Зихне, великим доместиком и кефалијом, изађе на терен и испита поседе манастира Филотеја. Када су границе поседа утврђене, монасима Филотеја наложено је да га несметано користе. Акт којим је то решено потписао је на српском најпре митрополит Јаков, а затим и остали световни и црквени функционери. Овај пример најбоље сведочи о великој улози и положају који је серски митрополит имао у том периоду, нарочито ако се зна да су поменути поседи манастира Филотеја били у оквиру митрополије у Зихни и да је то требало да решава митрополит тог града. Ипак је пред митрополитом Јаковом разматран читав проблем, јер је он био у предности над осталим епископима и митрополитима у југоисточним крајевима Душанове државе. У складу са местом и значајем који је град Сер имао током читавог XIV века, сматра се да су његовом митрополиту били подређени епископи и митрополити у Зихни, Јежеву и Кесаропољу.[13]

У време Душанове власти организација рада митрополија и епископија у освојеним областима није промењена.[14] Начин функционисања био је идентичан као и у време византијске власти, тако да се и управни систем митрополије у Серу није мењао. Тај систем поседовао је посебно тело састављено од митрополитових службеника које се називало митрополитов клир. Службеници који су га сачињавали били су митрополитов економ, сакеларије, хартофилакс, начелник сакелије, нотар, дикеј и протонотар. Поменуто тело састављено је делом од свештених лица а делом од световњака. У бројним судским актима митрополије чије одлуке оверавају, ови службеници јављају се са својим потписима стално и истим редоследом.[15]

Суд Серске митрополије био је мешовитог састава. Он је окупљао поред митрополита и његовог клира и значајне световне достојанственике, што показује да су приликом доношења одлука заједно учествовали и црквени и световни архонти. На крају судског акта, поред потписа митрополита и његовог клира, потписе су стављали и најугледнији међу присутним световним представницима власти. [16]

---

13 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 98-99.

14 Делимично задржавање затеченог стања у новоосвојеним ромејским областима било је карактеристично и за државно-управни и за црквено апарат. Видети: Љ. Максимовић, „Српска царска титула“, *Глас САНУ CCCLXXXIV*, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998), Београд, 1998, 175-176.

15 Г. Острогорски, *Серска област*, 106.

16 *Исто*, 83.

Први сачувани судски документ Серске митрополије из времена српске власти објављен је октобра 1348. године и њиме се решавао спор око присељеника манастира Алипну у Јежеви. Одлуку је српски потписао митрополит Јаков, а после њега следе потписи осталих функционера митрополије: Манојло Куварас, ђакон и економ, Јован Модин, јерej и сакеларије, Теодор, јерej и скевофилакс, Михајло Калоризос, ђакон и сакелије, Сергије Синадин, протекдик и дикеј, као и Никола Авалантис, ђакон, дикеофилакс и хартофилакс. Постојао је и важан документ Серске митрополије који је настао у јулу 1339. године, дакле у периоду византијске власти, и којим је монахиња Ипомони даровала Меникејском манастиру манастир Св. Георгија Крионерита. Овај документ настао је шест година пре српског освајања Сера, али је значајан због тога што су имена функционера Серске митрополије који су га потписали готово идентична именима службеника потписаним у судском акту митрополије из 1348. године. Највероватније се радило о истим људима који су 1348. године чак обављали и исте дужности. На основу њихових презимена наведених у овим и осталим документима, можемо донети јасан закључак о њиховој етничкој припадности и о међусобној сродности. Пошто се углавном радило о грчким презименима, сазнајемо да су моћне грчке породице успевале и у време српске власти у Серу да задрже свој утицај и уносне положаје у оквиру управног система митрополије. Такође сазнајемо да нова српска власт није хтела да без преке потребе мења црквене службенике и функционере из времена византијске власти. Разлог такве кадровске политике у Серској митрополији била је немогућност да се пронађе велики број учених људи који ће заменити постојеће грчке службенике. Зато су многи Грци остајали на својим положајима дуги низ година, док ће присуство Срба у управном систему Серске митрополије бити нешто израженије тек неколико година после смрти цара Душана.[17] Оваква етничка структура службеника и функционера Серске митрополије између 1345. и 1355. године потврђује тезу појединих историчара да је цар Стефан Душан у освојеним византијским градовима грчке високе прелате понегде заменио српским, али да су припадници њиховог клира углавном остајали Грци. Све друге промене у чиновничком апарату текле су нормално.[18]

На територији Серске митрополије и многи православни манастири имали су своје поседе. Из периода српске власти о тим поседима имамо много мање података него што је то случај из времена власти Ромеја. Већ октобра 1345. године цар Душан издаје хрисовуљу којом се манастиру

17 Г. Острогорски, *Серска област*, 106 ; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 102.

18 Константин Јиречек је заступао другачије мишљење и сматрао је да је у свим освојеним градовима дошло до смене византијске црквене власти и да је црквено руководство прешло из грчких у српске руке. Видети: К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд, 1952, 222.

Св. Јована Продрома на Меникејској Гори потврђују бројни поседи међу којима су и они у Серу.[19]

Манастиру Хиландару у општој хрисовуљи из 1348. године цар Стефан Душан потврђује многе поседе и цркву Св. Николе у граду Серу са земљом и виноградима. Поред Хиландара, још један светогорски манастир добија своје поседе на територији Серске митрополије. То је био манастир Филотеј. Хрисовуљом цара Стефана Душана из априла 1346. године овој монашкој обитељи потврђује се право на поседовање манастира Св. Георгија Крионерита са виноградима, њивама и млином на реци која протиче кроз Сер.[20]

Поседе на простору града Сера и Серске митрополије у време српске власти добили су и други манастири, попут Велике Лавре, руског манастира Св. Пантелејмона и Ватопеда. Овде треба нагласити да су светогорски манастири имали апсолутно право коришћења свих дарованих поседа који су се географски налазили на просторима Серске митрополије, као што је и Света Гора имала степен територијалне и персоналне аутономије, било да се налазила под контролом Византије или под контролом српског царства.[21]

Серска митрополија је у периоду од 1346. до 1355. године успешно наставила да обавља своју мисионарску улогу под окриљем Пећке патријаршије и у саставу српског царства. Нови амбијент и подређеност митрополије Пећком патријарху нису представљали препреку ни када је у питању функционисање њеног управног апарата. Начин духовног живота саме митрополије је био све време идентичан оном из периода византијске власти и ни у чему се није одступало. Пут ка даљем развоју и унапређивању њеног положаја у оквирима моћног српског царства био је отворен.

Ипак, један догађај битно је променио целокупну ситуацију на просторима између долина Струме и Месте. То је била изненадна смрт цара Стефана Душана која је српско царство задесила 20. децембра 1355. године.[22] Његовом смрћу почело је постепено слабљење српске државе, које је византијски писац Јован Кантакузин описао на следећи начин: „...а у исто време умро је и Краљ, владар Трибала и не мали метеж се распламса међу Трибалима..."[23]

---

19 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 109.

20 *Исто*, 109-110.

21 Детаљније о томе видети: Д. Корać, „Света Гора под српском влашћу (1345-1371)", *Зборник радова Византолошког института*, бр. XXXI (1992), Београд, 1992, 9 – 199.

22 Ближе околности Душанове смрти и њен одјек међу савременицима су недовољно познати. О стању у Србији непосредно по смрти цара видети: Р. Михаљчић, „Почетак Урошеве владавине – спољни напади", [у:] *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књига I, Београд, 1981, 566-572.

23 *Византијски извори за историју народа Југославије*, приредили: С. Ћирковић, Б. Ферјанчић, том VI, Београд, 1986, 557. (= ВИИНЈ,VI)

Серска област након Душанове смрти све се више удаљавала од централне власти и утицаја младог српског цара Уроша. Јован Кантакузин у својим списима, говорећи о осамостаљивању царице Јелене, наводи: „и Јелена његова (Урошева) мајка, једнако не верујући ни сину ни мужевљевом брату Симеону, многе градове потчинивши и окруживши се знатном војском, држала је власт за себе, никога не нападајући, нити покрећући рат".[24] Међутим, Острогорски оспорава овакво виђење ствари и сматра да је Серска област под Јеленином управом дуже време признавала власт цара Уроша и да су односи мајке и сина остали добри и касније. Урошева права су поштована, али је временом његова стварна власт над овом облашћу слабила, тако да је то довело и до престанка формалног помињања његовог имена.[25]

Слабљење централне власти и политичка превирања настала после смрти цара Стефана Душана нису прошла без утицаја и на организацију српске цркве у епископијама и митрополијама Серске области. На челу Серске митрополије након 1355. године налазио се и даље митрополит Јаков. Царица Јелена уживала је његову подршку и помоћ јер су били везани старим пријатељством. То пријатељство потицало је још из Душановог времена.

Време Јаковљевог одласка са овоземаљског света није тачно утврђено. Претпоставља се да се то одиграло најраније после новембра 1360. године, због тога што је судски акт са тим датумом потписао још увек серски митрополит Јаков. Када је у питању доња временска граница њу познајемо на основу судског акта Серске митрополије од августа 1365. године. Овај акт расправља о цркви Св. Георгија у селу Зинзос, око кога је било спорења између светогорских манастира Кастамонита и Есфигмена. Потписао га је као први „српски смерни митрополит Сава", који је и председавао заседању суда. Ово нам јасно потврђује претпоставку да је у периоду између новембра 1360. и августа 1365. године дошло до постављења новог серског митрополита Саве. Митрополит Сава био је Србин као и његов претходник. О томе сведочи и његов потпис на поменутом акту.[26]

Епоха у историји Серске митрополије после Душанове смрти може се назвати епохом латентног продора српског националног елемента у њен управни апарат. Тај продор догађао се упоредо са јачањем позиције српског монаштва на Светој Гори. Већ 1356. године управу над светогорским протатом преузео је Србин, Доротеј, који је остао ту скоро десет година. Њега ће на месту светогорског протата наследити још један Србин по имену Сава и он ће управљати све до Маричке погибије 1371. године. Време управе Доротеја и

24 *ВИИНЈ*, VI, 558-559.

25 Г. Острогорски, *Серска област*, 4-5.

26 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 100; Г. Острогорски, *Серска област*, 104-105.

Саве над светогорским протатом у свести тадашњих светогорских монаха остало је забележено као период „протâ Срба". Карактеристично за овај период је и то што се и број монаха Срба на Светој Гори повећавао.[27]

Оваква пракса заживела је и у управном систему Серске митрополије. Компарацијом судских аката о којима је већ било речи, а који су датирани на јул 1339. и октобар 1348. године, утврђено је да је грчки национални елемент био скоро па апсолутно заступљен у управном апарату Серске митрополије. За Србе се то није могло рећи, али се временом ситуација мењала. У периоду од новембра 1360. до августа 1365. године дошло је до промене појединих службеника митрополије и до појаве нових лица. То је уочљиво на основу њихових потписа. Поред потписа митрополита Саве, од посебног значаја је и то што се 1365. године на једном акту први пут потписује дикеј Никола Милац. Његов потпис био је на српском, за разлику од потписа осталих функционера, што показује да се радило о једном од ретких Срба који је био међу угледним људима окупљеним око серског митрополита. Он је касније напредовао и дошао до положаја великог економа Серске митрополије.[28]

На основу потписа повеље од августа 1365. године сазнајемо да се у управљачкој структури Серске митрополије помиње још нових функционера. Ђакон Јован Дисипат обављао је дужност скевофилакса, ђакон Теодор Куварас дужност хартофилакса, а последња нова личност која се помиње био је протекдик Јован Авалантис. Протекдик Јован био је световно лице и припадао је угледној серској породици која је и раније имала своје припаднике међу чиновницима митрополије. После пада Сера под српску власт 24. септембра 1345. године, његов рођак ђакон Никола Авалантис и даље је обављао функцију дикеофилакса, а нешто касније и функцију хартофилакса Серске митрополије. То сазнање показује да су чланови породице Авалантис успели да се одрже на својим функцијама у митрополији и у време Душанове власти. За време управе царице Јелене над серском облашћу још један члан рода Авалантис, Јован Авалантис, ступио је у ред чиновника Серске митрополије.[29]

Из наведеног се може закључити да се чиновници Серске митрополије који су припадали угледним грчким породицама у Серу не могу разликовати од световних чиновника који су прихватили нову српску власт и потчинили јој се, очекујући од тога одређену корист. Чиновници из родова Кувараси, Синадини, Модини, Аваланти и други су, прихвативши промену црквене организације, себи осигурали одређене приходе али и повластице у свакодневном животу.

27 Г. Острогорски, *Серска област*, 109-110.

28 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 106.

29 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 107-108.

Када је после децембра 1355. године град Сер постао средиште једне специфичне области, и митрополијски суд доживео је значајне промене. Он је тада почео да добија функцију „престоничког суда". Важну улогу у његовом раду поред црквених чиновника Серске митрополије и самог митрополита добијају и државни достојанственици, а за време деспота Угљеше и сам владар.[30] У доба царице Јелене судом Серске митрополије председавао је и руководио серски митрополит. Већ 1366. године ситуација се изменила. То се сазнаје на основу судског акта издатог октобра 1366. године, а који расправља о тужби великог примикерија Исариса против монаха Хиландара поводом имовине његовог покојног зета Георгија Станесиса. Тада је судом Серске митрополије председавао сам деспот Јован Угљеша, а присутан је био и митрополит Сава који је први потписао судску одлуку. Ово суђење указује на ослабљену улогу серског митрополита, по којој је он остао само најугледнији члан суда који први потписује судску одлуку по устаљеном редоследу. У стварности, митрополит је само извршавао деспотова наређења.[31] То показује да се са јачањем деспотовог утицаја суд Серске митрополије све више претварао у деспотов суд. Иако је разлика између деспотовог суда и митрополијског суда у формалном погледу јасна, у пракси се она није уочавала. На тај начин је суд Серске митрополије мешовит по свом саставу добио обележје суда серске државе.

Када је у питању састав суда Серске митрополије након 1365. године, претпоставља се да је деспот Јован Угљеша увео извесне промене у њему, јер се поред серског митрополита, његовог клира и представника световне власти помињу и представници светогорских манастира. Светогорски монаси заузимали су важно место у суду деспота Јована Угљеше и због тога што је Света Гора представљала један од најјачих ослонаца његове моћи.[32] То говори да се по улози црквеног елемента у судству Серска држава деспота Угљеше угледала на Византију Палеолога.

Владавина деспота Угљеше донела је низ промена у погледу етничке структуре у црквеном и световном чиновничком апарату Серске државе.[33]

---

30 Деспот Јован Угљеша је у августу или септембру 1365. године од царице Јелене преузео власт у граду Серу. За релативно кратко време он је успео да прошири територију Серске области и да се снажно учврсти у њој. Раде Михаљчић сматра да нигде у српској држави није остварена тако изразита власт обласног господара као у Серу видети: Р. Михаљчић, Цар и краљ: неуспешно савладарство, [у:] *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књига I, Београд, 1981, 590.

31 Г. Острогорски, *Серска област*, 82-84; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 101.

32 Г. Острогорски, *Серска област*, 84.

33 Пошто је деспот Јован Угљеша од царице Јелене преузео већ осамостаљену феудалну покрајину у којој је учврстио своју власт, он се у документима потписивао и као автократор – самодржац. Због тога се употребљава термин „Серска држава". Видети: Р. Михаљчић, *Цар и краљ: неуспешно савладарство*, 590-591.

Руководеће функције у државном апарату најрадије су повераване српској властели. Таква пракса није заобишла ни Серску митрополију. Након митрополита Саве, на место новог серског митрополита дошао је још један Србин по имену Теодосије. То се поуздано зна на основу судског акта из августа 1375. године, а о питању поседа манастира Христа Спаситеља у Серу који је требало да постане својина Алипијског манастира. Судска одлука је донета, а међу њеним потписницима први је био „смерни митрополит Теодосије".[34] Поменути судски документ препун је тешких речи на рачун минуле српске власти, тако да је мало чудно то што се на њему митрополит Теодосије потписао српским писмом. Ипак, то је важна информација која делимично расветљава његову националну припадност.[35]

Више информација о животу и личности митрополита Теодосија нема. Не постоје ни прецизни подаци о датуму његовог ступања на чело Серске митрополије. Једини поуздани податак је поменути судски акт настао августа 1375. године. Ипак, у време када је ова судска одлука донета и потписана Сер се увелико налазио под влашћу Ромеја. Дакле, византијске власти су прихватиле архијереја српске цркве Теодосија на челу Серске митрополије и после враћања Сера под правно и политичко окриље Цариграда.[36] То наводи на претпоставку да је Теодосије постављен на чело серске митрополије још за време српске власти у Серу, односно пре 1371. године. Ова претпоставка је реална зато што је мало вероватно да би византијске власти дозволиле да на упражњено место серског митрополита, тада када је Сер био под њиховом контролом, поново дође Србин. Изгледа да су Ромеји у ослобођеном Серу затекли Теодосија на челу Серске митрополије и да га нису уклонили, што у некој мери сведочи о њиховој толерантности. Ако би се ова претпоставка прихватила као тачна, могло би на основу ње закључити да се митрополит Сава упокојио свакако пре 1371. године и да га је на тој функцији наследио Србин Теодосије.

На основу докумената која су помињана, може се рећи да је након пада Сера под српску власт и проглашења архиепископа Јоаникија за српског патријарха, и територија Серске митрополије дошла под јурисдикцију Пећке патријаршије. Њена улога била је значајна нарочито после децембра 1355. године, када се на челу Серске области нашла царица Јелена. У периоду њене владавине Серска област је постепено добијала посебан статус у оквирима српског царства. Процес осамостаљивања ове феудалне области биће окончан за време деспота Јована Угљеше, када ће Серска област водити и сопствену политику измирења са Цариградском патријаршијом.

Преговори о измирењу у Серу почели су у време царице Јелене. Почетком шездесетих година добар део Тракије нашао се под контролом Турака.

34 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 101.

35 Г. Острогорски, *Серска област*, 88, 125.

36 Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 101.

Држава цара Јована V Палеолога у таквој ситуацији била је приморана да тражи помоћ од свих хришћанских земаља. Византинци су се обратили и царици Јелени, упутивши јој у пролеће 1364. године посланство на челу са патријархом Калистом.[37] Царица је у Серу дочекала цариградског патријарха са поштовањем и великим уважавањем, о чему сведочи и Јован Кантакузин у својој историји, наводећи да је до посете посете патријарха Калиста граду Серу дошло ради постизања договора о заједничком рату против Турака.[38]

Посета високе делегације Византије Серу није дала конкретне резултате због тога што се током самих преговора патријарх Калист изненада разболео и умро. То се догодило у лето 1364. године.[39] Постоје различита тумачења изненадне смрти патријарха Калиста. Неки су сматрали да је отрован од стране српских власти, други пак да иза његове смрти стоје они слојеви византијске аристократије који су били против стварања савеза усмереног против Турака. Ипак, Јован Кантакузин у својим списима негира овакве претпоставке и наводи да је разлог смрти искључиво болест патријарха. Царица Јелена је тело патријарха сахранила у серској митрополитској цркви.[40]

Деспот Јован Угљеша, иначе зет кесара Војихне, имао је удела у преговорима вођеним 1364. године са патријархом Калистом. Када је крајем 1365. године почео самостално да управља Серском облашћу, увидео је да и његова држава може постати жртва турских освајања. Због тога је морао да пронађе сигурне савезнике за борбу против Турака. Како више није признавао власт цара Уроша, могао се ослонити искључиво на помоћ свог брата Вукашина. Међутим, њихова заједничка снага била је мала да се супротстави турској најезди. Због тога је он сасвим природно био упућен на Византију као потенцијалног великог савезника.[41]

Ради побољшања односа са Цариградом и склапања споразума између државе деспота Јована Угљеше и Византије о заједничкој борби против Турака, требало је најпре превазићи и отклонити црквени раскол. Из тих разлога је нова иницијатива о црквеном измирењу сада потекла не од васељенског патријарха нити василевса, већ од српског обласног господара. У марту 1368. године деспот Јован Угљеша шаље патријарху Филотеју своје изасланике са молбом за измирење. Патријарх Филотеј, који је на трону цариградског

37 Патријарх Калист је на патријаршијском престолу Цариграда био у два наврата, и то од 10. јуна 1350. до новембра 1353, као и од јануара 1355. до августа 1364. године. За прецизније податке о времену службе патријарха Калиста видети: В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска црква", *Гласник*, службени лист Српске православне цркве, 1996, 202.

38 *ВИИНЈ*,VI, 574.

39 Г. Острогорски, *Серска област*, 134; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф, 1976, 75.

40 *ВИИНЈ*,VI, 575.

41 Р. Михаљчић, „Маричка битка", [у:] *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)* , књига I, Београд, 1981, 597; М. Пурковић, *нав. дело,* 75.

патријарха наследио патријарха Калиста, прихватио је иницијативу деспота Јована Угљеше.[42] Он је у Сер послао своје посланство на челу са Никејским митрополитом, а са циљем да деспот Јован Угљеша прихвати услове измирења које је поставио Цариград.[43]

Сама иницијатива деспота Јована Угљеше за постизање измирења са Цариградском патријаршијом потврђује претпоставку да је серски деспот био владар самосталне државе, те да није много водио рачуна о правима српског патријарха. Он је марта 1368. године као резултат преговора у Серу објавио повељу којом је проглашено црквено измирење.[44] Повеља је у уводном делу верско-етичке садржине, да би се касније у њој осудила дела цара Душана и изнеле тешке оптужбе на његов рачун.[45] Цар Душан оптужен је јер се прогласио самодршцем Србије и Романије и, како се још у повељи каже, зато што је „занесавши се у својем срцу висином достојанства и величином власти, не само туђе и њему неподложне градове лакомим очима гледао и неправедни мач против сасвим недужних дизао и недостојно отимао ромејску слободу и уставност онима који су се у њој родили".[46] Речи овог документа биле су тако тешке и увредљиве не само за покојног српског цара већ и за читав српски род, али је ипак на крају повеље стајао потпис деспота Јована Угљеше, и то на српском.

Када је реч о епископијама и митрополијама које су се налазиле на простору државе серског деспота а међу њима је свакако била и Серска митрополија, оне су овом повељом враћене под јурисдикцију Цариградске патријаршије. У повељи се каже: „Због тога ја враћам преко њега Господу нашем Исусу Христу, цару свих ствари и владару, саборној цркви и пресветом мом господару васељенском патријарху све отете цркве и митрополије и сва патријашиска права".[47] То наводи на закључак да је деспот Јован Угљеша подредио интересе Српске патријаршије својим политичким циљевима. Он је жртвовао права српског патријарха у својој области како би постигао споразум са Цариградом о заједничкој борби против турске најезде. За разлику од њега, једини уступак који је тог тренутка начинила Цариградска патријаршија био је тај што је неке архијереје хиротонисане од стране српског патријарха и који су се налазили на челу појединих епископија и митрополија на територији Серске државе примила у своју црквену заједницу. Најбољи пример за то је случај серског митрополита Теодосија.

Сам чин оваквог „измирења" у пракси је значио губљење права пећког патријарха да врши духовну власт над епископијама и митрополијама

42 М. Пурковић, *нав. дело*, 76-77.

43 Г. Острогорски, *Серска област*, 135. нап. 34.

44 Б. Ферјанчић, *Византија према српском царству*, 164.

45 Г. Острогорски, *Серска област*, 135.

46 А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, XXXV, 260-267.

47 А. Соловјев, В. Мошин, *нав. дело*, XXXV, 264-267.

Серске државе. Серски митрополит, који је некада био најутицајнији црквени великодостојник у истоименој области, после Филотејевог прогласа губи на значају. О томе сведочи и одлука патријарха Филотеја да митрополита Драме прогласи за свог егзарха и дарује му сва патријаршијска права у области Деспота Србије кир Јована Угљеше. Митрополит Драме овом одлуком добио је на управу и митрополију Филипија, док је патријарх Филотеј закључио да је уједињењем коначно успостављен ред који је постоја пре српског освајања Серске области.[48]

Војна операција краља Вукашина и деспота Јована Угљеше против турских снага почела је у септембру 1371. године. Резултат те операције била је њихова погибија и пораз српских снага на реци Марици.[49] После пораза, судбина Серске митрополије као и судбина самог града Сера добијају други ток. Ромеји су искористили несрећу српских великаша те заузели добар део Серске државе деспота Јована Угљеше, чиме је контрола града Сера и његове митрополије поново прешла у руке Византије.

Дакле, иако се на челу Серске митрополије и после 1368. године налазио Србин, митрополит Теодосије, одлука патријарха Филотеја из 1371. године у потпуности ће умањити значај ове митрополије. Њоме је за егзарха Цариградске патријаршије у Серској области проглашен митрополит Драме, који је тада у духовној хијерархији био свакако утицајнији од серског митрополита. Одлука је још доследније примењивана након пораза деспота Јована Угљеше на реци Марици, што ће означити и крај српске власти у Серу а уједно и крај српског утицаја у Серској митрополији.

Да је царство Ромеја било поштеђено унутрашњих немира и политичких потреса питање је да ли би српска држава и црква доживеле тако велики успон у време цара Душана. Потези српског цара угрожавали су основне принципе на којима је почивала византијска идеологија. Њима је повређен принцип универзалног царства и васељенске цркве.[50] Покушаји византијских војсковођа да мачем сачувају и одбране те принципе средином XIV века нису били успешни, али је измирење[51] Српске и Цариградске

48 Г. Острогорски, *Серска област*, 137.

49 Битка на Марици одиграла се 26. септембра 1371. године. За више детаља о томе видети: Р. Михаљчић, *Маричка битка*, 599-602.

50 Г. Острогорски, „Византијски цар и светски хијерархијски поредак", Сабрана дела, V: *О веровањима и схватањима Византинаца*, Београд, 1970, 263-277.

51 Измирење деспота Јована Угљеше са патријаршијом у Цариграду везује се искључиво за Серску област, док је измирење 1375. године заправо измирење двеју цркава. Радивој Радић напомиње да се после измирења 1375. године ни у једном званичном византијском документу српска црква не третира у рангу патријаршије већ се помиње искључиво као архиепископија. Уместо српског патријарха помиње се „пећки архиепископ". Видети: Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд, 1993, 376.

патријаршије 1375. године довело до делимичне консолидације односа ових држава. Ипак, тај корак није био довољан да помогне изградњу снажног хришћанског бедема према надолазећој опасности са истока. Само пар деценија након измирења цркава, балканске државе и кнежевине постаће плен турских освајања.

Објављени извори

Архиепископ Данило и други: *Живот краљева и архиепископа српских*, приредио: Ђ. Даничић, Загреб, 1866. (превод Л. Мирковић, Београд 1935).

Византијски извори за историју народа Југославије, приредили: С. Ћирковић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић, том VI, Београд 1986.

Грчке повеље српских владара, приредили: А. Соловјев, В. Мошин, Београд, 1936.

Литература

Благојевић 1981: М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царевања", у: *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књига I, СКЗ, Београд.

Благојевић 1999: М. Благојевић, „О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије", *Зборник радова Византолошког института*, бр. XXXVIII, Византолошки институт САНУ, Београд.

Јанковић 1985: М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Историјски институт САНУ, Београд.

Јиречек 1952: К. Јиречек, *Историја Срба, књ. II*, Научна књига, Београд.

Корać 1992: Д. Корać, „Света Гора под српском влашћу (1345-1371)", *Зборник радова Византолошког института*, бр. 31 (1992), Византолошки институт САНУ, Београд.

Максимовић 1998: Љ. Максимовић, „Српска царска титула", *Глас САНУ CCCLXXXIV*, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998), САНУ, Београд.

Михаљчић 1981: Р. Михаљчић, „Почетак Урошеве владавине – спољни напади", у: *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књига I, СКЗ, Београд.

Михаљчић 1981: Р. Михаљчић, „Цар и краљ: неуспешно савладарство", у: *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књига I, СКЗ, Београд.

Михаљчић 1981: Р. Михаљчић, „Маричка битка", у: *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, књига I, Београд, СКЗ.

Мошин 1996: В. Мошин, „Св. патријарх Калист и Српска црква", *Гласник*, службени лист Српске православне цркве, Београд, СПЦ.

Острогорски 1965: Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Научно дело, Београд.

Острогорски 1970: Г. Острогорски, *Византијски цар и свеūски хијерархијски ūоредак*, Сабрана дела, књига V (О веровањима и схватањима Византинаца), Београд, Просвета.

Пурковић 1976: М. Пурковић, *Срūски ūаūријарси средњеī века*, Диселдорф.

Радић 1993: Р. Радић, *Време Јована V Палеолоīа (1332-1391)*, Византолошки институт САНУ, Београд.

Ћирковић – Михаљчић 1981: С. Ћирковић, Р. Михаљчић, „Освајања и одолевања: Душанова политика (1346-1355)“, [у:] *Исūорија срūскоī народа. Од најсūаријих времена до Маричке биūке (1371)* , књига I, Београд, СКЗ.

Ферјанчић 1994: Б. Ферјанчић, *Византијски и срūски Сер у XIV сūолећу*, Београд, САНУ.

Ферјанчић 1998: Б. Ферјанчић, „Византија према српском царству“, *Глас* САНУ CCCLXXXIV, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998), Београд. САНУ.

Dejan ANTIC

ARCHBISHOPRIC OF SERRES UNDER THE AUSPICES OF THE SERBIAN STATE FROM 1345 TO 1371

Summary

Political developments in the Balkan in the late thirteenth and early fourteenth century had an impact on gradual strengthening and improvement of the position of the medieval Serbian state. The most wanted directions of spreading Serbian borders were in the south and southeast. Territorial expansion that marked the rule of Stefan Dusan has not resulted merely in enlarging of Serbian administrative apparatus and its reorganization, but also led to the new territorial organization and the conformation of the Serbian Archbishopric, which is in 1346 raised to the rank of patriarchy.

For these reasons, there was a formation of the new bishoprics within the old borders of the Serbian church,but also to expansion of the jurisdiction of the Serbian patriarchy. In this paper,we are talking about the fate of Archbishopric of Serres after getting town Serres under the Serbian rule. Special attention was paid to the spiritual persons who, at that time, were on the throne of Archbishopric of Serres, as well as changes that occurred in administrative and jurisdictional system of the Archbishopric during the whole time Serbian managing of town Serres, and especially after Dusan's death in 1355.

*Keywords***:** Serres, Archbishopric of Serres, Authority, Serbian church, Patriarchy.

Рад је предат 1. октобра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 323(497.11) „1904/1905“
947.0 : 952.0“1904/1905“

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СИТУАЦИЈА У СТАРОЈ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ РУСКО–ЈАПАНСКОГ РАТА**

Апстракт: У раду се указује на индиректу везу руско-јапанског рата и положаја српског становништва у Старој Србији. Пораз у рату са Јапаном и револуционарни покрет који је у то време захватио Русију ослабио је њен утицај на Балкану. Поједине велике силе, у првом реду Аустроугарска, желеле су да искористе заузетост Русије на Далеком истоку и ситуацију преокрену у своју корист. Не одступајући од зацртане политике *Drang nach Osten* за остварење својих циљева, погодно оруђе нашли су у Арбанасима који су систематски уништавали српски народ. Циљ им је био уништавање компактних српских средина и виђенијих Срба, којим би се заплашили и остали и приморали на исељавање или потурчавање. У томе им је наруку ишла и аустроугарска пропаганда која није бирала средства.

Кључне речи: Стара Србија, Русија, руско–јапански рат, Срби, Арбанаси.

Простор Старе и Јужне Србије одувек је представљао терен преко којег су велике силе остваривале своје политичке циљеве. Нарочито је то долазило до изражаја крајем XIX и почетком XX века. Велике силе тог времена, Аустроугарска, Русија, Француска, Енглеска, Италија и Немачка, не само да су пратиле збивања у Старој и Јужној Србији, него и активно се укључивале у њих, не би ли свака за себе извукла што већу корист. Ове земље су међусобно склапале уговоре, потписивале разне споразуме, прелазиле из једног у други савез и чекале погодан тренутак и ситуацију да загосподаре овим просторима. Најзаинтересованије од свих земаља биле су Русија и Аустроугарска,

* Научни сарадник, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

које су, плашећи се једна друге, потписале 1897. године споразум о очувању status quo-а на Балкану. Наиме, Русија је све до Париског мира 1856. године била једина земља заштитница хришћана на Балкану, чији је статус потврђиван између руског цара и њиховог законитог суверена султана. Такве гаранције је од тада пружало је седам сила.[1] Иако је кнез Милош настојао да ослаби утицај Русије и нађе ослонац на западу, то није одузело искључива протекторатска права Русије над Србијом. У ствари, то је само довело до промене метода у руској спољној политици према Балкану. Када се Русија 1870. године ослободила одредби Париског мира поново је размишљала у правцу поделе интересних сфера на Балкану, при чему у први план ставља бугарску територију и источни део Румелије. Руску спољну политику, односно њене пропусте након смрти кнеза Михаила, по речима дипломате Ивана Јастребова изговореним Стојану Новаковићу у Солуну 1886. године, карактерише чињеница да се покушавало на Цетињу „градити центар српске радње", као и настојање да се седиште створи у Бугарској после Берлинског конгреса.[2]

Иако је Србија на Берлинском конгресу добила независност и територијално проширење, то није учврстило њене односе са Русијом. Насупрот њој, Бугарска је, користећи се аутономним положајем у Османском царству, све више уживала наклоност Русије коју је користила за ширење свог утицаја у Македонији. Деведесетих година XIX века важан задатак српске спољне политике била је заштита својих сународника у Старој и Јужној Србији. За остварење зацртане спољне политике била јој је неопходна помоћ и подршка Русије. Улогу Русије у решавању овако важних питања за српску политику уочио је Стојан Новаковић, који је приликом формирања владе 1895. године у свом програму јасно утврдио русофилску оријентацију. Касније, поновно окретање Србије Аустроугарској ослабило је подршку Русије, која је са њом склопила споразум о очувању status quo-а на Балкану. Истовремено, настојање Русије да одржи добре односе са Бугарима и Грцима није испунило очекивања Србије везаних за њену политику према Старој и Јужној Србији. Већ почетком XX века, када је Русија имала проблеме са Јапаном на Далеком истоку, осетно слабљење њеног утицаја на Балкану било је очигледно. Убиства њених представника у овим крајевима 1903. године, прво Шчербине у Косовској Митровици, а затим и Ростковског у Битољу, која, осим бројних представки у Цариграду, нису изазвала неку конкретну и јачу реакцију, упућују на недовољну активност Русије.[3]

---

1 Стеван Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001, 108.

2 Михаило Војводић, „Место Русије у спољној политици Србије 1878–1908", *Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Београд, 2011, 136.

3 Весна Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина*, св. 19, Приштина – Лепосавић, 139-153; Весна Зарковић, „Руске дипломате на удару

Већ почетком 1904. године долази до заоштравања односа Русије са Јапаном и прекида дипломатских преговора двеју земаља. О тим дешавањима Мирослав Спалајковић је телеграмом од 25. јануара / 6. фебруара обавестио владу у Београду.[4] По њему, сва одговорност припада Јапану који је први довео до прекида дипломатских преговора, не сачекавши руски одговор упућен у Токио 22. јануара / 3. фебруара.[5] Ситуација у којој се Русија нашла навела је представнике Србије да се активније укључе у збивања и са већим интересовањем прате ситуацију на Далеком истоку. Спалајковић је на бројним састанцима које је имао са Ламздорфом добијао обећања да у Србији не би требало да постоји забринутост због настале ситуације и уверавања „да цар располаже у Европи војском од три милиона".[6] Дубоко уверена у свој престиж, Русија није очекивала такву одлучност Јапана да започне рат. С једне стране стајала је неспремна Русија, тек изашла из велике финансијске кризе, а с друге Јапан са моћном флотом и војском уређеном по европским стандардима. За разлику од Русије, за коју је то био колонијални рат, Јапан је имао морални престиж и од тог исхода зависила је његова будућност. Још једна чињеница која није ишла Русима у прилог јесте да главно пристаниште њихове флоте у Тихом океану Порт–Артур није било довољно утврђено.[7] Након вишемесечних борби и великих губитака, забринута због револуционарног покрета који је све више захватао земљу, Русија је решила да склопи мир. Иако су се, још раније, ширили разне гласине о намерама неких европских кабинета за мирно посредовање у руско–јапанском рату *Правительствујући Вјесник* је 16/29. априла 1905. године објавио деманти руске владе о томе. Поред тога, у овом документу објављена је и енергична изјава: „да Царска влада неће допустити ни мешање иједне државе у непосредне преговоре, који ће наступити међу Русијом и Јапаном по свршетку војних дејстава, за одређивање погодаба мира".[8] И Јапанцима се журило да што пре изађу из овог, за њих скупог рата, па су тајно тражили посредовање Сједињених Америчких Држава. Било је очигледно да је закључење мира на помолу, да је на предлог Рузвелта, уследио позив и да су обе стране пристале

атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века", *Баштина*, св. 32, Приштина – Лепосавић 2012, 129-144.

4 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД) Политичко одељење (ПО), 1905, ролна 284, фасц. IV, дос. I, Пов. бр. 2784, телеграм М. Спалајковића, Петроград 25. јануар 1904.

5 АС, МИД ПО, 1905, ролна 284, фасц. IV, дос. I, Пов. № 14, посланик М. Спалајковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела , Ст. Петербург 26. јануар 1904.

6 АС, МИД ПО, 1905, ролна 284, фасц. IV, дос. I, Пов. Бр. 165, телеграм М. Спалајковића, Петроград 29. јануар 1904.

7 Pavle Miljukov, Šarl Senjobos, Luj Ezenman, *Istorija Rusije*, Zagreb, 2009, 612.

8 АС, МИД ПО, 1905, ролна 284, фасц. IV, дос. I, ПО№ 88, посланик С. Новаковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Петербург 16. април 1905.

да се састану. У почетку се није знало коме ће Русија поверити тако важан задатак.[9] Посланик у Петрограду, Сава Грујић, извештавао је владу у Београду о саставу тима за преговоре. Он је у извештају навео да је Вите председник комитета министара и први пуномоћник, док је други био Розен (који се у то време већ налазио у Вашингтону), а Покотилов, посланик у Пекингу је такође био на путу за САД. Пуномоћницима су придодати као помоћници: де Мартеис, познати писац међународног права и правни саветник министарства иностраних дела, Шипов, директор одељења државне благајне при министарству финансија, Љермонтов, бивши војни изасланик у Лондону и морнарички официр Рузин. Овакав састав преговарачког тима, сачињен од еминентних стручњака, говори да је Русија врло озбиљно пришла овом важном питању.[10] Јапанску страну је представљао барон Комура и амбасадор у Вашингтону Такахира. Захтеви Јапанаца били су обимни и веома понижавајући за Русију, а нарочито они којим је затражено уступање ратних бродова интернираних у неутралним земљама, ограничење руског наоружања на Далеком истоку и ратна одштета у висини од 600 милиона долара. На инсистирање председника Рузвелта и Енглеске Јапан је постао умеренији, након чега је дошло до потписивања уговора у Портсмуту 23. августа / 5. септембра 1905. године.[11]

Портсмутски мир и нов уговор енглеско–јапанског савеза потписан 30. јула / 12. августа 1905. године представљао је могућност за ново прегруписавање европских сила. За Енглеску, која је била у затегнутим односима са Немачком, корист од руско–јапанског рата, као и закључења мира била је огромна. Истовремено, она се користила слабљењем руско–француског савеза и нашла прилику да се додвори Французима. На тај начин постала је јак фактор у европској политици од којег је Немачка зазирала. Баш из тог разлога она је све време рата, држећи се по страни, неговала добре односе са Русијом. Није био занемарљив ни немачки утицај на јавно мишљење у Француској и покушај да је отргне од Енглеске и задобије на руско–немачку страну.[12] Једном речју, политичка ситуација у Европи представљала је борбу различитих тежњи великих сила и покушај за ново прегруписавање.

Користећи се насталом ситуацијом, без намере да остане неми посмарач, Аустроугарска користи сваку прилику да загосподари Балканом. У таквим околностима, она је нескривено изражавала своје жеље и аспирације

9 АС, МИД ПО, 1905, ролна 284, фасц. IV, дос. II, Пов. № 258, посланик М. Ј. Милићевић – Ј. Жујовићу, министру иностраних дела, Берлин 6. јун 1905.

10 АС, МИД ПО, 1905, ролна 283, фасц. III, дос. IV, пов. № 212, посланик С. Грујуић – Јов. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Ст. Петербург 7. јули 1905.

11 *Istorija Rusije*, 617.

12 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914 (ДСПКС)*, књ. I, св. 4/II, Београд, 2014, док. 110, 352-355.

према југу. Погодно оруђе за остварење својих циљева налази у Арбанасима који све више угњетавају и уништавају српски народ у Старој и Јужној Србији. Арбанашки зулуми у то време, по речима конзула Краљевине Србије у Приштини и Скопљу, достижу велике размере. У периоду од септембра 1904. до септембра 1906. године у Старој Србији било је забележено 621 убиство, 53 насиља над српским женама и девојкама, 135 случајева насилног преобраћања у ислам, уцене у висини од 7.000 лира или 161.000динара. Због опште несигурности 1.628 људи је било приморано да бежи у Србију или Црну Гору.[13]

Поред многобројних зулума Арбанаси су имали јасно разрађен план који је подразумевао уништавање средина насељених претежно српским становништвом. Из тог разлога на мети им је било и село Исток у Пећкој нахији које су насељавали изузетно храбри и истрајни Срби. По старој и опробаној тактици Арбанаса требало је прво убити или уклонити највиђеније Србе из тог краја. Желећи да опстану у Истоку, виђенији људи попут Арсе Ђурића и Милана Перића месец дана су боравили у Скопљу, Митровици и Приштини, захтевајући помоћ од валије, руског конзула Орлова, митрополита и српског конзула. Нису намеравали да се враћају својим кућама док, како су сами говорили, не сврше „народну работу". У циљу спречавања безвлашћа и арбанашких зулума они су захтевали следеће:

1) Одузимање оружја Арбанасима, или у противном да се и Србима дозволи слободно ношење истог.

2) Промену војничких стража (деврија) у селима: Ђурђевику, Руднику, Истоку, Жачу и Грабовници. Разлог за истицање овог захтева лежао је у чињеници да су многа злодела вршена уз сагласност војника који су били у тесној спрези са разбојницима (цубовима), међу којима се нарочито истицао неки Арслан чауш из Рудника.

3) Упућивање довољног броја трупа у најугроженија места.

По мишљењу Арсе Ђурића овај захтев је био приоритетан и његовим испуњењем повратио би се ред и сигурност у крајевима у којима је одлучујућу улогу имао косовски валија Шакир паша. Наиме, валијина посета Пећи и Призрену, годину дана раније, и ослобађање највећих зликоваца из затвора само је још више охрабрила Арбанасе да наставе са зулумима. Валијин пример следили су пећки мутесариф и жандармеријски командант.[14]

Зулуме над српским становништвом пратили су и организовани покрети Арбанаса у местима у којима су били компактнији и моћнији. Најпре су покрети настали у Пећи и Дреници, а касније и у другим деловима Косовског вилајета. Почетком фебруара 1905. године покрет у Пећи почео је да

13 Д. Т. Батакович, *Косово и Метохия история и идеология*, Перевод с сербского Д. Кокотович, Екатеринбург, 2014, 90.

14 *ДСПКС*, књ. I, св. 3/I, док. 83, 297-299.

поприма шире размере, а зборови су били учесталији. Вођа покрета је био Сулејман Батуша, док је зборовима управљао Суља, пећки касапин. У почетку се само нагађало о арбанашким захтевима, али се касније сазнало да је њихово незадовољство било уперено против пећког мутесарифа, реформи, српских заптија, првостепеног суда, осмине, осталих закупа, као и против руских калуђера у Дечанима. Скоро са идентичним захтевима наступили су и Арбанаси из Дренице предвођени Рамом Љутамом. Они су у броју од око 5–6.000 ненаоружаних људи 28. фебруара / 12. марта дошли у Вучитрн, где су очекивали да им се придруже и остали из Лаба, Шаље и Ортакола. Они су властима у Вучитрну и валији у Скопљу упутили своје захтеве, а били су спремни да их проследе и Цариграду. Прави иницијатори ових покрета нису били познати, али се претпостављало да је то стара, опробана турска тактика којом су се Арбанаси користили у циљу спречавања извођења реформи. Познато је да су Арбанаси били најосетљивији на финансијске реформе које су биле неопходне у Пећком, Призренском, Приштинском и Сјеничком санџаку Косовског вилајета. Према мишљењу конзула Краљевине Србије у Приштини Мирослава Спалајковића, за самовољу Арбанаса и анархију у овим крајевима главни и једини кривац био је косовски валија и његова ранија одлука о ослобађању зулумћара из затвора, који су се, охрабрени оваквим потезима представника турске власти, утркивали у вршењу злодела.[15]

Дугогодишња политика повлађивања Арбанасима и држање косовског валије Шакир паше имали су далекосежне последице не само за опстанак српског живља, него и за Османско царство у делу Косовског вилајета који је обухватао Пећку и Призренску нахију. Османско царство се у једном тренутку нашло у незавидној позицији и слањем војске требало је успоставити ред како у Пећкој и Призренској нахији, тако и у Македонији и Јемену. Разна попуштања и обећања Арбанасима, нарочито онима из Пећке, Призренске и Ђаковичке области, као и сукоби између турских трупа и Љумана довели су, по речима руског цивилног агента Демерика, до смене косовског валије Шакир паше којег је заменио Шефкет паша. Разлози за попустљивост Шакир паше кога су Арбанаси називали „својом мајком“ и који је код њих стекао велико поверење и привржености, можда лежи и у остварењу личних амбиција. Он се, према гласинама, потајно надао да постане валија новог Арбанашког вилајета, о чијем оснивању је било речи и у Цариграду.[16] На седницама Министарског Савета, чији су захтеви били поднети султану на одобрење, било је речи о оснивању новог вилајета. О његовим правим границама нису знали ни српски представници у Цариграду, који су имали информације да би он обухватао Дебарски, Пећки и Призренски санџак

15 *Исто*, док. 136, 406-408.

16 *ДСПКС*, књ. I, св. 3/II, док. 308, 773-774.

с Тетовом и да не би био под надзором главног инспектора румелијских вилајета, него би директно зависио од Порте. О образовању новог вилајета који би сачињавао претежно арбанашки живаљ било је речи и у говору италијанског министра спољних послова у парламенту, о чему је извештавао и *Temps*. Заинтересованост Италије за ово питање поткрепљивала је и чињеница да је италијански амбасадор у Цариграду Империјали чешће посећивао султана.[17] Иако су се гласине о образовању новог вилајета убрзо проширile и изазвале живљу дипломатску акцију у Цариграду, велики везир и италијански отправник послова су их негирали. Српско посланство је дошло до сазнања да је Италија желела образовање новог вилајета који би довео до промена у административној подели Турске, али да се Аустроугарска томе жестоко противила и залагала за одлагање тог питања.[18]

Идеја о стварању новог Арбанашког вилајета и споразум министара спољних послова Италије и Аустроугарске, Титонија и Голуховског, наишли су на добар одзив у Цариграду, али и узнемиреност српске владе у Београду и њених представника у иностранству. Отварање једног новог питања везаног за Арбанасе потисло би Турску са тог простора и његово уређење би вероватно било поверено Аустроугарској и Италији, по истом принципу како је то било учињено у Македонији где је мандат био поверен Аустроугарској и Русији.[19]

Поред зулума од стране Арбанаса, српско становништво није било поштеђено ни од званичних представника турске власти. Увиђајући значај конзулата Краљевине Србије у Приштини у заштити и одбрани Срба, приштински мутесариф је желео да својим поступцима минимизира значај и улогу ове установе. По његовој наредби уведено је дежурство полицајаца који су пратили и испитивали све оне који су долазили у конзулат. С обзиром на чињеницу да се у конзулат углавном долазило због разних злодела и малтретирања, као и упућивања жалби против починиоца, на овај начин Срби су се застрашивали, а самом конзулату умањивао ауторитет код својих сународника. Одлука мутесарифа о ангажовању полицијаца испред конзулата навела је конзула Мирослава Спалајковића да затражи помоћ своје владе у Београду, јер би, по њему, зулуми без контроле који се врше „све у царско здравље“ остали нечујни.[20] Са оваквим начином рада власти у Приштини били

17 АС, МИД Политичко–просветно одељење (ППО), 1905, Р ред 95, ПП Бр. 356, секретар Д. С. Чохаџић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Цариград 8. мај 1905.

18 АС, МИД ППО, 1905, Р ред 95, ПП Бр. 387, секретар Д. С. Чохаџић – Ј. М. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Цариград 19. мај 1905.

19 *ДСПКС*, књ. I, св. 3/II, док. 308, 773-775.

20 АС, МИД ППО, 1905, З ред 387, ПП Бр. 145, конзул М. Спалајковић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 16. фебруар 1905; *ДСПКС*, књ. I, св. 3/I, док. 113, 357-358.

су упознати турски министар иностраних дела Тефик паша и велики везир Ферид паша. Међутим, косовски валија Шакир паша је, у телеграфском извешају упућеном у Цариград, овакве поступке правдао ранијим захтевима појединих конзула. Истовремено, он је изразио спремност за укидање дежурства полиције испред конзулата Краљевине Србије у Приштини.[21] Очигледно је да је ангажовање полиције представљало скривене намере турских власти чији је циљ био застрашивање српског народа.

Поред рада турских власти Арбанасима су наруку ишле и разне скривене акције и роварења других држава, међу којима је предњачила Аустроугарска. Министарство спољних послова Краљевине Србије у Београду је имало сазнања да је Аустроугарска деловала на више начина: слањем новца, оружја и ширењем разних информација. Преко својих фратара, утицала је на мухамеданце и католике у Пећи и Ђаковици, којој је дато 7.000 наполеона, преко Призрена и Скадра слала је оружје, док су у Пљевља слали телеграм о пропасти руске флоте.[22] Овакве и сличне акције Аустроугарске охрабривале су арбанашке прваке који су наставили са злочинима. Поједини Срби почели су да се наоружавају и у том циљу често захтевали помоћ из Србије. Међутим, српска влада је морала да пооштри наредбе које су се односиле на пренос оружја, не само да не би довела своје сународнике у још незавиднији положај, него и на инсистирање руских представника у Цариграду, у првом реду Зиновјева, који је указивао да Срби у том тренутку не могу рачунати на помоћ Русије због њене заузетости на истоку.[23] Упркос свему, Краљевина Србија није остављала своје сународнике без помоћи, већ је финансијски помагала стварање новчаних завода под окриљем аутономије Српске православне цркве. Тако је Фонд Цркве Светог Ђорђа у Призрену ојачао једним посебним кредитом од 20.000 динара у злату, које је добио од Привилеговане Народне банке Краљевине Србије.[24]

Половином 1905. године злодела над Србима у Приштинском, Пећком и Призренском санџаку имала су несагледиве последице и готово да није било куће чији чланови нису били жртве арбанашког насиља које се дешавало наочиглед турских власти. Тако је у Пећи било образовано Турско комитетско друштво „Јатаганлија“ чији је задатак био да убија виђеније људе из Пећи и околине. Захваљујући деловању овог друштва за кратко време је било убијено око 40 људи. Ранијих година забележени су примери да су Срби и

21 АС, МИД ППО, 1905, 3 ред 387, ПП Бр. 209, посланик Ђ. С. Симић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Цариград, 22. март 1905; *ДСПКС*, књ. I, св. 3/I, док. 181, 525.

22 *ДСПКС*, књ. I, св. 3/II, док. 326, 825.

23 АС, МИД ППО, 1905, О ред 289, ПП Бр. 392, секретар Д. С. Чохаџић – Ј. М. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Цариград 23. мај 1905.

24 Иван М. Бецић, „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији – Призрен”, *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, 2, Београд – Косовска Митровица, 2013, 849.

могли наћи заштиту код појединих виђенијих Арбанаса, што више није био случај. Сви који би пружили било какву помоћ Србима били су проглашени за издајнике. Овакав однос према Србима из пећког краја и околине може се објаснити чињеницом да су се они, услед увођења реформи, пријављивали за рад у државну службу као заптије, полицајци и судије. Арбанаси су Србе сматрали рајом која ни у ком случају не може бити равноправна са њима, а реформе су то подразумевале. Такође, Арбанаси нису могли опростити Србима због чијих су жалби код турских власти поједини зулумћари хапшени и затварани. Када је турска власт ослабила велики број затвореника је ослобођен и, из револта, наставио још више да се свети. Сумњу код Арбанаса изазивало је и неопрезно наоружавање појединих Срба за које су мислили да спремају устанак. Сагледавање свих ових чињеница утицало је на заступника ректора Призренске богословије да затражи слање турских трупа које би успоставиле ред. У супротном, он би дошао на идеју поткупљивања арбанашких вођа и сматрао да би за такву акцију била довољна помоћ Главног Туторства Фонда Симе Игуманова од 1–2.000 динара, као и дозвола да се уштеда у Богословији може трошити за такве потребе.[25]

Светислав Симић, добар познавалац прилика у Старој Србији је на основу дугогодишњег искуства које је стекао као шеф Политичко–просветног одељења у Приштини био противник подмићивања Арбанаса из више разлога:

1) ранији покушаји подмићивања нису дали никакве резултате;

2) иако се на већи број арбанашких првака могло утицати путем новца, Србија је била економски слабија од Аустроугарске која јој је била главни конкурент;

3) Србија је имала много мање новца за насталу ситуацију на штету Срба, теже поткупљиви Арбанаси и слабије одани султану, као што је био случај са приштинским муфтијом, остали би ван српског утицаја;

4) идеје оних Арбанаса, на које се као развијеније и разборитије могло утицати саветима, биле су супротне интересима српског народа.

Међутим, Светислав Симић није био противник подмићивања Арбанаса у циљу заштите Срба по селима и сматрао је да се то може постићи с мало новца и да је раније таква пракса доносила позитивне резултате на терену.[26]

Поред разних идеја чијом би се реализацијом поправио положај српског становништва могле су се чути и оне које су се односиле на отварање конзулата у Пећи и Митровици. Грађани Митровице, која се налазила на раскрсници бројних путева, упутили су две молбе, једну краљу, а другу министарству иностраних дела у Београду, у којима су захтевали отварање

25 АС, МИД ППО, 1905, 3 ред 26, Бр. 675, заступник ректора Дамјан Исаиловић – Главном Туторству „Фонда Симе Игуманова", Призрен 26. јун 1905.

26 АС, МИД ПО 1905, ролна 283, фасц. III, дос. V, пов. бр. 444, дипломатски агент С. Симић – Министарству иностраних дела, Софија 21. октобар 1905.

конзулата.[27] Идеју о отварању конзулата у Пећи изнео је конзул Србије у Приштини Мирослав Спалајковић након путовања кроз те крајеве. Он је сматрао да би се отварањем конзулата поправио положај српског народа у пећком крају који је у последње време постао поприште борби разних страна, које су се негативно одражавале на ситуацију. По њему, само присуство конзула охрабрило би Србе. Али, како се у том тренутку није могло рачунати на спремност турске државе да подржи једну овакву идеју, конзул Спалајковић је био спреман и на компромис по којем би се у те крајеве упутио митрополит Нићифор. Поред заштите коју би митрополит пружио решавало би се још једно питање које је постајало све актуелније, покушај потурчавања. Истовремено, митрополиту би, као патријаршијском великодостојнику и турском поданику, било дозвољено слободно кретање и он би, за разлику од конзула, пружио можда и бољу заштиту. Својим радом утицао би и на сузбијање спољне пропаганде, посебно оне која је долазила од римокатоличког бискупа из Призрена, који је у Злокућанима наговарао Арбанасе католике да *вежу бесу* против Срба.[28]

Сматрало се да су за насталу ситуацију били значајни следећи фактори: реформна акција, цариградска политика и римокатоличка акција. Поред наведених, можда је пресудну улогу имала ситуација у којој се налазила Русија на чију иницијативу је и дошло до реформне акције. Али, због рата у који је ушла са Јапаном њена активност је значајно смањена и сведена на усамљене напоре појединих конзула. Представници српске владе у Приштини поредили су 1905. са 1813. годином, када је Русија закључила мир у Букурешту, којем је претходило исто предвиђање као и споразуму у Мирцштегу. У оба случаја српски народ је остао без подршке Русије, која је као иницијатор реформи била принуђена да се окрене истоку. Њено учешће у рату са Јапаном користили су не само Арбанаси, него и остале земље заинтересоване за ове просторе, у првом реду Аустроугарска. Зато је конзул Спалајковић сматрао да су започете реформе главни узрок насиља над српским становништвом у пећком крају и околини. Овој чињеници иде у прилог и султанова политика према овим просторима заснована на политичко–верској идеји чија је замисао била истребљење или потурчавање Срба, посебно у пећком и призренском крају и стварање бедема за одбрану своје државе, сачињеног од Арбанаса. У стварању потпуне анархије ради остварења личних интереса предњачила је Аустроугарска која је путем римокатоличке акције потпомагала уништавање српског елемента у Пећком и Призренском санџаку, чиме би простор од Митровице до Качаника био отворен за највеће политичке

27 АС, МИД ППО, 1905, К ред 998, ПП Бр. 668, конзул М. Спалајковић – Ј. М. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 27. јун 1905.

28 АС, МИД ППО, 1905, К ред 997, ПП Бр. 669, конзул М. Спалајковић – Ј. М. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 27. јун 1905.

„авантуре". На тај начин би се и Србији уништили национални интереси, што је у ствари и био циљ Аустроугарске која је у Арбанасима имала одличне савезнике за реализацију такве идеје.[29]

Ситуација на Далеком истоку и руско–јапански рат били су предмет разговора у свим европским престоницама. Представници Краљевине Србије, заинтересовани за ове догађаје због својих сународника у Старој и Јужној Србији, активно су пратили дешавања и стање у европској дипломатији. Тако су посланика у Паризу Милана Веснића у министарству спољних послова уверавали да исход руско–јапанског рата, неће утицати на положај Русије у Европи и ослабити њен утицај на збивања у Старој и Јужној Србији. За разлику од Француза, представници Енглеске у Паризу имали су сасвим супротно мишљење и веровали да ће се ситуација на Далеком истоку и те како одразити на балканска збивања и потпуно паралисати Русију за период од петнаест до двадесет година. Енглези су пласирали приче да Аустроугарска неће предузимати одлучније кораке на Балкану и те тврдње правдавали старошћу цара Фрања Јосифа, који по њима, није у тим годинама желео да улази у било какве ратне сукобе.[30] Међутим, ситуација у Старој Србији, у великој мери зависила је од руско–јапанског сукоба, а за вести, неповољне по Србе, била је „задужена" Аустроугарска. Она се побринула и да се вест о предаји генерала Штесеља и целог гарнизона у Порт–Артуру што брже прошири у Пљеваљском санџаку. И док су, на једној страни, поједини трезвени Турци у том крају знали да слабљење руског утицаја може донети само нове невоље Османском царству, на другој су били они који су се радовали сваком поразу Русије.[31]

Два споразума које је Аустроугарска склопила са Русијом 1897. и 1903. године о очувању status quo-а нису је спречавали да ради на јачању положаја и стицању нових позиција на Балкану. Русија је знала за та аустроугарска настојања, па је дошло до захлађења односа међу њима. Односи су поправљени тек почетком 1910. године, када су Извољски и Ерентал, министри спољних послова, разменили изјаве о међусобном разумевању и добрим односима. Овај изненадни преокрет о држању Русије према Аустроугарској донекле је изненадио друге државе. Немачки канцелар Бетман-Холвег је у писму амбасадору у Цариграду Маршалу тим поводом изнео своје мишљење. Сматрао је да је Русија на такав корак принуђена јер мисли да је ситуација на Далеком истоку још увек претећа. Разлог је и у томе што се у Русији осећала велика потреба за миром због ситуације у унутрашњости и недовољне спремљености за рат. Зато је Русија и даље вредно

29 АС, МИД ППО, 1905, И ред 217, ПП Бр. 671, конзул М. Спалајковић – Ј. М. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 27. јун 1905.

30 *ДСПКС*, књ. I, св. 3/I, , док. 115, 360-361.

31 *Исто*, док. 21, 173.

радила на Далеком истоку с циљем да спречи војно сплеткарење Јапана и истовремено се трудила, колико су јој могућности дозвољавале, да спречи постављање турског питања на дневни ред, све док се не наоружа и спреми за евентуални сукоб. Бетман-Холвег је сматрао да су овакви односи Русије и Аустроугарске и у европском интересу.[32]

Рат на Далеком истоку довео је Русију у незавидан положај којем је наруку ишао и револуционарни покрет који је захватио. Очевидац свих збивања Стојан Новаковић је, плашећи се за међународни положај Русије, своју забринутост изнео у једном писму пријатељу Валтазару Богишићу следећим речима: „Мучно је нама Словенима гледати у распадању ову нашу словенску узданицу. Бар да нисам дошао да гледам својим очима."[33] Ослабљена Русија, заокупљена својим проблемима, у тим тренуцима није пружила довољну помоћ и заштиту српском народу. Зато су се српски политичари нашли у недоумици да ли да ослонац траже на некој другој страни. Међутим, пре решавања овог компликованог проблема, по речима Милована Миловановића, министра иностраних дела требало је правилно дефинисати питање да ли је Русија хтела или могла да помаже српски народ?[34]

Необјављени извори

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење
Архив Србије, Министарство иностраних дела, политичко–просветно одељење

Објављени извори

Германски документи за политиката на Германија и Европските големи сили во Македонија (1904–1910), избор предговор и редакција мр Горги Стојчевски, превод Петар Стојчевски и мр Горги Стојчевски, Скопје 2005: Државен архив на Републиката Македонија.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 3/I, Београд 2014. (приредила Љиљана Алексић – Пејковић): Српска академија наука и уметности.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 3/II, Београд 2014. (приредила Љиљана Алексић – Пејковић): Српска академија наука и уметности.

32 *Германски документи за политиката на Германија и Европските големи сили во Македонија (1904 –1910)*, Скопје, 2005, док. 106, 270-271.

33 Михаило Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије", *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд, 1999, 200.

34 *Общественно –политические и культурные связи 1878–1917 гг*, Сборник документов и материалов, том 3, Москва – Белград, 2012, док.15, 391.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 4/II, Београд 2014. (приредила Љиљана Алексић – Пејковић): Српска академија наука и уметности.

Общественно–политические и культурные связи 1878–1917 гг, Сборник документов и материалов, том 3, Москва – Белград 2012: Главное архивное управление города Москвы – Архив Србије.

Литература

Батакович 2014: Д. Т. Батакович, *Косово и Метохия история и идеология*, Перевод с сербского Д. Кокотович, Издательство Уральского университета, Екатеринбург.

Бецић 2013: И. М. Бецић, „Стварање српских финансијских установа на Косову и Метохији – Призрен", *Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, 2, Београд – Косовска Митровица: Канцеларија за Косово и Метохију – Универзитет у Приштини, 847-861.

Војводић 2011: М. Војводић, „Место Русије у спољној политици Србије 1878–1908", *Српско–руски односи од почетка XVIII до краја XX века*, Српска академија наука и уметности, Београд, 135-144.

Војводић 1999: М. Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије", *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Clio, Београд, 172-216.

Зарковић 2012: В. Зарковић, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века", *Баштина*, св. 32, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 129-144.

Miljukov, Senjobos , Ezenman 2009: P. Miljukov, Š. Senjobos, L. Ezenman, *Istorija Rusije*, ponovljeno izdanje, Zagreb.

Стеван Павловић 2001: С. Павловић, *Историја Балкана*, Clio, Београд.

Секулић 2005, В. Секулић, „Отварање руског конзулата у Косовској Митровици", *Баштина*, св. 19, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 139-153.

Vesna ZARKOVIC

SITUATION IN OLD SERBIA DURING RUSSO-JAPANESE WAR

Summary

Great powers saw the area of Old Serbia at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century as a suitable field for their objectives accomplishing. The most interested for the events at this area were Russia and Austria-Hungary. Although these two adversaries signed mutually two contracts: 1897 and 1903 on the status quo preservation in the Balkan, Austria-Hungary was waiting for the right moment to invade this area. At the beginning of 1904 Russian influence was weaken due to the war which it had entered with Japan. The defeat it experienced and revolutionary movement spreading over Russia enabled Austria-Hungary to reinforce its position in the Balkan and Old Seerbia in general. In order to accomplish its objectives, it found a suitable instrument in Albanian population, who reinforced the oppression against Serbian population.For only two years, from September 1904 to September 1906, there were 621 murders, 53 violations over Serbian girls and women, 135 cases of violent transfer into Islam, and blackmails which had been executed were assessed to 7.000 liras or 161.000 dinars. Due to general insecurity and life deterioration 1.628 people were forced to run away in Montenegro or Serbia. Austria-Hungary made a great use of the Russian business in the Far Eastusing different methods. Money and arms sending, bribery of Albanians including rumour spreading via their friars in the field are some of examples of the proven tactics Austria-Hungary were using. Albanians considered Russia as the main culprit for reforms implementation, which they had opposed severely. Thus, they made a great use of each opportunity to get revenge on Serbs, who remained without stronger protection of Russia, which they needed a lot. Situation in the Far East and the Russian defeat in the war with Japan, although it does not indicate a direct connection with Serbs, had indirect consequences on the position and suffering of Serbian people in Old Serbia.

*Keywords:*Old Serbia, Russia, Russo-Japanese war, Serbs, Albanians.

Рад је предат 30. октобра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.115 Косовска Митровица)

Иван М. БЕЦИЋ[*]
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЈУЖНОСРПСКА БАНКА ИЗ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ[**]

Апстракт: На подручју источног дела Краљевине Југославије постојао је велики број локалних новчаних завода са скромним капиталом. У управама ових завода налазили су се најкрупнији акционари, који су по професији најчешће били трговци и у погледу банкарских послова често неуки. Непознавање професије и жеља за брзим богаћењем често су доводиле до бројних афера везаних за пословање новчаних завода и до краха банака. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказан рад Јужносрпске банке из Косовске Митровице, у коме је могуће уочити све недостатке због којих су многе од приватних банака доживеле свој слом.

Кључне речи: Јужносрпска банка, Банка „Стара Србија", Управни одбор, злоупотребе, економска криза, стечај.

Митровица је као насеље настала у XIV веку крај Цркве Светог Димитрија под Звечаном, по којој је и добила име. Током Бечког рата, крајем XVII века, Митровица је страдала, тако да у XVIII веку није била од значаја као насеље. Изградњом косовско-вардарске железнице 1873. године постала је увозно-извозна станица Новопазарског санџака и почела се нагло развијати. Већ 1890. године Митровица је имала 20.000 становника, од којих су 16.000 били муслимани, а остало православни Срби, уз нешто Цинцара и Грка. Нагли пораст становништва био је условљен и насељавањем великог броја мухаџира из Босне, као и Арнаута из северне Србије. Осим што је железницом била повезана са Скопљем, друмски саобраћај спајао је Митровицу са Пећи и Новим Пазаром.[1]

---

* Научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, свеска 16, Загреб, 1927, 838.

Економско пропадање српског становништва крајем XIX века угрозило је српске националне интересе, па је, уз помоћ српске владе, почетком XX века покренуто оснивање низа тајних финансијских установа на акционарској основи које су имале карактер црквених фондова. Попут фондова у Призрену, Приштини, Пећи, Урошевцу и у Косовској Митровици, основан је Фонд цркве Светог Саве, али је архива ове установе потпуно уништена, па су детаљи о њеном пословању непознати.[2] Са ослобођењем Косова и Метохије 1912. године фондови су се преобразили у новчане заводе акционарског типа, у складу са српским трговачким законом. У Митровици је пак, основана Косовска банка, на основу одобрења министра народне привреде од 19. септембра 1913. године, са капиталом од 125.000 динара, подељеном у акције од по 100 динара.[3]

Са завршетком Првог светског рата, главнице свих постојећих новчаних завода постале су премале за нормално функионисање, па су се све банке трудиле да повећају свој оснивачки капитал, а како је и то било недовољно дошло је до великог броја захтева за оснивање нових кредитних установа. Оснивачки одбор Јужносрпске банке из Косовске Митровице овластио је почетком септембра 1921. године Станојла Димитријевића да изврши све припремне радње за оснивање новчаног завода, уједно се обративши министру трговине и индустрије са молбом да се дозволи оснивање банке чији би капитал износио 1.200.000 динара и био би уплаћен за 90 недеља. Одбор, чији је први потписник био Дон Тома Бериша, истицао је у својој молби да је постојећи новчани завод у Митровици, Косовска банка, установа са изузетно малим капиталом те је у немогућности да одговори својој дужности, како према акционарима тако и према народу. Стога би Јужносрпска банка ојачала финансијске могућности Косовске Митровице и разгранала привредне облике у крају у коме се насељавао велики број колониста.[4] Оснивачки одбор исправно је уочио да су се трговачке, занатлијске и привредне прилике после рата драстично промениле и да се осетила велика потреба за концентрацијом капитала и повећањем радне снаге. „Државе су се спајале капиталима, да би опстале, а то су чинили и појединци. Прошла су времена када је трговац или занатлија могао да отпочне посао са сто гроша. Сада је потребна већа сума, коју појединац не може сам да обезбеди".[5]

2 Душан Т. Батаковић, „Улазак у сферу европског интересовања", у: *Косово и Метохија у српској историји* (уредник: Радован Самарџић), Београд, 1989, 243.

3 *Српске новине*, 42, 21. фебруар 1914.

4 Архив Југославије, фонд министарства трговине и индустрије, фонд 65, ф. 1306, ај. 2290, (у даљем тексту АЈ, 65–1306–2290), Молба министру трговине и индустрије од 7. септембра 1921. Према попису из 1921. године Косовска Митровица имала је 10.045 становника, од којих је Срба и Хрвата било 3.887, Турака 3.287, а Албанаца 1.860. (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Сарајево, 1932).

5 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Претходног збора Јужно-Српске Банке од 12. марта 1922.

Сазнавши да је ресорно министарство условљавало новчане заводе да оснивачки капитал мора бити округла сума, Оснивачки одбор кориговао је висину оснивачког капитала на милион динара, а потписници и оснивачи Јужносрпске банке били су: прота Анђелко Нешић; Зефо Лазић, трговац; Тома Бериша, жупник; Василије Кандић, књижар; Миљко Божовић, трговац; Милутин Д. Милутиновић, апотекар; Тихомир Лазаревић, трговац; Константин Фртунић, трговац; Василије Орловић, учитељ; Коста Апостоловић, бравар; Петар Ајданић, трговац; Стојан Живић, кафеција; Мита Максић, трговац; Лазар Симић, терзија.[6]

Упис акција извршен је током јануара 1922. године и уписано је свих 1.000 акција од по 1.000 динара, при чему је извршена уплата од 10% предвиђеног оснивачког капитала, односно 100.000 динара. Највише акција (850) уписано је у Косовској Митровици, док су остатак уписали акционари из Београда, Липљана, Урошевца, Вучитрна, Битоља и Пећи.[7] Појединачно су највише акција уписали: М. Божовић и Т. Лазаревић, 210; Петар Ракић, 210; Добра Миленовић, 210; Спаса Ристић, 210; Блага Јеротијевић, 210; Тома Марковић, 200; Драгомир Михајловић, 200; Милош Јовановић, 200; Стојан Стефановић, 200 Сава Лазић и Васа Кандић, 200.[8] Према националном саставу, акционари Јужносрпске банке били су готово листом Срби. Временом се број акционара албанске националности попео на седам, док су два акционара били Јевреји.[9]

У први Управни одбор изабрани су: Милутин Милутиновић, апотекар; Тома Марковић, економ болнице; Драгомир Михајловић, адвокат; Миљко Божовић, трговац; Никола Денић, опанчар; Добривоје Миленовић, предузимач; Василије Кандић, књижар; Младен Каракушевић, трговац; Милош Јовановић, чиновник; док су чланови Надзорног одбора постали: Василије Орловић, учитељ; Анђелко Нешић, прота; Ђока Шалиначки, чиновник; Коста Апостоловић, бравар; Димитрије Стаменковић, писар; Сава Клинић, учитељ и Трајко Павловић, поручник.[10] Извесне неправилности у оснивачком раду (недовољан број депонованих акција) и нелогичности у вези са

6 АЈ, 65–1306–2290, Молба министру трговине и индустрије од 8. октобра 1921. Иако нису били потписници Молбе Министарству трговине и индустрије, међу оснивачима Јужносрпске банке били су и: Петар Димитријевић, марвени лекар; Младен Ђ. Каракушевић, трговац; Василије Јеротијевић, кафеција; Василије Арсовић, учитељ; Хајим Биљаз, трговац. (*Правила Јужно-Српске банке*, Скопље, 1922, 39).

7 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Оснивачког одбора Јужно-Српске Банке од 12. марта 1922.

8 АЈ, 65–1306–2290, Списак уписаних и уплаћених 10% акција, као и 2% трошкова Јужно-Српске Банке у Косовској Митртовици од 31. јануара 1922.

9 АЈ, 65–1306–2290, Захтев групе акционара Управном одбору Јужно Српске Банке од 15. јануара 1927.

10 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Претходног збора Јужно-Српске Банке од 12. марта 1922.

вредношћу акција (100 или 1.000 динара) утицале су да министар трговине и индустрије поништи рад збора, тако да је Претходни збор акционара морао бити поново одржан да би био важећи, а на њему је за председника Управног одбора изгласан Сава Клинић.[11]

Банка је отворила своје шалтере 1. септембра 1922. године, годину дана од покретања радњи за оснивање.[12] Какво је било финансијско стање у Косовској Митровици и колике су биле могућности Банке најбоље илуструје извештај Управног одбора: „Сиротињска банка, мали уплаћен капитал, мучило је муку у прво време јер се од ње много тражило а она је била слаба и немоћна да одмах укаже и пружи помоћ свима у оној мери у којој они то заслужују али се ипак неуморним и преданим радом успело да створи средства ма и у најискренијој величини и да даде средства овд. трговцима, занатлијама и свима потребним круговима. Давало се и кредитирало колико се могло, пазећи будним оком да се по могућству сваком притече у помоћ, а нарочито трговини и привреди".[13] Могућности кредитирања биле су ограничене чињеницом да је на самом почетку рада Банка имала уплаћени капитал од свега 177.260 динара, али се она ипак трудила да свима који су тражили кредит изађе у сусрет. Радила је готово без зараде, само да се покрију трошкови, како режијски, тако и на позајмљене суме од великих банака. Почетни начин рада Банке био је идеализован до те мере да за главни циљ њеног рада није истакнута могућност да њени акционари дођу до повољних кредита или да зараде на уложеним средствима, већ да „ЈУЖНО СРПСКА БАНКА буде у истини Сиротињска и НАРОДНА МАЈКА".[14]

У стварности, Банка је располагала невеликим капиталом да би могла да буде истински покретач привреде свога краја. Свега четвртина капитала била је уплаћена за готов новац, док су за преостале ¾ положене свега две до три отплате, а остатак показан у књигама као да је уписан. У ствари, Оснивачки одбор Банке показао је по књигама упис, а акционарима је поделио привремене позајмице без камате на неположену вредност акција.[15]

---

11 АЈ, 65–1306–2290, Записник са поновљеног Претходног збора Јужно Српске Банке од 11. јуна 1922. и Записник са Првог редовног збора акционара Јужно Српске Банке одржаног 25. марта 1923.

12 Од свих година, у Старој Србији је 1922. била рекордна по броју основаних новчаних завода. Током ове године основано је 12 нових новчаних завода, док је 6 већ постојећих повећало своје главнице (Мил. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, 23–24).

13 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора Јужно Српске Банке поднет на Првом редовном збору акционара одржаном 25. марта 1923.

14 *Исто*.

15 Примера ради, Лазар Симић положио је 12.000 динара на име потпуне уплате, а истог дана када је то учинио, исплаћено му је 12.000 динара као привремена позајмица. (АЈ, 65–1306–2290, Извештај комисије за преглед банака у Јужној Србији од 1. августа 1924.).

Управни одбор уочио је стање и кретања на финансијском тржишту, као и чињеницу да су се после рата велике банке бациле на лукративне послове и своје капитале пласирале у индустрију, предузећа, трговину, а мало радиле са есконтом као пре рата.[16] Могућност да се грађани привуку да ставе новац на штедњу била је отежана и тиме што становништво није располагало значајнијим средствима. И две године по завршетку рата део становништва био је у иностранству и избеглиштву и полако се враћао на огњишта. Део најбоље мушке радне снаге био је и даље мобилисан, што је трајало све док се нису потписали и ратификовали уговори о миру, средиле границе и „смирили духови". Полицијске и административне власти дуго се нису могле организовати, а непосредни порези нису се у прво време имали од кога наплаћивати. Зато се од трговине, привреде, занатства и индустрије очекивало много: да прихвати инвалиде, породице палих, бескућнике и упропашћене, да обнови путеве и железнице, да потпомогне земљораднике, занатлије индустријалце, трговце – дакле цела обнова земље. Истовремено су расли државни издаци, да се нису имали одакле покривати осим штампањем новчаница, услед чега је вредност новца падала.

Несређене политичке и привредне прилике захтевале су велику обазривост у пословању, јер је свака нагла промена утицала на берзе, а тиме и на банке, што је представљало опасност и за трговину. На извоз су утицали слаба вредност валуте, слаб саобраћај, недостатак вагона, девизни прописи. Увозило се много јер је све недостајало. У таквим околностима нису сви акционари Јужносрпске банке били у могућности да уплате уписане акције. Зато је 480 акција у вредности од 48.000 динара поново стављено у продају, а да би дошла до потребних средстава за кредитирање Банка је успоставила везе са Пећком банком, потом са Извозном и прометном банком из Скопља и Извозном банком из Београда.[17] Осим ових банака, финансијску потпору обећала је и Српска привредна централна банка из Сарајева.[18]

16 Послови изградње, али и спекулације, доносили су брзу и велику зараду, јер се радило о трговини дефицитарном робом. Таквим пословима бавили су се сви који су располагали са иоле већим капиталом, а потреба за новцем изазвала је подизање улога на штедњу и пласирање новца по знатно вишим, зеленашким каматама. Из тих разлога новчани заводи остајали су без средстава довољних за рад и морали су да реализују сопствени портфељ који није увек био ликвидан. (Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 460).

17 Извозна и прометна банка из Скопља располагала је значајним средствима, јер је била афилијација Београдске трговачке банке, у којој је био заступљен страни капитал. Стање земље после рата створило је плодно тле за његову пенетрацију, па је у 1922. години страни капитал директно или преко банака које је контролисао био заступљен у 18 новчаних установа. Процентуално учешће страног капитала у укупној суми средстава износило је у Северној Србији 46%, а у Јужној 51%. (Драгутин В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, докторска дисертација на Економском факултету у Београду, Београд, 1965, 73, 99).

18 Вредност акције Јужносрпске банке је до 1927. године била 100 динара, када је дошло до промене и главницу је чинило 1.000 акција од по 1.000 динара.

У 1922. години Банка је обавила неколико конзорцијских послова и на њима зарадила. Чиста добит за четири месеца пословања износила је 17.095 динара. Према банчиним правилима подела добити била је распоређена на следећи начин: 12% уплаћивано је у резервни фонд, 8% је износила тантијема члановима Управног одбора, 4% тантијема члановима Надзорног одбора, 4% тантијема службеном особљу, 3% стална помоћ листу „Српско Косово", 3% пензионом фонду чиновника и службеника, а 2% за разне хумане и друге сврхе. Остатак од 64% био је на располагању акционарима.[19] Како је сума новца за поделу била мала, Управни одбор је предложио да се дотира фонду за подизање банчине зграде, јер је Банка радила захваљујући апотекару Милутину Милутиновићу, који јој је бесплатно уступио горњи спрат своје зграде за седиште.[20]

Недостатак капитала била је одлика највећег броја банака у Краљевини СХС. Мале, локалне банке често нису могле задовољити ни потребе својих акционара, тако да су се за новац обраћале великим банкама или, што је било и најповољније, Народној банци, с тим да су морале задовољити одређене критеријуме и имати најмање три годишња биланса. Узимање повољних кредита код Народне банке допринело је томе да су крајем септембра 1922. године менични и ломбардни зајмови достигли рекордан износ од 1,526 милијарди динара и дошли до крајње границе банчиних законских средстава. Зато је Народна банка била принуђена да обустави давање нових кредита по есконту, да све кредите почев од 1. јануара 1923. године поново смањи за 10%, а да есконтовање меница по већ одобреним кредитима продужи и даље у новим границама.[21]

Без обзира на све тешкоће у раду, услед општих и сопствених проблема, Јужносрпска банка није допустила да у 1923. години остане „нечујна и неопажена на овдашњој пијаци".[22] Иако је располагала са недовољном количином сопственог капитала, успевала је да својим акционарима изађе у сусрет. Управа се трудила да кредите одобрава без разлика и подвојености, а када је била у могућности, помагала је и трговце, занатлије и људе слободних професија. У овој години Банка је остварила добит од 70.407,60 динара, а резервни фонд је увећан и састојао се од обавезног резервног фонда, фонд за подизање банчине зграде и пензионог фонда банчиног особља.[23]

(АЈ, 65–1306–2290, Записник са ванредног збора акционара Јужно Српске Банке одржаног 30. јануара 1927).

19 *Правила Јужно-Српске банке*, 34–35.

20 АЈ, 65–1306–2290, Предлог Управног одбора за поделу чисте добити изнет на Првом редовном збору акционара одржаном 25. марта 1923.

21 *Народна банка 1884–1934*, Београд, 1934, 152.

22 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора Јужно Српске Банке поднет на Другом редовном збору акционара одржаном 13. априла 1924.

23 Исто.

Најзначајнији догађај у овој години био је оснивање концерна Банка „Стара Србија“ у Скопљу, коју је Јужносрпска банка основала заједно са Призренском, Пећком, Приштинском, Урошевачком, Вучитрнском и Гњиланском привредном банком.[24] У најмоћнијем заводу у Јужној Србији, чији је основни капитал те године био 5 милиона динара, Јужносрпска банка учествовала је са 100.000 динара. Захваљујући томе, банчини акционари могли су да добију новац у Скопљу и да изврше било какву уплату и исплату, док је Банка добила могућност да под повољнијим условима дође до средстава за кредитирање комитената. Као оснивач Банке „Стара Србија“ у име Јужносрпске банке наведен је Добра Миленовић.[25]

Напредовање Банке било је омогућено стањем на финансијском тржишту Краљевине СХС које се огледало у хроничном недостатку капитала. У таквим околностима каматна стопа била је изузетно висока и омогућавала добру зараду. Од 1919. до 1922. године активна каматна стопа кретала се између 7–12%. У првој половини 1923. године забележила је нагли скок и достигла 20–24%. Наредна година била је врхунац каматне кризе и у њој је обична камата била 24%, али је понегде достигла и 30%, па и више. У наредне две године кретала се 18–20%. Од 1927. године приметна је тенденција опадања каматне стопе и она је код већих новчаних завода износила 14–18%. У 1928. и 1929. години давани су кредити и по 12%, али се у том тренутку за нормалну камату сматрало 14%.[26] Јужносрпска банка исплаћивала је штедишама камату од 8%, 10%, 12% и 15%, у зависности од дужине орочења. Она је пак на меничне зајмове зарачунавала 12% годишње камате, уз 1% месечне провизије и наплату трошкова 0,3%–0,5% месечно.[27] У пракси је то значило да је Банка зарачунавала камату од 27,6%–30%.

Послове које је Јужносрпска банка обављала у 1924. години Управни одбор назвао је „скученим“. Он се огледао првенствено у есконтовању меница, давању зајмова на залоге и нешто по текућим рачунима. Како се у држави осећала велика оскудица у новцу, многи заводи укидали су кредите, а Јужносрпска банка их је обезбеђивала захваљујући Банци „Стара Србија“. Управа је донела одлуку и о снижавању камате, а на зараду су у великој мери утицали порез и општински прирез, на чију су се висину жалили

24 Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године”, у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Скопље, 1937, 721–722.

25 И. М. Бецић, „Банка „Стара Србија““, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLIV, Косовска Митровица, 2014, 412.

26 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд, 1929, 60–61.

27 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комисије за преглед банака у Јужној Србији од 1. августа 1924.

и други заводи у држави. Без обзира на такво стање, Јужносрпска банка обезбедила је својим акционарима дивиденду од 7%.[28]

Ипак, сви послови у 1924. години остали су у сенци афере која је потресла Банку. Почетком августа, председник надзорног одбора Тома Марковић, поново је упутио допис министарству трговине и индустрије у којем је нагласио да је још раније указивао на неправилности у раду Управног одбора, а да су његови наводи потврђени налазом комисије за преглед банака. Неправилности и злоупотребе односиле су се на покривање банчиних акција меницама, стварање конзорцијума који је користио банчина средства без камате, а у сврху трговине и личног богаћења, да су чланови Управног одбора међусобно потписивали менице и одобравали их. На овај начин банчина управа користила је средства у висини од 660.000 динара, па је за остале акционаре преостало свега 340.000 динара.[29]

Комисија за преглед банака уочила је низ неправилности у раду Јужносрпске банке. Чланови оба банчина одбора заиста су уживали кредите од 660.000 динара. Иако је закон предвиђао да се резервни фонд држи у хартијама од вредности, то није било учињено. На дан прегледа, 30. јуна 1924. године, Банка је поседовала само акције Банке „Стара Србија", у вредности од 104.000 динара, што је био њен оснивачки удео у овом конзорцијуму и није био део резервног фонда. Као штедни улог била су заведена средства једне локалне основне школе, што је према закону морало бити похрањено у Државној хипотекарној банци. Банка је имала реесконт код Извозне и кредитне банке из Скопља, у висини од 300.000 динара, а менични кредит код Београдске задруге, у висини од 100.000 динара, што није било заведено у књигама. Утврђено је да су Сава Клинић, Алекса Томић, Миљко Божовић, Спаса Ристић, Никола Денић, и члан Надзорног одбора Радоје Вуловић основали конзорцијум за откуп сена, те да су кредит пренели на овај конзорцијум, о чему нису известили Београдску задругу. То је учињено из разлога што је Задруга условила одобравање кредита тиме што је меница као акцептанта морала да носи потпис члана Управног одбора као издаваоца и као жиранта такође потпис члана Управног одбора, док је Јужносрпска банка својом жирантном подлогом давала гаранцију Београдској задрузи. Коришћење Јужносрпске банке као жиранта за личне послове свакако је представљало злоупотребу поверења акционара.[30]

28 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора Јужно Српске Банке поднет на Трећем редовном збору акционара одржаном 1. марта 1925.

29 АЈ, 65–1306–2290, Допис Министарству трговине и индустрије председника Надзорног одбора Томе Марковића од 2. августа 1924.

30 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комисије за преглед банака у Јужној Србији од 1. августа 1924.

Без обзира на изнете чињенице о злоупотреби, Управни одбор није желео тек тако да одступи и преда се без борбе. Осим што је на ванредном збору почетком октобра 1924. године објавио да комисија није нашла никакве неправилности у пословању Банке, као иницијаторе за „рад" против Управног одбора означио је Тому Марковића и потпредседника Управног одбора Милована Миловановића. Наглашено је да је Миловановић још на претходном редовном збору акционара створио „неку опозицију" против управе. Она није деловала јавно, „већ подмукло, ширећи међу акционарима лажне вести". Управа је нагласила да је само неколицина акционара поверовала у његове исказе и да су се они разуверили у његове тврдње, те је био принуђен да се извини. Међутим, Миловановић је наставио са истим деловањем иако је био не само потпредседник Управног одбора матичне банке, већ и члан Управног одбора Банке „Стара Србија". Управа је оптужила Миловановића да уместо да штити углед Банке, он га је рушио и у „Старој Србији". Разлоге за Миловановићево деловање Управни одбор видео је у амбицији да буде на челу Банке. Члан Управног одбора, Миљко Божовић, и члан Надзорног одбора, Чеда Матић, нису инкримисани за рад против Управног одбора, али су означени као Миловановићеве присталице.[31]

Борба између две групације у Банци настављена је несмањеним интензитетом. Своје поступке Миловановић је изложио Министарству трговине и индустрије, скренувши пажњу да је ванредни збор од 5. октобра био нелегитиман. Наиме, иако је сакупио потребан број гласова за сазивање ванредног збора, Управни одбор је на седници 21. септембра одбио тај захтев. Само два дана касније, искористивши одсуство заинтересованих чланова, сазвао је збор на коме је изгласано неповерење свима који су тражили сазивање збора.[32]

Министарство је поништило одлуке збора, пошто је утврдило да је оглас за његово сазивање објављен у „Службеним новинама" 2. октобра, односно истог дана када је закључен списак пријављених акционара за збор, тако па појединци акционари нису могли да депонују акције.[33] Управни одбор се ни тада није предавао и жалио се Државном савету, али је, после преписке са министром трговине и индустрије, Државни савет њихову тужбу одбацио као неумесну.[34]

Иако је дошло до извесних корекција у погледу чланова Управног одбора, може се рећи да је положај старе управе и даље био надмоћнији

31 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора Јужно Српске Банке поднет на ванредном збору акционара одржаном 5. октобра 1924.

32 АЈ, 65–1306–2290, Допис Милована Миловановића Министарству трговине и индустрије од 14. октобра 1924.

33 АЈ, 65–1306–2290, Мишљење начелника Одељења за кредитне установе од 14. новембра 1924.

34 АЈ, 65–1306–2290, Пресуда Државног савета од 13. априла 1925.

и у 1925. години. Положај Банке у овој години био је промењен утолико што је била у могућности да се користи повољним кредитима код Народне банке и Државне хипотекарне банке, користећи као и раније кредите Банке „Стара Србија" и Извозне и прометне банке из Скопља. У години када је почела привредна рецесија у целој земљи, пословни свет у Митровици додатно је био погођен стечајем над Косовском банком. Услед кризе поверења, штедише су почеле да повлаче улоге и из Јужносрпске банке, али како је на њихове захтеве Банка редовно одговарала, почели су да враћају новац у Банку. У години опште стагнације послова цене су варирале, а роба за извоз је поскупљивала услед лошег саобраћаја, тако да извозници нису желели да ризикују и подижу кредите, па се Банка није користила сезонским кредитом код Народне банке.[35]

Раскол између водећих акционара у Банци је настављен несмањеном жестином, а нови моменат огледао се у подношењу отказа директора банке Александра Лекића 21. септембра 1925. године. Као разлоге за свој чин Лекић је навео то што је Управни одбор дуговао Банци преко 500.000 динара, да поједина лица нису отплаћивала кредит више од годину дана, а поједина нису плаћала ни камату. Навео је да је настојао да се прекине са таквом праксом и управи не дају нови зајмови, да се зајмови на залоге регулишу, а за несигурне дају супергаранције, али да је управа поред свега потписивала менице међусобно. Навео је и то да је управа банчиним парама куповала банчине акције да би имала већи утицај у њој.[36]

Догађаји у Јужносрпској банци иницирали су нови преглед рада Банке од стране инспектората 12. новембра 1925. године. Налаз комесара показао је да се у благајни налазило 65.845.56 динара, од којих је у готовини био 22.021 динар, док је остатак био у разним вредностима и признаницама чланова Управног одбора.[37] Признанице нису биле оверене од стране Управног одбора нити од њега одобрене. Зајмови по текућим рачунима износили су 141.070,22 динара и издати су на подлози меница без рока и без дана издања, што је било противно закону о таксама јер се старе менице нису замењивале новим, чиме је држава била оштећена. Основни резервни фонд износио је по књигама 56.500 динара, односно 565 комада обвезница 7% Инвестиционог зајма, али у каси није пронађена ни једна. У вези са

35 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора Јужно Српске Банке поднет на Четвртом редовном збору акционара одржаном 21. фебруара 1926.

36 АЈ, 65–1306–2290, Изјава Александра Лекића Инспекторату у Скопљу од 28. септембра 1925.

37 Признанице су гласиле на: Спасу Ристића (20.000 динара), А. Томића (10.380), Николу Денића (6.786), Рад. Вуловића (910), Каменка Попадића (2.300) и Драг. Михајловића (2.134), који једини није био члан Управног одбора. (АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара министра трговине и индустрије од 30. новембра 1925.).

овим питањем председник Управног одбора Никола Савовић изјавио је да је претходни директор Александар Лекић на превару узео те обвезнице да би их депоновао у филијали Државне хипотекарне банке у Скопљу као супергаранцију за менични дуг од 80.000 динара.[38] Даље је утврђено да су чланови Управног одбора А. Томић, Спаса Ристић, Пера Ракић и Никола Денић потписивали један другом менице на знатне суме новца, а да је Пера Ракић потписивао поједине менице и лично и као члан фирме „Браћа Ракић", што је у пракси значило да су менице биле обезбеђене само са једним потписом. Даље неправилности огледале су се у одобравању меничних кредита без потребних потписа, давање меничних зајмова војним лицима, што је било забрањено, кредитирању фирме „Браћа Ракић", издавању меница без рока доспећа, од којих је готово пола милиона динара било на имена чланова Управног одбора. Иако је камата коју је банка зарачунавала била преко 24%, књижена је на 18%, а вишак је стављан на посебан рачун под шифром „Беч 1884". Комесар је и рад Надзорног одбора оценио као лош.[39]

Борба за контролу над радом Банке добила је епилог у промени појединих чланова Управног одбора на збору фебруара 1926. године. У Управни одбор изабрани су: Никола Савовић, Милован Миловановић, Спаса Ристић, Алекса Томић, Михаило Петронијевић, а у Надзорни одбор: Блага Ристић, Миљко Божовић, Лазар Станић, Петар Парлић.[40]

Промена Управног одбора није прошла без реакције старих чланова и акционара који су их подржавали. Сада је дошло до њихове жалбе на нерегуларност збора, тврдњом да је комесар збора имао „двоструке аршине" приликом одобравања или неодобравања заступања пунолетних лица приликом гласања, нумерисаности гласачких листића, што је повређивало тајност гласања, затварања врата просторије у којој се збор одржавао, тако да нису сви који су желели могли да присуствују.[41] Потписници жалбе на рад збора били

38 Комесар је навео да би по закону требало да председник Управног одбора попуни недостатак из својих личних средстава, а да се Лекић утужи. (Исто).

39 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара министра трговине и индустрије од 30. новембра 1925.

40 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Четвртог редовног збора акционара Јужно Српске Банке одржаног 21.фебруара 1926. (Изненађујуће је да је број чланова Управног одбора (5) изабран према предлогу „старог" одбора на ванредном збору 1924. године да се број чланова Управног одбора смањи са 7 на 5. Како су одлуке збора поништене, онда и усвојена промена правила није била законска. На збору 1927. године поново ће бити бирано 7 чланова, да би се тек од наредне године број чланова Управног одбора усталио на 5).

41 О томе шта се догађало на збору исцрпан извештај дао је комесар збора. Збор је уместо у 9 часова, почео у 10:45. Стара управа, по извршеном гласању и видевши да је отпала, наговорила је оверaваче записника да издвоје мишљење, што је учинио и

су: прота Анђелко Нешић, Ђорђе Рашић, Петар Парлић, Филип Стојановић, Тодор Пешић, Израиљ Лазар, Аврам Адижес, Матија Лазић, Василије Мијатовић, Василије Орловић, Мухамед Шабан, Драг. Михајловић, Б. Даниловић, Урош Јовановић, Младен Аксентијевић, Вуксан Трајковић, Крста Томовић.[42]

Министар трговине и индустрије негативно је одговорио на жалбу дела акционара Јужносрпске банке, образложивши своју одлуку тиме да ни један од жалиоца није навео да је био спречен да присуствује збору. Сложио се са тиме да је постојала пракса да се могу на збор пустити и они који су закаснили, али и да се врата могу затворити. Министар је сматрао ирелевантним то што је једном лицу омогућено да гласа за друго пунолетно, на шта се може поднети приватна жалба за лажни исказ. Како су листићи били запечаћени, није у томе видео повреду приватности гласача.[43]

Нова управа суочила се са нездравим стањем у установи. У наредне две године, првенствено захваљујући помоћи Банке „Стара Србија" и оствареној добити, вршен је отпис сумњивих потраживања и смањивања дуга по текућим рачунима. Иако је позитивно пословала, Банка није била у могућности да оствари већу зараду јер је располагала малим капиталом и није могла да развије послове нити да својим акционарима дели дивиденде, али је њено стање ишло ка финансијском оздрављењу. У 1928. години вредност есконтованих меница била је двоструко већа у односу на претходну, хартије од вредности повећане су за више од трећине, а улози на штедњу су утростручени.[44] Помоћ Банке „Стара Србија" значио је и уплив њених чланова

Петар Ракић, бивши потпредседник Управног одбора, због тога што је комесар наредио да се затворе врата просторије. Из записника се могло видети да поменути нису издвојили мишљење током одржавања збора, већ по његовом завршетку. Врата нису била затворена одмах у 9 часова, већ у пола 10 и то је учињено због непристојног понашања Ракића који је комесару упутио речи да се закон не може „тумачити за једне овако, за друге онако". Разлог за Ракићеву реакцију био је тај што је комесар одбио да дозволи једном акционару да заступа своја два сина за које је изјавио да су пунолетни, а већ је дозволио Младену Каракушевићу да то учини за свог пунолетног сина. Комесар је то образложио тиме да је Каракушевић вероватно дао нетачну изјаву о годинама свога сина, међутим да присутни Петар Парлић и Каменко Попадић на то нису реаговали. Закључак комесара био је да ови пропусти нису могли утицати на регуларност гласања. Видевши нумерисане гласачке листиће, комесар је на то скренуо пажњу управи, али је њихов одговор био да је то код њих уобичајено. Зато су запечаћени после пребројавања, тако да није било индискреције. (АЈ, 65–1306–2290, Извештај Славка Митића, комесара на Четвртом редовном збору акционара Јужно Српске Банке, од 25. фебруара 1926.).

42 АЈ, 65–1306–2290, Жалба инспекторату у Скопљу од 24. фебруара 1926.

43 АЈ, 65–1306–2290, Решење министра трговине и индустрије од 14. јуна 1926.

44 АЈ, 65–1306–2290, Извештај Управног одбора Јужно Српске Банке поднет на Седмом редовном збору акционара одржаном 17. марта 1929.

у управу Јужносрпске банке, тако да је члан Управног одбора постао Сазда Парлић, један од вићенијих акционара банке у Скопљу и оснивача Вучитрнске кредитне банке.[45]

Табела 1. Главне позиције Јужносрпске банке (у динарима)[46]

Година	Капитал	Есконт меница	Резервни фондови	Улози на штедњу
1922.	1 милион	830.150	9.809,00	168.039,00
1923.	1 милион	872.750	47.607,20	157.993,83
1924.	1 милион	1.166.089	85.994,87	156.189,85
1925.	1 милион	1.001.677	86.146,52	233.507,50
1926.	1 милион	659.400	80.497,23	54.061,04
1927.	1 милион	446.750	-	56.548,18
1928.	1 милион	873.358	-	160.727,88

На пословање Јужносрпске банке, али и осталих привредних субјекта у Косвској Митровици у великој мери утицала је промена значаја положаја града. Пре уласка у састав Србије, у Митровицу је стизала роба са читавог Косова и Метохије. Жито, пасуљ, стока, сточарски производи, вуна, дрвена грађа, стизали су каравanима, колима, џелепима и стадима, а са мале митровачке станице између Брега и Ситнице одлазили на све стране, највише у Солун. Лоше саобраћајне везе са Рашком, нарочито од Новог Пазара на запад, укидање политичких граница према Босни, Србији и Црној Гори створили су нове трговинске вододелнице и одузеле Митровици више од 30% њеног ранијег пословања. Жито из Метохије одлазило је после рата у Црну Гору и Албанију. Стока и сточни производи кретали су се пут старих граница југозападне Србије и Босне. Трговци из Новог Пазара који су се преко Митровице снабдевали робом из Скопља постали су ретки и нашли су се, захваљујући бољим саобраћајним везама у сфери Сарајева. Пре рата Митровица је личила на „велику и живу раскрсницу представника разних насеља: црногорских и албанских из Метохије, турских и хришћанских из Санџака и српских из старих граница".[47]

Крајем треће деценије XX века Митровички срез састојао се од 9 општина, са 127 насеља, 4.358 домова и 24.996 становника.[48] На пазарни дан суботом долазило је становништво из срезова: митровачког, дреничког

45 АЈ, 65–1306–2290, Записник са Шестог редовног збора акционара Јужно Српске Банке одржаног 25. марта 1928; И. М. Бецић, „Вучитрнска кредитна банка", *Башшина*, 38, Приштина–Лепосавић, 2015, 96.

46 АЈ, 65–1306–2290, Рачуни изравнања од 1922. до 1928. године.

47 АЈ, 65–1306–2290, Извештај комесара министра трговине и индустрије од 30. новембра 1925.

48 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb 1929, 463.

и вучитрнског, као и делова дежевског, тутинског, рожајског, источког, ораховачког, копаоничког и грачаничког. У Митровици су пословала 4 лекара, 2 бабице, 1 ветеринар, 5 берберина и 3 адвоката. Град је имао: стругару, парни млин, радионицу за производњу млинских каменова, 10 абаџијских радњи, агентуру, апотеку, бачварску радњу, браварску радњу, часовничарску радњу, 4 трговине дрвима, 2 трговине галантеријске робе, 21 гостионицу, 2 грађевинара, 7 гвожђарских радњи, 7 хотела, 3 инжењера, 8 предузећа за увоз и извоз, 5 кафана, 3 казанџијске радње, 2 књижаре, 3 колара, 1 кондиторску радњу, 11 ковача, кожарску радња, 9 трговина кожом, 9 кројача, 6 лимара, 2 лончара, 17 трговина мануфактурном робом, 6 месара, 90 трговина мешовитом робом, 12 обућара, 14 опанчара, 24 пекара, 14 трговина површем, 4 седлара, содаџијску радњу, 2 антикварске радње, 5 трговаца стоком, 4 столара, 7 трговина шећерном робом, трговину шиваћих машина, 5 шпедитера, ужарску радњу, 7 трговина вином, 4 трговине воћем, 12 трговина пољопривредним производима, 3 златарске и житарску радњу.[49]

У 1931. године, када је услед светских привредних токова у Краљевини Југославији избила жестока криза, Митровица је имала 11.295 становника, од којих је православних било 4.067, а муслимана 6.388.[50] Стање у коме се нашла Јужносрпска банка није се разликовало од ситуације највећег броја новчаних завода на простору Југославије. Друго полугође 1931. носило је сва обележја светске привредне кризе. Навала улагача на банкарске шалтере обустављала је свако ново кредитирање и принуђивала банке да редукују већ додељене. Укидање додатака за јужне крајеве и смањење додатака на скупоћу државним чиновницима осетно је слабило њихову куповну моћ, а Житни закон и неповољна ситуација на грчким берзама готово да су у потпуности онемогућавали југословенским пољопривредницима да пласирају своју робу, тако да је настао застој какав до тада није памћен. Као далеко најбројнији слој становништва, задужени земљорадници нису више били у могућности да купују занатлијску и индустријску робу, нити да отплаћују дугове по преузетим кредитима. Опадање профита и инвестиција, као и платежне способности највећег броја дужника и друге тешкоће наносиле су банкама велике губитке за кратко време. Доношење Закона о заштити земљорадника, са важењем од 19. априла 1932. године, којим је уведен мораторијум на исплату сељачких дугова, паралисао је рад банака. Највећи број банака био је принуђен да пређе у стање ликвидације дотадашњих послова, по чему је 1932. година постала најтежа за пословање банака.

---

49 *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд, 1928, 699–701.

50 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год*, књ. II, Сарајево, 1932, 118.

Од 1932. године Јужносрпска банка је сваку годину до 31. децембра 1935. завршавала са губитком од око 100.000 динара, тако да су губици за пар година износили 403.000,71 динара. Уколико би се од суме губитака одбила висина сталног резервног фонда од 19.830,33 динара, чист губитак износио је 383.916,36 динара, тако да је реални акционарски капитал уместо милион износио 616.183,62 динара. Као главни узрок губитака означена је диспропорција између банчине активне и пасивне камате. Док је Банка штедишама плаћала 5½%, 7% и 8% камату на улоге, од својих дужника наплаћивала је 4½%, односно 10%. Уз то, пасивна камата морала је да се плаћа редовно, а камата од земљорадника (50% клијената), није могла активно да се наплати услед важећих прописа. Такође, ни наплата од клијената неземљорадника није могла бити извршена у потпуности.[51]

Банка је успела да све улоге по штедним књижицама исплати до 1935. године, тако да су туђа средства била само по текућим рачунима. Главни поверилац по текућим рачунима била је Банка „Стара Србија", која је потраживала 613.855 динара. На ту суму Јужносрпска банка плаћала је 1936. године камату од 8%, док је она раније износила 14%, 12%, 11½% и 10%. Друга два повериоца, Народна банка и Поштанска штедионица потраживале су 99.000 динара. Банка је поседовала менице у вредности од 1.264.603 динара, од којих су земљорадничке биле у висини од 626.435 динара. Седам дужника дуговало је Банци 445.847,78 динара. Сва дуговања била су покривена меницама, а поједина и интабулацијама на имања са супергаранцијом. Маја 1936. године Банка је поседовала следеће хартије од вредности: 160 комада Банке „Стара Србија", 12 комада рудника „Косово", 26 комада Аграрне банке, све у вредности од 139.234 динара. Укупна потраживања Банке „Стара Србија" износила су 1.107.640 динара, на шта је Јужносрпска банка плаћала камату од 100.000 динара годишње. Део Управног одбора Јужносрпске банке је стога, на основу члана 1. Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника, а у вези са Уредбом од 25. октобра 1935. године о измени прве уредбе, тражио да им се одобри ванстечајна ликвидација, јер ће захваљујући камати Банка „Стара Србија" прогутати цео капитал митровачке банке. Иако су акционари Јужносрпске банке тражили да им Банка „Стара Србија" смањи камату на потраживања, она је то одбијала и постављала нове захтеве. Да је скопска банка желела да изврши преузимање, а не омогућавање рада Јужносрпској банци, види се и из тога што њени чланови у оба одбора банчине управе нису хтели да потпишу захтев за ванстечајну ликвидацију.[52]

Министарство трговине и индустрије одобрило је банчин захтев 18. маја 1937. године. На збору акционара Јужносрпске банке одржаном

51 АЈ, 65–1306–2290, Допис Министарству трговине и индустрије од 23. маја 1936.

52 *Исйо.*

29. маја 1938. године донета је одлука да се смањи основни капитал услед исказаних губитака, а целокупна активa уступи Банци „Стара Србија“ ради исплате потраживања. На ову одлуку жалио се Петар Парлић тврдећи да није био обавештен да ће се збор одржати и да су одлуком интереси малих акционара изиграни. Како је позив на збор био објављен у „Службеним новинама“ од 24. априла 1938, године, а из списка депонованих акција видело се да је жалилац депоновао 100 акција, министар трговине и индустрије одобрио је збор и уступање Јужносрпске банке Банци „Стара Србија“ чиме је митровачки новчани завод престао да постоји.[53]

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије

Објављени извори

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Београд, 1928.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb 1929.

Правила Јужно-Српске банке, Скопље, 1922.

Штампа

Српске новине, Београд, 1914.

Литература

Батаковић 1989: Д. Т. Батаковић, „Улазак у сферу европског интересовања“, у: *Косово и Метохија у српској историји* (уредник: Радован Самарџић), Српска књижевна задруга, Београд.

Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.

Бецић 2014: И. М. Бецић, „Банка „Стара Србија““, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, XLIV, 409–427.

53 АЈ, 65–1306–2290, Одлука министара трговине и индустрије од 12. октобра 1938.

Бецић 2015: И. М. Бецић, „Вучитрнска кредитна банка", у: *Баштина*, Институт за српску културу, бр. 38, Приштина/Лепосавић, 93–117.

Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.

Гајић 1965: Д. В. Гајић, *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*, Економски факултет, необјављен докторски рад, Београд.

Народна банка 1934: *Народна банка 1884–1934*, Народна банка Краљевине Југославије, Београд.

Поповић, Мишић 1929: Н. Поповић, Д. Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Геца Кон, Београд.

Станојевић 1927: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Библиографски завод Д. Д., Загреб.

Чемерикић 1937: М. Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937 године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Јужна Србија, Скопље.

Ivan M. BECIC

SOUTH-SERBIAN BANK FROM KOSOVSKA MITROVICA

Summary

Chronical lack of capital for the needs of the economy in the Kingdom of Yugoslavia was compensated by the foundation of local cash bureaux. Small-business entrepreneurs of poor area from financial point of view tried to get the necessary funds for their own business. So, cash bureaux had the character of co-operatives whose basic aim was meeting financial needs of their own stockholders.

Just for these reasons, in Kosovska Mitrovica in 1922 South-Serbian bank was founded. Not much too strong, with great ambitions of its leading stockholders, this institution tried to be leading financial institution with modest capital in its area and prominent member of a serious group of Kosovbo-Metohian banks, the Bank of „Old Serbia" in Skopje. The need for favourable credits and possibility to reach them in an easy and illegal way prompted members of the Board of Directors of South-Serbian bank to turn this institution into the one which, first of all, met their needs.

This approach to business led the Bank in the situation it could not do business normally. Thus, from 1924 to 1926 a real „small war" had been led to replace members of the Board of Directors who were doing abuses. The Bank managed to overcome crisis thanks to the assistance of the group of the Bank „Old Serbia" and to do business in a stable manner until the bank crisis had broken out.

Nevertheless, the economic crisis deepening, and measurements Yugoslav governments had taken in order to protect essential society stratum, peasantry, disabled a successful business activity of South-Serbian bank. Business with loss meant the impoverishment of bank's equity and growing dependence from the support of the Bank „Old Serbia". Having insight into the fact successful business was disabled, members of the Board of Directors requested in 1936 out of bankruptcy liquidation. Although there had been the obstruction of the part of the Board of Directors which were delegated from the Bank „Old Serbia", which in such situation had a stable income, the bank was liquidated in 1938.

Keywords: South-Serbian bank, the Bank „Old Serbia", Board of Directors, abuses, economic crisis, bankruptcy.

Рад је предат 30. септембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 37.011.3-051 : 929 Димитријевић А. Н.

*Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ**
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену / Лепосавићу

*Мирјана М. СТАКИЋ***
Универзитет у Крагујевцу
Учитељски факултет у Ужицу

ПРВА ПРИЗРЕНСКА И НИШКА УЧИТЕЉИЦА АНАСТАСИЈА – НАСТА ДИМИТРИЈЕВИЋ (1816–1886)

Апстракт: Анастасија Димитријевић, рођена у Призрену 1816. године, била је прва учитељица Приватне женске школе у Призрену, коју је отворила у својој кући 1836. године. У Призрену је радила као учитељица све до 1844. године, када одлази код сестре у Ниш. Када се у Нишу 1845. отворила Прва мешовита мушка и женска школа, Анастасија је постављена за учитељицу. Касније је ова школа прерасла у шестогодишњу женску школу, коју су похађале само девојчице. Одушевљена учитељским позивом, неуморно је радила пуних 40 година (најпре 15 година као приватна, и 25 година као општинска учитељица), све до 1874. године. Иако је очекивала да ће бити пензионисана, због ослободилачких ратова Србије, то се није остварило, па је живела у беди и сиромаштву. Тек се крајем 1880. године писмом обратила Министарству просвете, које јој је одобрило 300 динара годишње за издржавање. Учитељица Анастасија Димитријевић умрла је 1886. године у седамдесетој години живота.

Кључне речи: Анастасија Димитријевић, учитељица, Женска школа, Призрен, Ниш.

У Османском царству положај хришћанских жена на просторима Косова и Метохије био је изразито тежак. Оне су обављале углавном послове везане за породицу и вођење домаћинства. Запостављање жена је било последица

* Доцент, vidosladja@hotmail.com
** Доцент, mirjanastakic073@gmail.com

патријархалног односа и конзервативног гледања на њену улогу и место у друштву тадашње Османске империје. Са друге стране, било је тешко променити схватање родитеља да и женску децу треба школовати. И поред наведених потешкоћа, Прва женска школа на Косову и Метохији, основана је у Призрену, 1836. године, и њена прва учитељица била је Димитријевић Анастасија Наста.[1]

Прва женска школа је била замишљена као установа чија је основна улога да Призренкама, које су желеле да се образују и посвете друштвено корисном раду, омогући описмењавање, као и да им укаже на недостојан положај жена, и њихово маргинализовање услед мушке доминације. У овом периоду, град Призрен се у економском и културном погледу брже развијао у односу на друге градове на просторима Косова и Метохије. Многи призренски трговци и занатлије путују по Србији, Турској и Грчкој. Њихови занатски производи добро су пролазили и у далеким крајевима Аустроугарске, Немачке, Египта и многим другим земљама. Тргујући, боравили су у многим крајевима, стварајући богатство које су, пре свега, улагали у развој родног града. Било је много добротвора који су прилозима помагали подизање школа, цркава и других установа из области културе и просвете. Ови умешни трговци и занатлије, боравећи у многим градовима широм Европе, истовремено су преносили и своја стечена сазнања, дајући тиме допринос напретку овог подручја.

Анастасија је потицала из познате призренске трговачке породице. Њен отац, трговац, са путовања је доносио књиге које је читала и тако се описменила. Школовала се у Призрену, што значи да је у то доба било модерне наставе и доста српских књига из којих је могло да се спрема и за занимање учитеља. Због телесног недостатка (била је хрома), зарекла се да се неће удавати, па се посветила књизи и учитељском позиву. Отворила је 1836. године, у својој кући, прву Женску школу у Призрену, коју је похађало петнаестак девојчица. Уједно је то била и прва Женска школа у целом српству – Женска школа у Земуну отворена је 1839. године, а у Параћину 1845. године[2] У то доба, ово је било готово преседан, јер ни основно школовање није било обавезно, а оно добровољно се, углавном,

1 О раду учитељице Анастасије Димитријевић, видети више: Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века*, Скопље, 1933, 6, 16; *Споменица школе ученика у привреди 1893–1958*, Ниш, 1959, 10; Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912*, Приштина, 2000, 123–124. и Марковић-Новаков, Александра, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890);* Ниш, 2011. 60.и 61. Векослав А. Станковић, *Српске школе у Призрену* 1810-1950, Лепосавић, 2001. 78. и 79.

2 Александра Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871– 1890),* Епархија рашко-призренска, Ниш, 2011, 61.

односило на имућне дечаке. Поред писмености, учило се вођење домаћинства, кројење, шивење и вез. Школу су издржавали ђачки родитељи, занатлије, трговци, као и Црквено-школска општина. Школа није имала проблема са турским властима. Не постоје подаци о наставним садржајима нити о начину извођења наставе у школи коју је основала Анастасија. Вероватно је рад школе био усклађен са радом других школа. Осим што је прилагођен учењу женске деце (ручном раду и умешности у домаћинству), рад школе се одвијао по старом правопису. Женска школа у Призрену је престала са радом 1844. године, када се Анастасија из Призрена преселила у Ниш код сестре.[3]

Одласком Анастасије у Ниш, 1844. године престала је са радом Женска школа у Призрену. Тек после 5–6 година поново је отворена школа у Пантелејској улици, у кући попа Јована Филотијевића. Његова кћи Александра Филотијевић Мицић, радила је као учитељица све до 1862. године. О Александри се зна да је била веома образована жена. Поред учитељског позива, радила је и на образовању жена у граду. Била је и позната по томе што се залагала за модернизацију наставног рада, набављајући нове школске књиге које су коришћене у Србији.

Поновни рад Женске школе у Призрену почеће 1870. године, доласком Марије Недић за учитељицу. После три године рада наслеђује је њена ученица Султана, коју је из Велеса довела Марија. Султану је заменила Мара Ајтић Радуловић, и она је прва учитељица из Призрена која је имала завршену Вишу Женску школу у Београду.[4] Када се у Нишу 1845. године отворила Прва мешовита мушка и женска школа, за учитељицу је постављена Анастасија – Наста Димитријевић. Наиме, до 1844. године у Нишу су се школовала само мушка деца, јер друштвени развој није дозвољавао школовање и женске деце. Знајући колико је за жене било тешко да се изборе за место предавача у мушком свету у којем је живела Анастасија Димитријевић, сасвим је извесно да се призренска учитељица издвајала од осталих колегиница као напреднија и далеко ширих видика.

Међутим, питање отварања школа за женску децу, временом је све више добијало на снази, тако да власти више нису могле да игноришу такве и сличне захтеве за организовањем женских школа. Још пре него што је Попечитељство донело ближа упутства, како је било предвиђено законом, септембра 1845. године, прва Женска школа у Кнежевини Србији основана је у Параћину. То је, вероватно, убрзало рад у министарству, па је 03. 07. 1846. године издата Уредба под називом *Устројение девојачких училишта*, којом су одређени: задатак, организација и садржина ових школа.[5]

3 Михајло Чемерикић, *Призрен и околина 1019– 1941* , Прво слово, Београд, 2003, 132–133.

4 *Исто*, 132– 133.

5 Ћунковић, Срећко, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд, 38.

Школовање женске деце почињало је од шесте године и обављало се кроз три разреда, у укупном трајању од 6 година. Време пре подне било је одређено за учење, а по подне за ручни рад.[6] На почетку рада основаних школа, велики проблем био је недовољан број наставница, иако је тада било мало таквих школа.

Сл. 1. Анастасија – Наста Димитријевић са ученицама Женске школе у Нишу[7]

Са доношењем Уредбе успостављени су оквири за школовање женске деце у Кнежевини Србији. И у Нишу се улажу напори ради покретања таквих школа. Тако да је још 1845. године отворена најпре мешовита школа, која ће нешто касније прерасти у женску школу. Као што је већ речено, за прву учитељицу ове мешовите, мушке и женске школе, ангажована је Призренка, Анастасија – Наста Димитријевић. Одушевљена учитељским позивом, неуморно је радила пуних 40 година (најпре 15 година као приватна, и 25 година као општинска учитељица), све до 1874. године.[8] У писму упућеном Министарству, Анастасија – Наста Димитријевић је писала: „Никад моја школа није имала мање од 100 ђака". Анастасијин рад у школи, према садржају и методу, био је на нивоу рада учитеља Спиридона

6 *Исто*, 38.

7 http://www.uciteljtasa.edu.rs

8 Радивоје Петковић, *Нишка гимназија 1878–2003*, Нишке гимназије, Ниш, 2003, 4.

Јовановића и Атанасија Петровића, са којима је била у сталном контакту, делила и зло и добро у основним школама Ниша.[9]

Иако је у призренској приватној школи Анастасија започела свој учитељски рад по старом правопису, она је, пратећи напредовање у школству, у Нишу наставила да ради по Вуковом правопису. Своју стручност је стално обогаћивала многобројним сазнањима о наставним садржајима, истовремено, у пракси је примењивала нове педагошке и методичке захтеве. Њена упорност, љубав према учитељском позиву, интелектуалне и моралне вредности које су је красиле, учиниле су, да се као једна од ретких жена рођених почетком деветнаестог века, одржи у школи кроз дуги период, који је био испуњен веома значајним променама.

Три године пре ослобођења Ниша престала је да ради, јер је *даскал девојка* (тако су је звали у Нишу, због тога што се облачила полумушки), изгубила слух и делимично и вид. Дошло је до општег погоршања њеног здравља. Анастасија је за собом оставила више генерација људи којима је омогућила да са потребним знањем уђу у живот, али је сама, са престанком рада у школи, остала без средстава за живот. Прву помоћ у таквом тешком стању, добила је од Књегиње Наталије, која је долазила у Ниш и када је сазнала о њеној судбини, дала јој је 16 цесарских дуката, што је Анастасији била једина помоћ за више година.[10]

Прва нишка учитељица дочекала је ослобођење Ниша 1878. године. Била је изнемогла, оронула и остављена да последње године живота проведе сама. Колико је тешко живела види се из њене Молбе упућене министру просвете, којом тражи помоћ за издржавање.

---

9 На основу података Петра Костића (*Просветни и културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX,* Скопље, 1933, 6) и Јован Х. Васиљевића (*Просветне и политичке прилике,* 48. и 139) Анастасија – Ајнаћијина Димитријевић рођена је око 1816. године у Призрену. Међутим, из Уверења Суда општине нишке и лекара види се да је 1880. године, када је исправа издата, имала 60 година. Анастасија у писму министру просвете и црквених дела, каже да је у Нишу радила 40 година, а у Уверењу стоји да је: „Двадесет пет година била у Нишу непрестано као учитељица општинска и приватна". Иако су подаци различити, може се претпоставити да је учитељица стварно провела 40 година на описмењавању деце и то не само у Нишу. Према подацима Петра Костића, Наста је од 1836. године описмењавала женску децу у Призрену, да би после тога дошла у Ниш, где ју је Спиридон Јовановић, нишки учитељ, оспособио за учитељицу. На основу ових података, може се закључити да је заиста радила 40 година, и то у Призрену 9, а у Нишу 31 годину, све до 1874. године. Спиридон Јовановић налазио се на челу школства у Нишу од 1830. до 1855. године, као његов организатор и реформатор. Он је, описмењујући велики број ученика, зацртао путеве за рад својих следбеника у школи и касније за успешну одбрану од бугарских насртаја на нишке школе и нишко грађанство.

10 Мирослав Милановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Градина, Ниш, 1975. 50–51.

Сл. 2. Факсимил писма Анастасије – Насте Димитријевић,
прве нишке учитељице, којим тражи помоћ за своје издржавање[11]

Сл. 3. Факсимил одлуке кнеза Милана Обреновића којим се одобрава
годишња помоћ учитељици Анастасији – Насти Димитријевић
за њено издржавање[12]

11 М. Милановић, *нав. дело*, 53.

12 *Исто*.

Због тога што се за време целог живота посветила образовању и васпитању женске деце, најпре у Призрену, а затим и у Нишу, Анастасијија – Наста Димитријевић је очекивала заслужену пензију. Међутим, у тим послератним годинама то је било тешко остварити, али она и тада није седела скрштених руку. Написала је писмо Министарству просвете и црквених дела. Из њеног писма упућеног, после ослобођења, Министарству, којим тражи помоћ за издржавање, види се да ју је за учитељски позив оспособио за кратко време Спиридон Јовановић, кога она назива „чувеним учитељем" и „неумрлим човеком".

Писмо, које је упутила Министарству, 17. 12. 1880. године, завршила је речима:

Не знам коме да се другоме за помоћ обратим до Вама, господине министре, Вас најучтивије и најпокорније молим, смилујте се на ме сиротицу и с признањем на мој толико годишњи рад изволити наредити да ми се из државне благајне као пензија ма и најмање месечна помоћ издаје. Милост, господине министре, и опет велим одобрите ми и најмање благодејање, ја ћу од свега срца бити благодарна. Одобрите ми малу помоћ да могу најнужније потребе имати док за ово неколико дана свевишњем будем душу дала.[13]

Молбу Анастасије примио је министар просвете Стојан Новаковић и проследио Народној скупштини, са предлогом да јој се одобри 300 динара годишње као стална помоћ. Одлуку Скупштине потврдио је и кнез Милан и издао налог: *Да се Анастасији Димитријевић, бившој учитељици у Нишу пре ослобођења, може издавати годишње издржавање учитељских удовица и сирочади.*[14]

Прва призренска и нишка учитељица Анастасија Наста Димитријевић умрла је 1886. године у седамдесетој години живота. Иако се од самог почетка, вођена идејом да само писмене жене могу дати велики допринос друштвеном развоју земље, борила деценијама са предрасудама, али и недостатком финансијских средстава, несумњиво да је Анастасија својим радом дала велики допринос школовању жена у Србији, али је попут многих знаменитих Српкиња тог доба, заборављена. Делујући испред свог времена, борећи се за национални и културни препород жена, за еманципацију, васпитање и образовање деце, заслужила је да овим путем буде отргнута од заборава.

Литература

Ђилас 2000: Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову и Метохији од Немањића до 1912,* Институт за српску културу, Приштина.

Костић 1933: П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у 19. и почетком 20. века*, Скопље.

13 Архив Србије, Министарство просвете и црквених дела, Ф-III, бр. 251/1881

14 *Исто.*

Марковић Новаков 2011: А. Новаков Марковић, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890);* Епархија нишка, Епархија рашко-призренска, Ниш.
Милановић 1975: М. Милановић, *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Градина, Ниш.
Петковић 2003: Р. Петковић, *Нишка гимназија 1878–2003,* Нишке гимназије, Ниш.
Станковић 2001: В. Станковић, *Српске школе у Призрену 1810–1950;* Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.
Ћунковић 1971: С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј у Београду, Београд.
Хаџи Васиљевић 1928: Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у Јужним српским областима у 19. веку*, Српска краљевска академија, Београд.
Чановић 1976: С. Чановић, *Српске школе на Косову и Метохији у деветнаестом веку*, Јединство, Приштина.
Чемерикић 2003: М. Чемерикић, *Призрен и околина 1019–1941*, Прво слово, Београд.

Интернет извори

http://www.uciteljtasa.edu.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=46:nekada&catid=34:o-koli&Itemid=57

Sladjana VIDOSAVLJEVIC
Mirjana STAKIC

THE FIRST PRIZREN'S AND NIS' TEACHER ANASTASIJA-NASTA DIMITRIJEVIC (1816–1886)

Summary

Anastasija Dimitrijevic was born in Prizren in 1816. She was the first teacher of private girls' school in Prizren, which was opened in his home in 1836. In Prizren, she had been working as a teacher until 1844, when he went with her sister to Nis. When the first mixed male and female school was opened in 1845 in Nis, Anastasia had already been determined to be a teacher. Later on, the school was grown into a six-year school for women, which was attended only by girls. Delighted with teaching profession, she has worked tirelessly for 40 years (first 15 years as a private, and 25 years as a municipal teacher), until 1874. Although she was expected to be retired because of Serbian liberation wars, that did not come true, so that she lived in poverty. Just until the end of 1880, she sent a letter to the Ministry of Education, which granted her with 300 dinars per year for living expenses. The teacher Anastasia Dimitrijevic died in 1886 at the age of seventy.

Keywords: Anastasija Dimitrijevic, teacher, Female school, Prizren, Nis.

Рад је предат 7. новембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 930.85(497.11)
271.222(497.11)-523.6(497.115)"1924/1945"
726.71(497.11)

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

КЊИГА ГОСТИЈУ МАНАСТИРА ВИСОКИ ДЕЧАНИ (1924–1945) КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР**

Апстракт: У раду се анализира књига гостију манастира Високи Дечани вођена од 1924. до 1945. године. Записи махом припадника средњег и вишег слоја друштва пружају значајне податке за историју манастира али су и прилог разумевању идеја и ставова југословенски оријентисане елите Краљевине СХС/Југославије. У раду је посебна пажња посвећена и записима странаца: интелектуалаца, новинара и авантуриста који су својим путописима и новинским чланцима значајно утицали на формирање слике о Србима и Балкану на западу.

Кључне речи: књига гостију манастира Високи Дечани, Високи Дечани, Косово и Метохија, Српска православна црква, Краљевина Југославија, Леонтије Нинковић.

На првој страни књиге гостију манастира Високи Дечани[1], испод наслова „Споменица Лавре Високих Дечана", стоји фотографија краља Александра Карађорђевића у генералској униформи окићеној одликовањима. Осам страна касније, након слика светог краља Стефана Уроша III Дечанског, манастирске цркве Христа Пантократора, представе краљевог крунисања 1321. године, испоснице светог краља и утврђеног града Звечана, налазе се први записи. Краљ Александар и краљица Марија уписали су своја имена 27. августа 1924. године.

* Истраживач приправник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохија* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

1 Књига гостију манстира Високи Дечани (КГ) се чува у архиви манастира. Има 492 необележене стране, бројано од прве стране на којој се налази наслов и фотографија краља Александра, па до последње стране са записима, укључујући и празне стране. Број стране код записа поменутих у раду наведен је према оваквом бројању.

Између њих и записа политичких комесара и официра НОВЈ, представнике нове, комунистичке власти забележених на последње две стране књиге, налази се сведочанство о двадесет и једној години од скоро седам векова трајања манастира али и прилог проучавању друштвене историје Краљевине СХС/Југославије.

На први поглед, низ тешко читљивих имена и краћих записа, често налик један на други, чини се као ћутљив историјски извор који не открива пуно. Међутим, пажљивим читањем и промишљањем над ситним траговима остављеним у штурим речима може се доћи до драгоцених података за склапање мозаика друштва Краљевине Југославије. Анализирајући дечанску књигу гостију потребно је одговорити на следећа питања: Ко је оставио записе у њој? Каква је социјална структура посетилаца? Одакле долазе? Које су вероисповести? Шта их доводи до манастира окруженог бесудном метохијском земљом и бунтовним албанским селима? Постоје ли у њиховим записима општа места, ставови и идеје које се понављају? Које закључке из одговора на сва ова питања можемо извести?

Да би правилно протумачили записе из књиге неопходно је разумети историјски оквир и околности у којима се манастир налазио током деценија које су претходиле стварању Краљевине СХС, као и у периоду њеног трајања када је књига настала. Високи Дечани се налазе у западној Метохији, подно Проклетија, у удолини речице Дечанска Бистрица југозападно од Пећи. Село Дечане, смештено крај самог манастира, је према сведочењу Милоша С. Милојевића у другој половини 19. века било претежно Албанско.[2]

За време убрзане дезинтеграције Османског царства током 19. века српско становништво на територији Старе Србије је трпело тешке прогоне и страдања. Након административне реорганизације европских провинција Османског царства, западна Метохија је ушла у састав Косовског вилајета формираног 1877. године.[3] Кнежевина Србија је након Берлинског конгреса

2 Милојевић бележи да у селу живи једна четвртина Срба и три четвртине „потурица", мислећи на породице које су током процеса ткз. „арбанашења" примиле ислам и прихватиле албански језик али су задржале поједине обичаје који упућују на њихово српско порекло. Мирчета Вемић, *Етничка карта дела Старе Србије: према путопису Милоша С. Милојевића 1871-1878. године*, Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, Београд, 2005, 59.

3 Косовски вилајет је административна јединица формирана 1877. године. У његов састав су ушли Призренски, Приштински, Дебарски и Скопски санџак из Битољског вилајета, Нишки санџак из Дунавског вилајета и Новопазарски санџак из Босанског вилајета. Већ следеће године дошло је до реорганизације јер је одлуком Берлинског конгреса Нишки санџак припао Кнежевини Србији. Административе промене су настављене и касније али је манастир Дечани све време до Првог балканског рата остао у саставу Косовског вилајета који је обухватао већи део Старе Србије. Милош Јагодић, *Српско-арбанашки односи у Косовском вилајету*, Завод за уџбенике, Београд, 2009, 5-9.

и склапања Тајне конвенције са Аустро-Угарском тежње за ослобођењем и националним уједињењем усмерила ка југу. За Србе из слободне Србије и Црне Горе Високи Дечани су били подсетник на моћну српску средњовековну државу у чију су обнову веровали. За прогоњене метохијске Србе манастир је био не само светилиште и задужбина стародревних краљева већ и симбол наде, националног и духовног опстанка.[4]

Бан Зетске бановине Петар Иванишевић у књизи гостију бележи да је први пут посетио Дечане након што је као професор богословије у Призрену са ђацима присуствовао посети султана Мехмеда V Приштини 1911. године. Бан се у запису из 1936. сећа како су у повратку посетили манастир где су се сви „дивили некадашњем сјају и величини и побожно молили за васкрсење српске државе".[5] Султанова посета и боравак у Битољу, Скопљу и Приштини имао је за циљ измирење владе у Истанбулу са Албанцима, будући да су младотурци у њима видели кључ за успостављање контроле над Косовским вилајетом. Посета је била манифестација јединства и моћи царства, па ипак, сведочанство да Срби из већ тада доминантно албанске Метохије[6] само дан касније у Дечанима сањају о „васкрсењу српске државе" сведочи о снази манастира као симбола. Овај запис потврђује истинитост запажања Мери Едит Дарам која је након посете манастиру 1902. године забележила да су Дечани Србима „спољашњи и видљив знак да је ова земља њихова."[7]

Изузетну важност, верску и симболичку, Дечани су имали и након стварања Краљевине СХС 1918. године. Од 1919. западна Метохија је део

4 О манастиру Високи Дечани у време феудалне анархије у Старој Србији 1978-1912 видети: Душан Батаковић, *Дечанско īитање*, Просвета, Београд, 2009. Нешто шири преглед историје Дечана од оснивања до 1918. дат је у: Милан Н. Бацковић, *Дечанска хроника*, Музеј у Приштини, Београд ,2013.

5 *КГ*, 10. септембар 1936, 357. Бан Иванишевић погрешно наводи да се посета одиграла 1909. године. Султан Мехмед V је посетио Приштину у јуну 1911. године. *Полиīика*, бр. 2648, 4. јун 1911.

6 Према попису 1921. године у Старој Србији су православци чинили 28.70% становништва, а муслимани 69.56%. Момчило Исић, *Сељаштво у Србији: 1918-1941. Књ. 2. Просвеīно-куīурни и верски живоī*, Службени гласник, Београд, 2009, 405.

7 Мери Е. Дарам, *Кроз срūске земље (1900-1903)*, Српска Европа, Београд, 1997, 250. М. Е. Дарам је написала неколико књига о својим путовањима по Балкану. Постала је позната по израженом проалбанском ставу, који је ишао толико далеко да је у својим познијим књигама Србе називала „штеточинама". Међутим, у својим првим делима, а „Кроз српске земље" је њена прва објављена књига о Балкану, имала је знатно уравнотеженији став и показивала је много симпатије за своје српске домаћине. Савременици су њена дела оценили као пристрасна (Ребека Вест, Роберт Ситон Вотсон) и прави пример „балканског менталитета" кога се ауторка толико гнуша. Ипак, испод пристрасности и острашћености у њему се могу пронаћи значајни подаци о приликама у Косовском вилајету на почетку XX века.

провинције Јужне Србије а након поделе државе на области 1922. године припала је Зетској области са центром у Цетињу. Коначно, након поделе државе на бановине 1929. године Дечани су припали Зетској бановини у чијем саставу остају до окупације 1941. године.[8]

У, за време рата напуштен и потпуно девастиран манастир 1919. године, стигао је игуман Леонтије Нинковић[9] и дао се на његову обнову. Успео је да подигне главне зграде неопходне за живот братства и поврати 150 хектара обрадиве земље и 300 хектара шуме на суду. Напади Албанаца на манастир и његово имање и узнемиравање монаха нису престајали па га је чувао мањи одред војске. Године 1933. у Дечане је пресељена монашка школа из манастира Раковица.[10] Књига гостију сведочи да су Високи Дечани брзо постали једно од места својеврсних националних ходочашћа и обавезна станица за све које би пут довео у Метохију.

Први запис у књизи су оставили краљ Александар и краљица Марија Карађорђевић који су посетили манастир у склопу прве посете Јужној Србији[11] након ослобођења. Повод је било устоличење патријарха Димитрија у Пећкој Патријаршији 28. августа 1924. године. Ноћ пре „трећег устоличења", како овај чин назива Григорије Божовић[12], краљ и краљица су провели у манастиру. Посетили су га и сутрадан, на путу према Београду, након што је обред у патријаршији завршен. Првих двадесет страна књиге гостију исписано је за време краљеве посете. У тим записима је могуће приметити опште место које остаје присутно у записима све до окупације: истицање континуитета између српске средњевековне државе и Краљевине СХС у којој је она обновљена. Такође, владарска династија Карађорђевић се сматра настављачем дела и наследницом светородне династије Немањић.

---

8 О приликама на овом простору након стварања Краљевине СХС видети детаљније у: Владан Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929: Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС*, ИНИС, Београд, 2002.

9 Леонтије Нинковић (1873-1946) је постављен за игумана Дечана 1919. године а за архимандрита је произведен две године касније. Старешина монашке обитељи Дечана је остао до 1935, када постаје игуман манастира Добрићево. Године 1938. прелази у манастир Житомислић. Преминуо је 1946. и сахрањен у Требињу. *Гласник: службени лист Српске православне цркве*, август 1984, година LXV, број 8.

10 Леонтије Нинковић, *Краљ и Краљица у лаври Високи Дечани*, Штампарија „Дукађин", Пећ, 1925; *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, уредник Атанасије Јефтић, Епархија рашко-призренска, Призрен, 1987, 765, 767, 768.

11 У времену након уједињења 1918. године за крајеве данашње територије Косова и Метохије и Македоније најчешће се користио термин Јужна Србија, који је потиснуо термин Стара Србија. Њега најчешће користе и посетиоци манастира. Нпр. *КГ*, 61, 124, 276.

12 *Политика*, бр. 5870, 28. август 1924.

Читав боравак краљевског пара у Јужној Србији је био праћен низом симболичних обреда. У говору који је након устоличења у Пећкој Патријаршији у име краља Александра прочитао председник министарског савета Љуба Давидовић, говори се о „обнављању старе славе", позива на дела Немањића и одаје признање православној цркви што је очувала „народну свест и народно име за време дугог и тешког робовања". Истиче се да је краљ патријарха Димитрија, „првог после 1766.", увео у „престо наших древних архиепископа".[13] На истој симболици је инсистирано и током посете манастиру Високи Дечани. Архимандрит Леонтије Нинковић је краља Александра увео у мермерни царски сто цара Душана поздравом:

„Молим Вас Ваше Величанство, да милостиво, по примјеру Немањића, благоизволи сјести у сто Цара Душана."

Краљицу Марију је увео у сто царице Јелене истим речима. Након благослова и поздрава краљевског пара архимадрид Леонтије им је ставио на „расположење све љепоте цркве, зграда и околине, као што је стављано и светим Немањићима".[14] Краљ Александар је потом упалио заветне воштанице књегиње Милице, по предању остављене након Косовског боја да их упали „осветник Косова", и примио ктиторска права над манастиром, што је пропраћено усклицима: „Живио наш нови Душан на многаја љета!"[15]

Истицање континуитета и везе династије Карађорђевић са лозом Немањића видљиво је и у записима учесника догађаја. Официри краљеве гарде поносно истичу да су „учесници паљења свијећа заветованих од царице Милице осветнику Косова, које је запалило Његово Величанство Краљ Срба, Хрвата и Словенаца Александар I."[16] Исту поруку носе бројни касније записи. Милорад Рајчевић бележи да се помолио за „покој душе свих изгинулих од Косова па до ослобођења и уједињења наше велике троимене Краљевине".[17] Др Милорад Шишовић, директор гимназије у Призрену, је записао:

---

13 *Исто*, бр. 5871, 29. август 1924.

14 Леонтије Нинковић, *нав. дело*, 10.

15 *Исто*, 12. Краљ Александар је манастир поново посетио 26. октобра 1926. године, када је у Јужну Србију дошао како би утицао на смиривање ситуације погоршане аграрном реформом. Током посете је инсистирано на истој симболици. Окупљени народ је викао „Живео потомак славних Немањића!" Испред манастира краљ је на питање жупана зетске области куда ће даље одговорио стиховима краља Николе: „Онамо, 'намо, да вићу Призрен." *Политика*, бр. 6648, 27. октобар 1926.

16 *КГ*, 29. август 1924, 17.

17 *Исто*, 22. август 1925, 45. Милорад Рајчевић, „светски путник" како се потписивао, као дописник београдског „Малог журнала" 1910. се запутио на пут око света. Написао је низ текстова и две књиге о доживљајима са својих путовања по Далеком истоку и Африци.

„Нека нам само још дуго поживи Велики Муж, који је први, после Косова, упалио свеће Царице Милице у овом светом храму и који скоро већ две деценије исписује најзлатније странице наше историје.“[18]

Саво Церовић, председник суда у пензији, иначе председавајући Подгоричке скупштине 1918. године, бележи:

„Моја посјета данашња славном манастиру Дечанима испуњава моју душу најбољим импресијама и чини ме гордим при помисли на прошлост и садашњост српског народа.“[19]

Гости манастира се диве „споменику наше славе и величине у прошлим временима“[20] и „успомени старог нашег царства“[21]. Истицање „славне прошлости“ од почетка тридесетих година у записима прати и изражен оптимизам у вези будућности. Др Михаило Тодоровић бележи:

„Задивљен овим великим спомеником наше српске средњовековне славе, културе и моћи, [...] срећан сам што ми се данас дала прилика да разгледам ову задужбину наших највећих владара са уверењем у нашу велику и срећну будућност.“[22]

А. Михаиловић, референт централног пресбироа, је записао:

„.Под овом кулом светиљом – манастиром светим Дечанима – јасније видим и осећам славну прошлост свог народа и његову велику будућност.“[23]

Наведени записи показују да су Дечани били много више од верске светиње. Посетиоци су у њима видели доказ трајања и симбол испуњења косовског завета. Снага Дечана као симбола је била толика да су је Карађорђевићи често користили.[24] Враћање манастира под окриље уједињене државе је био доказ обнове државе Немањића. Високи Дечани су своје госте испуњавали поносом и надом у светлу будућност.

---

18 *Исто*, 11. август 1930, 183.

19 *Исто*, 25. мај 1935, 302.

20 *Исто*, 21. август 1933. Запис је оставио др Тома Смиљанић, народни посланик среза Горњодебарског и Галичког. Учесник Балканских и Првог светског рата, Тома Смиљанић-Брадина (1888-1969) је између два рата радио као учитељ у Македонији. Био је познати етнограф и публициста.

21 *Исто*, 2. октобар 1933, 273. Потпис нечитак.

22 *Исто*, 1. септембар 1935, 315.

23 *Исто*, 18. јун 1936, 340.

24 Краљ Александар је манастир посетио три пута: са краљицом Маријом 27. август 1924. (*Исто* 8) и 26. октобар 1926 (*Исто,* 89) а са принцом Павлом 10. октобра 1930. (*Исто*, 193) Краљица Марија је у манастиру боравила и 29. априла 1932. у друштву своје мајке, румунске краљице Марије. (*Исто*, 240) Колико се инсистирало на традицији и симболици одлично илуструје запис Сергија Смирнова, инспектора управе двора, који је долазио у манастир да узме шарени мрамор из старог мајдана, од кога су и Дечани саздани, како би се употребио у градњи двора на Дедињу. *Исто*, 2. септембар 1931, 224.

Јасно је да оваква уверења нису делили сви грађани Краљевине Југославије па је зато неопходно утврдити ко су били гости манастира, каква је њихова социјална и верска структура и одакле долазе. Приликом прве краљеве посете 1924. године, Дечане су посетили високи државни функционери: председник министарског савета Љуба Давидовић, министар војни ђенерал Стеван Хаџић, потпреседник Народне скупштине Љубо Бакић, велики жупан Зетске области Милован Џаковић, потом официри и епископи. Југословенски, а не само српски карактер манифестацији је дало присуство интелектуалаца из Београда, Загреба и Љубљане. Записе у књизи гостију су оставили ректор Београдског универзитета Богдан Гавриловић, проректор Универзитета Сава Урошевић, председник Југословенске академије у Загребу Гавро Манојловић и ректор Универзитета у Љубљани Франц Кидрич.[25] Повод за долазак оволиког броја припадника друштвене елите је била краљева посета и устоличење патријарха, међутим, честе посете великог броја угледних грађана су се наставиле све до окупације 1941. године.

Међу гостима манастира срећемо имена великог жупана сплитске области Ива Перовића[26]; министра аграрне реформе др Владимира Андрића[27]; министра саобраћаја ђенерала Светислава Милосављевића Тисе[28]; министре просвете и саобраћаја Божидара Ж. Максимовића и Лазара Радивојевића[29]; бана Зетске бановине др Уроша Круља[30]; управника двора генерала Војислава Вуковића[31]; министра пољопривреде Љубомира Томашевића[32]; бана Зетске бановине Алексе Станишића[33]; министра правде Божидара Максимовића[34]; бана Дунавске бановине Добрице Матковића[35]; министра правде Николе Суботића[36]; као и низа политичара потписаних као „бивши министри“ или „министри у пензији“: Ника Жупанчића, Милана Стојадиновића, Николу Никића, Драгутина Пећића, Василија И. Јовановића.[37]

---

25 *Исто*, 29. август 1924, 11-19.
26 *Исто*, 17. мај 1927, 96.
27 *Исто*, 24. мај 1927, 97.
28 *Исто*, 7. август 1927, 104.
29 *Исто*, 2. октобар 1930, 191.
30 *Исто*, 18. јун 1931, 211.
31 *Исто*, 9. април 1932, 236.
32 *Исто*, 30. јун 1933, 263.
33 *Исто*, 4. октобар 1933, 274.
34 *Исто*, 18. јул 1934, 284.
35 *Исто*, 9. август 1934, 288.
36 *Исто*, 20. мај 1973, 387.
37 *Исто*, 27. јун 1929, 143; 5. јуна 1931, 210; 12. август 1931, 222; 24. август 1931, 224; 23. јуна 1932, 245.

Од истакнутих интелектуалаца манастир су посетили професори универзитета историчар Владимир Ћоровић[38], биолог Иван Ђаја[39], археолог Милоје Васић[40], ентомолог Михајло Градојевић[41], оснивач шумарског факултета у Загребу Ђуро Ненадић[42], сликар и архитекта Бранко Поповић[43], правник и политичар Драгољуб Јовановић[44], историчар књижевности Петар Колендић[45], лекар Сима Милошевић[46], ботаничар Младен Јосифовић, композитор Коста Манојловић[47], географ Боривоје Ж. Милојевић[48], историчар књижевности Павле Поповић[49], књижевник и историчар уметности Милан Кашанин[50], књижевница Исидора Секулић[51], песници Густав Крклец, Јован Дучић, Сибе Миличић... [52]

Посматрано по позиву, официри су најбројнији гости манастира. Имена капетана, мајора, пуковника и ђенерала срећу се на скоро свакој страни. Такође, честе су и посете црквеног клера. У Дечане су долазили и богати индустријалци и банкари, попут Лазара Теокаревића из лесковачке породице индустријалаца Теокаревић[53]; потом Игњата Бајлонија, индустријалца и у тренутку посете манастиру гувернера Народне банке Краљевине Југославије[54] или Михајла Патрногића, директора банке Стара Србија из Скопља.[55]

Својеврсни списак угледних грађана, који би лако могао да стоји уместо пописа „ко је ко у Краљевини Југославији", употпуњују записи личности попут чувеног војводе из времена четничке акције у Старој Србији Василија Трбића[56], покретача Топличког устанка Косте Пећанца[57], једног од хероја

38 Ћоровић се у књигу гостију уписао два пута. *Исто*, 14. јул 1925, 40; 16. април 1928, 113.
39 Иван Ђаја је манастир посетио са Академским певачким друштвом „Обилић". *Исто*, 6. јун 1925, 42.
40 *Исто*, 5. октобра 1925, 53.
41 *Исто*, 9. септембар 1927, 106.
42 *Исто*, 3. октобар 1929, 155.
43 *Исто*, 19. јул 1930, 175.
44 *Исто*, 30. јул 1930, 178.
45 *Исто*, 7. јун 1931, 210.
46 *Исто*, 8. јул 1931, 216
47 Младен Јосифовић и Коста Манојловић су посетили манастир заједно. *Исто*, 8. август 1933, 265.
48 *Исто*, 15. августа 1933, 266.
49 *Исто*, 24. септембар 1927. 108.
50 *Исто*, 29. септембар 1929, 155.
51 *Исто*, 10. јул 1937, 1937.
52 *Исто*, 6. јун 1925, 42; 15. април 1928, 113; 27. јуна 1929, 143.
53 *Исто*, 4. август 1930, 180.
54 *Исто*, 20. јун 1932, 245.
55 *Исто*, 24. март 1929, 136.
56 *Исто*, 4. октобар 1932, 254.
57 *Исто*, 26. јун 1933, 262.

одбране Београда 1915. и успешног пословног човека између два рата Ђорђа Роша[58], дивизијског ђенерала и потоњег председника „владе народног спаса" у окупираној Србији Милана Недића[59] или истакнутог родољуба, Горанца Мехмеда Пеливановића.[60]

Овај крађи попис ни изблиза не открива све угледне посетиоце манастира већ само показује колика је била привлачна снага Дечана. О разлозима сваке појединачне посете можемо нагађати. Чињеница да у манастир долазе интелектуалци најразличитијих струка и идеолошких опредељења наводи на претоставку да су им и мотиви за долазак били различити. Стручна заинтересованост је била један од њих. У међуратном периоду су написани први озбиљни, научно утемељени радови о Дечанима из пера домаћих и иностраних стручњака. Професор Лазар Мирковић је посетио манастир 1933. и четири године касније објавио прве студије о манастирским старинама.[61] Убрзо је написана и прва монографија о Дечанима. Ђорђе Бошковић и Владимир Петровић су завршили писање 1938. и објавили је 1941. године.[62] Такође, сигурно је да је неке угледне госте пут Метохије довела и обична туристичка радозналост. Међутим, када се сви њихови записи ставе у исти контекст са осталим записима добија се јаснија слика.

Већину записа у књизи гостију су оставили припадници средњег, грађанског слоја који је у Краљевини Југославији био тек у повоју. Као илустрација може послужити списак занимања посетиоца манастира у периоду од 17. септембра до 5. октобра 1925. године: државни саветник, учитељ, рачуновођа главне контроле, срески окружни начелник, професор, инспектор министарства финансија, професор, наставница, професорка, заступник творнице сирева, обућар, кафеција, трговац, епископ, инжињер, суплент гимназије, војни свештеник, архитекта, начелник Министарства грађевина.[63]

---

58 Ђорђе Рош је Дечане посетио у више наврата. Први пут је био у пратњи своје жене, Норвежанке Осте, која је примила православље и узела име Љубица. (*Исто*, 27. јун 1931, 213) Други пут у пратњи своје браће Душана и Ђорђа и норвешког конзула Петера Егеа. (*Исто*, 8. јул 1929, 144) Рош је и сам био почасни конзул Норвешке у Београду.

59 Милан Ђ. Недић је манастир посетио два пута. *Исто*, 15. фебруар 1928, 111; 19. март 1930, 162.

60 *Исто*, 27. јун 1929, 143; 19. март 1930, 162. Мехмед Пеливановић, из Горе, је био син Малића Пеливановића, народног посланика. У Београду је био познат као велики хуманиста, родољуб, учесник рата 1912. године, посластичар и дуборезац. Манастир је често посећивао.

61 Branisav Todić, Milka Čanak Medić, *The Dečani Monastery*, Muzej u Prištini, Beograd, 2013, 129.

62 Ђорђе Бошковић, Владимир Петровић, *Дечани*, Задужбина Михајла Пупина, Београд, 1941.

63 *КГ*, септембар-октобар 1925, 51-52.

Сличну слику дају и остале странице. Било би погрешно закључити да су они чинили већину посетилаца манастира. У манастир је масовно долазио прост народ из метохијских села ради молитве, извршења верских обреда или у потрази за излечењем. Сигурно је да су они бројем далеко надмашивали посетиоце из градских средина, поготову ако се зна да су манастир посећивали Срби али и Албанци. Када су Мјур Мекензи и Аделина Паулина Ирби посетиле Дечане седамдесетих година 19. века забележиле су да на дан појединих светаца пуно Албанаца долази у Дечане на молитву.[64] Сличну слику је затекла и Ребека Вест шест деценија касније. Она бележи да је у Дечанима видела Албанце, муслимане, који су долазили у манастир како би се помолили светом краљу за своје болесне.[65] Постојао је чак и обичај да световна лица, често и читаве породице из косовско-метохијских насеља проводе летовање у манастиру због чистог ваздуха и оближњег, веровало се лековитог извора киселе воде. Ова противканонска пракса је сузбијана на инсистирање игумана манастира Леонтија, а потпуно прекинута након одлуке министра вера Милоша Трифуновића 1925. године.[66] Услед ниске писмености локалног становништва[67], како Албанаца тако и Срба, а сасвим сигурно и услед нелагодности да у књизи гостију оставе сведочанство о посети, њихових имена и записа скоро да и нема. Ако се посматра укупан број гостију манастира сигурно је да су они представљали изразиту већину. Међутим, за тему овог рада су значајни само гости који су оставили записе у књизи а то су великом већином припадници средњег и горњег грађанског слоја.

Следеће важно питање је одакле они долазе. Већ летимичан преглед показује да је већина гостију манастира долазила са простора предкумановске Србије, из Јужне Србије и Црне Горе. Али, срећу се и записи посетилаца са територије данашње Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније. Током последње две недеље септембра Дечане су посетили становници: Београда, Вуковара, Загреба, Сенте, Пећи, Уба, Шида, Врања, Скопља, Ђаковице. Такође, ту је и троје посетилаца из Лондона.

Најбољи показатељ са ког простора долази највећи број гостију чији записи се налазе у књизи даје попис екскурзија. Сведочанства о групним

64 Мјур Мекензи, А. П. Ирби, *По словенским земљама Турске у Европи*, фототипско издање из 1868, Luxphoto, Београд 2007, 338.

65 Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију*, Моно и Мањана, Београд, 2008, 739.

66 Министарство вера, 11. мај 1925, број 6390, писмо Епархијској Конзисторији Пећ. Наведено према: Леонтије Нинковић, *Братство лавре Високих Дечана*, Штампарија „Дукађин", Пећ, 1927, 88.

67 Према попису 1931. године у срезовима са више од 90% сеоског становништва у Старој Србији је било писмено 18.22% мушкараца и тек 3.08% жена. Момчило Исић, *нав. дело*, 231.

доласцима ученика, чланова разних друштава и еснафских удружења се могу видети већ на самом почетку књиге а од почетка тридесетих њихов број значајно расте. Током пролећа и јесени 1936. године у манастир су дошле екскурзије из Панчева, Београда, Љубљане, Никшића, Урошевца, Ужица, Старог Бечеја, Земуна, Чачка, Скопља, Херцег Новог.[68] Очигледно је да је већина из источних, претежно српских крајева Краљевине Југославије.

Записи гостију из Хрватских и Словеначких крајева државе говоре да манастир за њих представља симбол народног јединства. Министар грађевина Стјепан Сркуљ је записао:

„Високи Дечани су доиста високи и по својем хисторијском значењу, и по духовном задатку, јер спајају народ трију вера, како је осмислио то све и градитељ с приморских страна, можда и не мислећи да ће требати шест стотина година да се његово камено дјело претвори у народно уједињење."[69]

Брачни пар Рока из Сплита је оставио запис:

„Долазећи са нашег Јадрана у ове хисторијске и славне наше крајеве, клањамо се Високим Дечанима, најлепшој и најславнијој успомени српскога народа."[70]

Верска структура гостију показује да су, очекивано, доминантна већина православци. Међутим, треба обратити пажњу и на записе муслимана и католика који се такође срећу у књизи. Идриз Карабеговић, у пратњи још шест мушкараца чија имена говоре да су највероватније муслиманске вероисповести, бележи:

„Очаран величином прошлости нашег народа – полазим са одушевљењем у народ и по свом знању причаћу о највећем нашем споменику."[71]

Хасан Ребац, директор Вакуфске дирекције, посетио је манастир у друштву супруге Анице Савић Ребац. У књизи гостију је записао:

„Сав узбуђен хвалим провиђење што ми је уделио да посетим овај понос споменик, наше Свете Високе Дечане, дом наше српске расе, за који треба још више да бринемо одсада сви скупа не само Срби трију вера, него и сви Југословени."[72]

Манастир су посетиле и шеријатске судије из Косовске Митровице, Пећи и Ђаковице, са својим персоналом, укупно њих десет, да честитају Ускрс архимандриту Леонтију. Том приликом су оставили запис:

---

68 *КГ*, април-октобар 1936, 328-363.

69 *Исто*, 16. септембар 1932, 250.

70 Може се претпоставити да је у питању Марија Рока, потпредседница Народне женске задруге у Сплиту, основане 1918. године од стране жена које су током Првог светског рата илегално радиле на стварању уједињене државе Срба, Хрвата и Словенаца. *Исто*, 12. септембар 1926, 83.

71 *Исто*, 26. јул 1931, 220

72 *Исто*; 9. август 1932, 248.

„Признајући хистроијску важност овога светога храма посетили смо га приликом честитања Ускрса њ. преосвештенству главару Великих Дечана ахимандриду Леонтију Нинковићу.“[73]

Фра Војислав Микулић, фрањевац из самостана на Широком Брегу, у западној Херцеговини, је такође посетио манастир. У запису се диви његовој „величанствености“ која је „на дику Југославији“. Посебно истиче да је архитекта манастирске цркве био фрањевац, Вито из Котора.[74]

Коначно, на основу општих места у записима и социјалне, географске и верске структуре гостију манастира, могу се донети закључци. Дечане су посећивали припадници не превише бројног грађанског слоја који је у Краљевини Југославији тек стасавао. Претежно су долазили из географски ближих и доминатно српских источних крајева државе, али је манастир посетио и немали број католика из Хрватске и Словеније, као и муслимана, који су државу створену 1918. прихватили као своју отаџбину. Одликовао их је снажан национални понос, окренутост традицији и вера у светлу будућност уједињене државе. То су већином интелектуалци, официри, виши чиновници који су често од стране својих сродника, непријатељски настројених према држави и династији, сматрани за „српске људе“. Тако су нпр. муслимански интелектуалци, којима је припадао Хасан Ребац чији запис је цитиран, сматрани за „просрпски елемант“ и део елите која свађа Албанце и Турке.[75] Посматрајући структуру гостију и њихове записе можемо рећи да се у књизи гостију манастира Дечани налазе имена оних на којима је почивала садашњост и будућност Краљевине Југославије.

Поред идеја и ставова које гости манастира у записима деле, треба обратити пажњу и на разлике. Они из српских крајева државе у својим записима најчешће говоре о „српској историји“, „српској слави“, „српској држави“ и „српском народу“, док гости из западних крајева говоре о „нашој историји“, „нашој држави“ и „нашем народу“. Идеја народног јединства је видљива у пажљиво сроченим записима друштвених првака, па тако патријарх Димитрије записује да је служио литургију „за напредак и славу наше уједињене отаџбине, наше уједињене цркве и целог нашег народа.“[76] Исти термин, „наш народ“, у говору је користио и председник министарског савета Љуба Давидовић.[77] Међутим, други, посебно официри, свештеници и чиновници, претежно користе термин „српски“. Ова, на први поглед

73 *Исто*, 13. април 1931, 200.

74 *Исто*, 27. јул 1930, 177.

75 Владан Јовановић, *Слике једне неуспеле интеграције: Косово, Македонија, Србија, Југославија*, Фабрика књига, Београд, 2014, 105.

76 *КГ*, 31. август 1924, 10.

77 *Политика*, бр. 5871, 29. август 1924.

ситна недоследност, показје постојање различитих виђења карактера државе што је свакако поткопавало друштвену интеграцију и стварање јединствене елите.

Још један важан сегмент књиге гостију представљају записи странаца. Високи Дечани су били честа станица за новинаре и путописце на пропутовању преко Балкана као и туристе у посети Југославији. У књизи гостију, поред записа на српском и ретких записа на албанском, налазе се и записи на немачком, италијанском, енглеском, француском и руском. Сведочанство о боравку у манастиру су оставили посетиоци из Немачке, САД, Велике Британије, Италије, Француске, Чехословачке, Бугарске, Швајцарске, Холандије, Норвешке, Литваније, Шведске, Пољске, Јапана, Аустралије и Индије. Структура посетилаца је разнолика. Дипломате на служби у Југославији одлазиле су на туристичке посете југу како би се упознали са историјом земље у којој су на служби. Тако међу гостима манастира налазимо на имена америчког војног аташеа Вилијема Гудсона[78]; енглеског посланика и конзула у Скопљу[79]; групе пољских дипломата међу којима су „посланик Пољске републике" и „војни изасланик Пољске републике"[80]; секретара енглеског посланства у Београду Патрика Робертса[81]; британског посланика у Београду Невила Хендерсона [82]; шведског конзула у Скопљу[83]; службеника немачког посланства у Београду др Виндекера[84]; аустријске дипломате из Загреба и Београда Херберта фон Трол-Оберфела и Роберта Кронхолца[85]; немачког посланика у Тирани Ерика фон Луквалда[86]; ађутанта Хермана Геринга Ханса Волтера[87]; Р. С. Кемпбела из Велике Британије[88]; немачког министра саобраћаја Клајмана и генералног конзула немачког посланства у Београду Франца Нојхаузена[89]; америчког диломату у Солуну Хјуа Келија[90] и друге.

78 *КГ*, 1. октобар 1924, 24.
79 Имена нечитка. *Исто*, 19. мај 1926, 66.
80 *Исто*, 25. јун 1927, 100.
81 *Исто*, 27. март 1927, 111.
82 Невил Робертс се нашао у пратњи краља Александра и принца Павла који су посетили манастир након свечаног отварања рудника у Трепчи. Посланик је добио част да остави свој потпис на истој страни као и краљ Александар и кнез Павле. *Исто*. 10. октобар 1930, 193.
83 Име нечитко. *Исто*. 12. новембар 1930, 197.
84 *Исто*, 3. април 1931, 199.
85 *Исто*, 21. септембар 1931, 226.
86 *Исто*, 17. мај 1935, 300.
87 *Исто*, 28. мај 1935, 302.
88 *Исто*, 1. мај 1936, 329.
89 *Исто*, 26. јун 1938, 425.
90 *Исто*. 7. јул 1938, 432.

Стручњаци из области хуманистичких наука су посећивали манастир како би се упознали са архитектуром, сликарством или историјом. Често су и гости конгреса и стручних скупова одржаних у Југославији део боравка користили да посете „колевку српске цивилизације и државе".[91] Посебно су бројни новинари листова са запада који су путовали Балканом у потрази за причама па се у књизи гостију може нпр. прочитати запис Макса Фриша, чувеног швајцарског новинара и писца који је 1933. посетио Дечане[92]; Макса Фишера, уредника *Дојче Алемање Цајтинга*[93], и низа других. Своја сведочанства су остављали и уметници, сликари, фотографи, па се тако могу прочитати записи Курта Хелшера, фотографа који је објавио књигу о свом путу по Балкану[94] или сликара Јозефа Аренса, чијих је више слика инспирисано боравком у Југославији[95].

Посебну групу гостију из иностранства су чинили припадници вишег друштвеног слоја који су крајевима Јужне Србије путовали следећи руту деветнаестовековног Grand Tour-a, када је посета Грчкој заменила посету Италији на пропутовању младих аристократа крајевима класичне Европе. Тако су се у књизи гостију нашла имена немачке уметнице и креаторке Јулије Хасе-Веркентин, жене чувеног немачког уметника Пола Хасеа[96] или баварског принца Адалберта и његове жене Пилар.[97]

Гости из иностранства су у Југославији наилазили на топао пријем. Међу југословенском интелигенцијом је постојала свест да на западу Балкан виде као простор огрезао у заосталости и примитивизму па су на све начине покушавали да то промене.[98] Зато су своје госте радо доводили до Дечана како би им показали дубоке корене српске културе и њене домете још у средњем веку. Записи гостију говоре да су били задовољни пријемом и посебно истичу гостољубивост архимандрита Леонтија. Ипак, било је тешко утицати на оне који су на Балкан долазили са већ изграђеном свешћу да посећују предворје Оријента. Тако Ребека Вест, ауторка најпознатијег

91 „10. VI 1925. посетили су манастир Високи Дечани учесници интернационалне размене лекара..." Међу потписима се налазе имена лекара из Енглеске, Италије, Чехословачке, Пољске и др Иво Кун из Београда. (КГ, 10. јун 1925, 40) Занимљива је и посета чланова Ле Плај друштва из Лондона. *Исто*, 19. август 1934, 288.

92 *Исто*, 8. јун 1933, 258.

93 *Исто*, 19. септембар 1929, 152.

94 *Исто*, 2. јун 1925, 37.

95 *Исто*, недатирано, средина априла 1931, 166.

96 *Исто*, 12. април 1931, 201.

97 *Исто*, 22. мај 1937, 388.

98 Водич Ребеке Вест и њеног мужа кроз Југославију, кога ауторка у свом делу назива Константин, је песник Станислав Винавер који је у Јужну Србију и Дечане доводио многе госте из иностранства и трудио се да им на најбољи начин прикаже историју и културу Југославије.

путописа из Југославије „Црна овца и сиви соко“, помало разочарано бележи да игуман није упамтио готово ниједног туристу са запада који су током претходних година свраћали у манастир. Не би то било толико значајно да није стекла утисак да је „игуманово лице, као што је и његов фонд страних речи показивао, окренуто истоку.“ За госте са запада Европе исток је симболизовао моралну и културну заосталост. Зато лејди Вест бележи да је игуман Леонтије „изолован у својој провинцијалности која би била подношљива да је била преображена духовним геније. Али, томе није било ни трага.“[99]

Утицај дела насталих из пера странаца који су путовали Балканом и потом кроз новинске чланке и књиге путописа обавештавали западну јавност о доживљеном имале су огромног утицаја на судбину балканских држава. На њима је никао систем стереотипа о Балкану који, тек донекле измењен, доминира на западу и данас. Балканизам, како га Марија Тодорова назива, је „специфични дискурс који [...] одређује ставове према Балкану и радње усмерене на њега“, „један од најистрајнијих рецепата [...] путем којих се пласирају информације о Балкану, и то нарочито у новинарству, политици и књижевности“.[100] Записи у дечанској књизи гостију могу да послуже као мали прилог разумевању настанка балканизма.

Број записа у књизи постепено расте током тридесетих. Томе је допринела стабилизација прилика у Јужној Србији и побољшање саобраћајних веза. Други светски рат доноси нову промену. На последњих 20 страна књиге, попуњених за време рата, могу се прочитати скоро само записи на италијанском и потом, након капитулације Италије 1943, на немачком. Један од ретких изузетака је запис Рам Жује Веселовића, „последњег војводе манастира св. Патријаршије у Пећи“.[101]

Немачка армија је ушла у Дечане 20. априла 1941. Монашка школа је одмах затворена а ученици послати кућама. Епископ рашко-призренски Серафим се склонио у манастир али је убрзо послат у Београд, а потом интерниран у Тирану, где је умро 1945. године. Већина српског становништва из

99 Ребека Вест, *нав. дело,* 736-737. О погледима архимадрита Леонтија и његовој наводној искључивој окренутости истоку може да посведочи чињеница да се током Првог светског рата школовао у Француској и да је 1922. постао почасни члан Француске академије. Леонтије Нинковић, *нав. дело*, VIII.

100 Марија Тодорова, *Имаīинарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд, 2006, 7-8.

101 *КГ*, 23. фебруар 1942, 476. Пећку Патријаршију је чувала породица Жуја Ругове из села Штупеља, пореклом од племена Климената, који су пре преласка на ислам били католици. У време Другог светског рата војвода Патријаршије био је млади Рам Каплан, после рата неко време и председник општине у Ругови. Дечане је чувала породица Салиха Русте, а Девич породица Бехрама Војводе, из суседног села Лауше. О манастирским војводама: Марк Краснићи, „Манастирске војводе у Косовско-метохијској области“, у: *Гласник Музеја Косова и Меīохије*, Музеј Косова и Метохије, Приштина 1958, 107-128.

околине, махом колониста, је побегла је у Црну Гору. Управа над манастиром је поверена архимандриту Теодосију са којим је остало само неколико монаха. Албанци су узурпирали манастирску земљу, посекли шуму, па је манастиру остала само башта. Ситуација је била толико тешка да је архимандрит Теодосије маја 1943. писао синоду жалећи се да за јело имају само кукуруз и мало стоке. Манастир није опустошен јер су га чували прво немачки, а потом италијански војници. Прво их је било само четири али због тешке ситуације касније је стигао читав батаљон. Литургија је служена током читавог рата. Другог маја 1942. италијанске власти су извршиле формалну анексију Метохије Фашистичкој Албанији. Скоро читава Диоцеза Призрен, укључујући манастир, дошла је под јурисдикцију Албанске аутокефалне цркве.[102]

Међутим, призора страдања и рата скоро да и нема у записима италијанских и немачких војника. Попут обичних туриста, они захваљују на гостопримству и диве се архитектури цркве, чак и када је слом Трећег рајха у рату постао сасвим известан. Командант 21. СС брдске дивизије Скендербег (1. албанска) Август Шмитхубер[103] 3. јуна 1944, на белини последње стране испред корица, оставио је запис у коме наводи да, заједно са својим војницима и официрима, сведочи уношењу последњег записа у „20 годину стару књигу гостију" и захваљује братству на гостопримству. Међутим, годину дана касније, књига је допуњена новим записима. У априлу 1945. имена су уписали Радивоје Боричић, начелник ОЗНЕ за округ Берат, Џеко Хаџић, политкомесар, потом неколицина официра НОВЈ и други представници нове, комунистичке власти. Њихови потписи на белини корица, унети у време када је нестало сваке наде у обнову Краљевине Југославије, симболично затварају дечанску књигу која пружа увид у историју њеног трајања и слома.

Извори и литература

Архивска грађа

Књиīа īостију манастира Високи Дечани (1924-1945), Архив манастира Високи Дечани.

Штампа

Полиīика
Гласник: службени лисī Срīске īравославне цркве

102 Branisav Todić, Milka Čanak Medić, *nav. delo*, 129.

103 *KI'*, 3. јун 1944, 491. Аугуст Шмитхубер (1901–1947) је био СС-бригадефирер 7. СС дивизија Принц Еуген од 20. јануара 1944. до 8. маја 1944. и 21. СС дивизије Скендербег од маја 1944. После рата су га југословенске власти осудиле на смрт. Стрељан је 19. фебруара 1947. у Београду.

Литература

Батаковић 2009: Д. Батаковић, *Дечанско пиштање*, Просвета, Београд.

Бацковић 2013: М. Н. Бацковић, *Дечанска хроника*, Музеј у Приштини, Београд.

Бошковић, Петровић 1941: Ђ. Бошковић, В. Петровић, *Дечани*, Задужбина Михајла Пупина, Београд.

Вемић 2005: М. Вемић, *Етничка карта дела Старе Србије: према путопису Милоша С. Милојевића 1871-1878. īодине*, Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, Београд.

Вест 2008: Р. Вест, *Црно јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију*, Моно и Мањана, Београд.

Дарам 1997: М. Е. Дарам, *Кроз српске земље (1900-1903)*, Српска Европа, Београд.

Исић 2009: М. Исић, *Сељаштво у Србији: 1918-1941. Књ. 2. Просветно-културни и верски живот*, Службени гласник, Београд.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Српско-арбанашки односи у Косовском вилајету*, Завод за уџбенике, Београд.

Јефтић 1987: *Задужбине Косова: споменици и знамења српскоī народа*, уредник Атанасије Јефтић, Епархија рашко-призренска, Призрен.

Јовановић 2002: В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929: Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС*, ИНИС, Београд 2002.

Јовановић 2014: В. Јовановић, *Слике једне неуспеле интеīрације: Косово, Макединија, Србија, Југославија*, Фабрика књига, Београд.

Краснићи 1958: М. Краснићи, „Манастирске војводе у Косовско-метохијској области", у: *Гласник Музеја Косова и Метохије*, Музеј Косова и Метохије, Приштина.

Мекензи, Ирби 2007: М. Мекензи, А. П. Ирби, *По словенским земљама Турске у Европи*, фототипско издање из 1868, Luxphoto, Београд.

Нинковић 1925: Л. Нинковић, *Краљ и Краљица у лаври Високи Дечани*, Штампарија „Дукађин", Пеħ.

Нинковић 1927: Л. Нинковић, *Братство Лавре Високих Дечана. Њеīова борба и рад*, Штампарија „Дукађин", Пеħ.

Todić, Medić 2013: B. Todić, M. Č. Medić, *The Dečani Monastery*, Muzej u Prištini, Beograd.

Тодорова 2006: М. Тодорова, *Имаīинарни Балкан*, Библиотека XX века, Београд.

Petar RISTANOVIC

GUESTBOOK OF MONASTERY VISOKI DECANI (1924–1945) AS HISTORICAL SOURCE

Summary

In the guestbook of monastery Visoki Decani, which was written from 1924 to 1945, there are records of members of the middle and high class of the Kingdom of Yugoslavia.

Testimony of the visit to the monastery was left by the King Aleksandar and Queen Marija Karadjordjevic, prince Pavle, ministers, intellectuals, officers, and clerks. By analysing of general places and social, geographical and religious structure of visitors, it may be concluded that the records were left by members of elite and the citizens' rising class. Turned to tradition, proud of the unified state and optimistic regarding the future, they should have been the support for Yugoslavia. Second important group of monastery guests are visitors form aboard who were traveling through Balkan and with their newspaper articles and travels made an impact on forming the idea about Balkan, Yugoslavia and Serbs on the west.

Keywords: Decani monastery, Kosovo and Metohija, Serbian Orthodox Church, Kingdom of Yugoslavia, Leontije Ninkovic.

Рад је предат 3. новембар 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 323.11(497.11 Тутин)"1941"
39(497.11 Тутин)
908(497.11 Тутин)

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

ШТАВИЧКИ СРЕЗ ТОКОМ ПРВЕ ГОДИНЕ ОКУПАЦИЈЕ (АПРИЛ – ДЕЦЕМБАР 1941. ГОДИНЕ)**

Апстракт: После пораза Краљевине Југославије у Априлском рату бивши Штавички срез је припао италијанском окупационом подручју. Пошто окупатор није везивао своје виталне интересе за овај економски неразвијен крај, препустио га је албанској влади из Тиране, која овде током 1941. године организује своју цивилну управу. Иако су Италијани задржали војну власт у срезу, водећу улогу су имали експоненти великоалбанске квинслиншке државе. То ће имати далекосежне последице по локално српско становништво, што ће се показати већ за време 1941. године. Рад је писан на основу грађе која се налази у Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије, Војном архиву Србије, Архиву Југославије, Архиву Србије и Историјском архиву Краљева, као и на одабраној научној литератури.

Кључне речи: Штавички срез, Тутин, Италијани, Албанци, Срби, православци, муслимани, Рожаје, Пећ, прогон.

Штавички срез са центром у Тутину дочекао је окупацију Југославије априла 1941. године са наслеђеним верско-етничким неслагањима и бременит последицама оружаних инцидената у међуратном периоду. Без већих ресурса и економски неразвијен није привукао пажњу италијанске фашистичке државе у чију је окупациону зону сврстан. На граници између окупираних подручја Италије и Немачке Штавички срез је током 1941. године био политички, војно и економски запостављен од стране италијанских војних власти.

* Истраживач-сарадник, mzivkovickv@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Оваква политика окупатора ће се негативно одразити на локално, пре свега, православно становништво. Италијанско неангажовање искористила је влада у Тирани, успоставивши разгранату мрежу институција Велике Албаније на територији среза. Главни циљ албанског режима у овом делу Старог Раса био је прогон православног живља и стварање ослонца за даље ширење граница албанске државе према северу. Срби су од првих дана окупације изложени хапшењима, пљачкама, протеривању, отмицама и ликвидацијама, које су спроводили легални и илегални одреди састављени углавном од локалних муслимана. После ослобођења Србије службе безбедности (Одељење за заштиту народа/ОЗН-а) новог комунистичког поретка уложиле су доста труда не бирајући средства, да евидентирају, ухвате, осуде или ликвидирају лица која су била оптужена за разне злочине у току рата на територији Штавичког среза.

После италијанско – немачких преговора око разграничења у Бечу током друге половине априла 1941. године, Штавички срез је за разлику од Дежевског и Сјеничког среза, ушао у италијанску окупациону зону, односно нешто касније у оквире протектората Велике Албаније. Он је ипак, дуго времена био без окупационе војске. Промена југословенских власти у Штавичком срезу[1] ишла је паралелно са сличним процесима у суседним срезовима. У документацији и литератури коју смо прегледали нисмо пронашли сведочанство да је овај срез имао представника на конференцији у Косовској Митровици 21. априла 1941. године, када су Немци дозволили Албанцима да преузму власт на Косову и Метохији и у неким деловима Санџака. Међутим, одлуке донете на овој конференцији спроведене су у дело и на територији Штавичког среза. На постављање нове власти утицали су Албанци и муслимани из Новог Пазара окупљени око Аћифа Хаџиахметовића Бљуте. Они су деловали преко Хаџиахметовићевог политичког и пословног партнера из предратног периода трговца Арифа Торбића. Поред њега, Хаџиахметовић је имао као своје људе и председнике Делимеђске и Суводолске општине. Џафер Дева је такође, имао удела у организовању нове управне власти у овом крају.[2]

---

1 Чинило га је 5 општина и то: Делимеђска, Радуовачка, Ибарска, Суводолска и општина Тутин. Према попису из 1931. године на овом простору је живело 16.602 становника, од тога 13.880 муслимана и 2.711 православаца. Сво српско становништво са овог простора је било староседелачко. Крај је био веома пасиван, па је због тога називан *„Санџаком у Санџаку"... Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 121; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 2, Beograd, 1937, 121; С. Банџовић, „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду", *Новопазарски зборник*, бр. 19, Нови Пазар, 1995, 182.

2 Архив Србије у Железнику (у даљем делу текста АСЖ), Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 51/1944, стр. 1; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 48/1944, стр. 2; Историјски архив Краљево (у даљем делу текста ИАК), фонд 420, Збирке о радничком покрету у НОБ-и (у даљем делу текста НОБ), кут. 14, реферат В. Поповића,

На водећа места су доведени Албанци, међу којима и неки са Косова, док су остатак администрације чинили локални муслимани. Свим Србима је отказана служба. Начелник среза постао је Мустафа Али Прешева пореклом из Косовске Митровице, а његов заменик Ариф Торбић. За председника тутинске општине именован је Фехим Хамзагић. Промењени су и сви остали председници општина у срезу, без обзира на верско-етнички однос становништва у њима.[3] Са друге стране, за начелника среза у Рожају доведен је Адем Куртагић.[4]

До краја априла српски припадници Тутинског вода југословенске жандармерије су уз помоћ Немаца, разоружани и замењени са муслиманима и Албанцима. Одабир људства је као и у Сјеничком срезу вршен из Новог Пазара, уз сагласност среског начелника Алија. Неколико професионалних жандарма је доведено из Албаније да ојача јединицу. Људство је затим размештено по целом срезу. Командант јединице био је Синан Пањевац, повратник из Албаније.[5] Жандарми су носили униформе бивше југословенске жандармерије, осим што су на главама имали ћулафе са знаком козе. Службе безбедности послератне Југославије су евидентирале 77 лица из Штавичког среза која су током рата била у албанској жандармерији.[6]

Половином августа 1941. године указом италијанског краља Виториа Емануела III и декретом намесника у Тирани, италијански делови Косова и Метохије су анектирани Великој Албанији. Овим простором, укључујући и области Плава, Гусиња, Рожаја и Тутина, управљало је Високи цивилни комесаријат за Косово, Дебар и Стругу, који је већ почетком августа преузео функције власти.[7] Међу високим представницима италијанског окупационог система било је неких мишљења по којима је делове ове територије требало припојити Црној Гори. Она, ипак, нису била прихваћена.[8] Штавички срез је

Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 139; Архив Србије (у даљем делу текста АС), Безбедносно информативна агенција (у даљем делу текста БИА), збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 5, стр. 10–11; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 12–13.

3 Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло – идеје – пракса*, Београд, 1995, 332; Е. Мушовић, *Тутин и околина*, Београд, 1985, 87; H. Crnovršanin, N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Zenica, 2007, 225; M. Memić, *Poznati Bošnaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1998, 152.

4 A. Matović, *Rožaje i okolina*, Rožaje, 2009, 111.

5 После рата Пањевац је побегао у Албанију. Одатле је убрзо репатриран и осуђен на 20 година робије. Међутим, 1953. године је помилован и пуштен из затвора... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 13, 1.

6 АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 11, 1–80.

7 A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, 1965, Beograd, 40.

8 Генерал Пирцио Бироли начелник Више команде оружаних снага Албаније је истог дана када је и донета одлука о припајању ових области Великој Албанији, вишим војним

представљао једну потпрефектуру (непрефектура) у оквиру Пећке префектуре. Већ формирана албанска жандармерија је потчињена окружној команди у Пећи, а новоформирана полицијска служба квестури у истој вароши. Фашистичка партија Албаније (ФПА) је у Тутину организовала свој огранак који је био под пећким федератом. У будуће ниједан службеник није могао бити примљен у државну управу без потврде о чланству у партији.[9] Потпрефекти, као уосталом и префекти, постављани су се према упутствима Министарства унутрашњих послова Албаније. Бирани су међу утицајнијим члановима ФПА. Они су заступали интересе албанске владе у областима под њиховом надлежношћу, а водили су послове економије, судства, просвете и културе.[10]

Прве италијанске посадне трупе дошле су у Штавички срез половином јуна 1941. године. Били су то делови дивизије „Пуље“[11] која је покривала цео италијански део Косова. Командант дивизије био је генерал Алберто Д'Апонте (Alberto D'Aponte), а нечелник штаба потпуковник Ђорђо Милацо (Giorgio Milazzo).[12] Команда дивизије била је у Призрену. „Пуље“ је припадала италијанској 9. армији која крајем јуна 1941. године мења назив

властима упутио један реферат у којем се између осталог, залагао да се горњи ток реке Ибра са Рожајем и Тутином припоји окупираној Црној Гори, да би се осигурала њена економска и политичка чврстина као независне државе... Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1, 257, 260.

9 Ђ. Борозан, *нав. дело*, 291, 304.

10 *Исто*, 302.

11 Седиште 38. пешадијске брдске дивизије „Пуље“ било је у граду Конељано у близини Тревиза. Њен састав чинили су: 71. пешадијски пук, 72. пешадијски пук и 15. артиљеријски пук, 38. минобацачки батаљон, а били су јој потчињени 115. легија црнокошуљаша (са 115. и 120. батаљоном) и од 1943. године 1. пук „Албанских стрелаца“ састављен од Албанаца са Косова и Метохије. Настала је у мају 1939. године, али њени зачеци иду све до 1862. године када је формирана бригада „Пуље“. У њеном саставу су били 71. и 72. пешадијски пук. Јединица је учествовала у Првом светском рату. Половином маја 1939. године бригада је ојачана и претворена у дивизију. Она је обављала гарнизонске задатке на северу Италије до краја фебруара 1941. године када је послата у Албанију. У марту 1941. године је узела учешћа у рату са Грчком, али је претрпела осетне губитке и стога повучена у Дубровник. После окончања сукоба са Грчком и Југославијом бива премештена на простор италијанске окупационе зоне на Косову и Метохији. У својству окупационих трупа тамо остаје све до краја септембра 1943. године, када је расформирана од стране Немаца. Команданти дивизије били су: генерал Марио Марђиноти/Mario Marghinotti (јун 1940. – 1. новембар 1940.), генерал Алберто Д'Апонте/Alberto D'Aponte (1. новембар 1940. – 30. априла 1942.), генерал Федерико Д'Арле/Federico D'Arle (30. април 1942. – септембар 1943.) и генерал Луиђи Клерико/Luigi Clerico (септембар 1943.)... *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma, 2002, p. 279.

12 Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (у даљем делу текста AUSSME), 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/460, Comando della divisione di fanteria „Puglie“, Ordine pubblico in Pec, nr. 4472, 1. Settembre 1941., p. 2.

у Вишу команду оружаних снага Албаније.[13] Гарнизон у Тутину је потпадао под надлежност Сектора Исток са центром у истоименом месту. Команда места у Рожају се нашла у оквиру Сектора Пећ.[14] У ове две потпрефектуре Италијани су до новембра 1941. године држали мале снаге. У октобру је војну посаду за Штавички срез чинила једна чета 2. батаљона 71. пешадијског пука. Јединица је била под командом пуковника Салватореа Дистефана (Salvatore Distefano) са штабом у Пећи. И у Рожају се налазила једна чета овог пука.[15] Са почетком етничко-верских сукоба у Дежевском срезу италијанске снаге су ојачане. Наиме, до 1. децембра 1941. године на простор Тутина је пребачен цео 2. батаљон 71. пука и једна чета минобацача калибра 81. милиметар, док је у Рожаје смештен батаљон „Грамос(ш)", састављен од Албанаца регрутованих у италијанску војску.[16] Међутим, додатне трупе су убрзо повучене и гарнизон је враћен на пређашњи број људства. У Тутину се налазила и једна јединица краљевских карабињера. Она је била распоређена у неколико жандармеријских постаја, односно у Тутину, Српском Мојстиру, Црквини, Рибарићу, Островици и Жирчу. Њени припадници су служили као подршка раније формираној албанској жандармерији.[17] Одред је припадао 4. батаљону карабињерије који је покривао цело подручје дивизије „Пуље". Командант батаљона био је потпуковник Андреа Ди Лео (Andrea Di Leo), кога је до краја 1941. године заменио мајор Ђорђо Силвестро (Giorgio Silvestro). Штаб је био у Призрену.[18] Поред тога, овде се налазио известан број финанса (Regia Guardia di finanza), који су припадали 7. батаљону распоређеном на целој територији дивизије. Команда је такође, била у Призрену, а водио ју је капетан Антонио Ди Мартино (Antonio Di Martino).[19] Најкасније до краја фебруара 1942. године за Тутин и Рожаје,

13 Војни архив Србије (у даљем делу текста ВАС), Италијанска архива (у даљем деку текста Иа), кут(ија) 72, ф(асцикла) 2, док(умент) 36, стр. 1.

14 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie" nel Kossovo, 27.2.1942.

15 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/460, Comando divisione fanteria „Puglie", Dislocazione dei reparti alle ore 0 dei giorno 7.10.1941.; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/460, Dislocazione truppe del Settore di Pec. 21.10.1941.

16 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/542, Divisione di fanteria „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 1.12.1941., p. 1.

17 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 2.

18 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/542, Divisione di fanteria „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 1.12.1941., p. 1; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/542, Divisione di fanteria „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 29.12.1941., p. 1.

19 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/594, Divisione di fanteria „Puglie", Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, 5.1.1942., p. 2; АСЖ, Ђ-7, Обласни комитет за Санџак (у даљем делу текста ОКС), кут. 1, фас. 2, Извештај среског повереништва КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

као граничне области, формиран је 43/b. подсектор италијанске граничне страже (Guardia alla frontiera – G.A.F.). Команда подсектора се налазила у Рожају. Овде је распоређена 5. чета граничара, док је у Тутину била 6. чета.[20]

Пошто се Тутинска потпрефектура наслањала на Дежевски срез, она је била гранична област са Војно-управним подручјем Србије, односно са немачком окупационом зоном. Граница је ишла линијом: с. Брунчевиће – на југоисток до с. Мале Лукаре – с. Велике Лукаре – на југоисток преко реке Јошанице правцем између с. Жуњевића и с. Зноша на врх Језериште – на североисток правцем између с. Амзиће и с. Јелачиће до врха Велики Гаљак – на југоисток до врха Чабар (западно од Звечана).[21] Демаркациона линија је даље настављала правцем: Мокра Планина (к. 1739) – Србица – Милошево – Тепе (к. 1081) – Китка (к. 1154) – Огаште – Доморовце.[22] Ова област је такође, била уз граничну линију која је одвајала територије под надлежношћу италијанске Више команде оружаних снага Албаније и Команде 14. армијског корпуса (Команде Црне Горе). Уједно, то је била граница између Велике Албаније и Гувернатората Црна Гора, односно посадних дивизија „Пуље“ са једне, и „Венеције“ и „Пустерије“ (касније „Тауринесе“) са друге стране. Она је пролазила кроз тутински, рожајски и плавско-гусињски крај, следећим правцем: с. Брунчевиће – на југ до с. М. Ганића – на југозапад преко Себечевске реке до врха Кута – на југ преко планине Врачевац – с. Блаца – с. Смолућа (локалитети северно и западно од с. Црквине) – врх Ћорлаз – на југ до с. Пленибабе – врх Росуља – правцем југозападно од села Руднице до врха Хум – на југ преко планинских врхова Градина – Крстача – Мусина Јама – на југоисток до с. Ћосавице – с. Горња Ловница (западно од Рожаја) – на југ преко планине Турјак – врх Кацубер – врх Локве – жандармеријска станица на Цаковици – на југоисток преко планине Смиљевице – жандармеријска станица Мургаш – превој Ћафа Хаиле – на југ преко Мокре планине – прелаз Мурина – на југоисток преко планине Визитор – врх Липовица (западно од Гусиња) – одатле на запад, па на југ и обронке планина Вермоши.[23]

---

20 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie“ nel Kossovo, 27.2.1942; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–7/1313, Elemnti, comandanti e dislocazione della divisione, gennaio – febbraio 1943., p. 2.

21 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus(ta) N–5/979, Allegato Nr. 1, al foglio nr. 2887, Linea di demarcazione, p(agina); Петар Ж. Петровић, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, књ. II, Нови Пазар, 2010, 54.

22 V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*, knj. 2, Beograd, 1983, 553.

23 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–7/1313, Limiti giurisdizione territoriale fra Com. Sup. FF. AA. Albania e Comando Truppe Montenegro; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/460, Comando Divisione fanteria Puglie, Dislocazioni dei reparti alle ore 0 del giorno 7.10.1941.; AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie“, bus. N–3/542, Dislocazioni dei reparti alle ore 12 del giorno 24.11.1941.

Албанске локалне власти су почеле са радом до краја априла 1941. године. Једна од првих мера било је спровођење насилне албанизације муслимана словенског порекла у Штавичком срезу. У администрацији је почео да се користи само албански језик, па су чиновници довођени из Албаније. Називи фирми и јавних институција писани су на албанском језику, мењана су презимена грађана тако да одговарају албанском наративу, било је обавезно ношење ћулафа, по Тутину су постављане карте Велике Албаније и њене заставе итд. Муслиманима се на јавним скуповима власт обраћала на албанском језику уз преводиоца. У Тутину и општинама у срезу организовано је неколико албанских школа у којима су радили учитељи из Албаније. Међутим као и у суседном Новом Пазару, учинак овакве политике је био слаб.[24] Да би се придобили припадници разбаштињене беговске елите локална власт је према наредби краљевског намесника из Тиране, обновила феудалне односе из времена Османског царства. Ова одлука се односила на цео италијански простор на Косову, а спроведена је током друге половине 1941. године. Делу сељака из Штавичког среза враћен је статус чивчија, па су исти имали феудалну обавезу да 1/5 свог годишњег производа дају беговима и агама. На томе се није стало. У мају 1942. године, сељаци су новим декретом били обавезни и да 1/10 својих усева дају држави. Порез је даван под закуп, углавном локалним албанским или муслиманским моћницима. Десетак се скупљао два пута годишње, за ране и за касне пољопривредне производе.[25] Према сведочанствима избеглих српских сељака из тутинског краја, ушур су плаћали поседници земље која је пре 1912. године припадала неком од феудалаца. Они су намете прикупљали лично или преко пуномоћника. Било је случајева додатног узимања намирница као накнаде због неплаћања ушура за време Краљевине Југославије. Са друге стране, приликом прикупљања „десетка" закупци су уз насиље узимали некада више него што је било прописано. Српско становништво је морало и да на име реквизиције даје стоку, сточну храну и вуну. Поред тога, Србима су без икакве надокнаде узимани бољи комади земљишта, како они купљени, тако и они који су одувек били у њиховом поседу. Често су их присвајали муслимани од којих је земља раније била уредно купљена. На њој су православци морали и да кулуче.[26]

Због свог геополитичког положоја о чему је било речи, Штавички срез је представљао територијалну, али и политичку копчу, између Велике Албаније и албанских власти (префектуре) у Новом Пазару, односно у Сјеници.

24 Е. Мушовић, *нав. дело*, 87.

25 A. Hadri, *nav. delo*, 54; историчар Ејуп Мушовић у својој књизи наводи да је „десетак" уведен још у јуну 1941. године... Е. Мушовић, *нав. дело*, 91.

26 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 5–6.; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, кут. 24, р. 48/1944, стр. 2;

Пошто је Дежевски срез прикључен окупираној Србији, Аћиф Хаџиахметовић Бљута и његови сарадници су покушали да се преко чврстих веза са тутинским крајем, барем неформално укључе у великоалбанску државу. Тако је наредбом среских власти из Новог Пазара септембра 1941. године, више од десет села из пограничног појаса које су припадале Војковачкој и Рајетићкој општини Дежевског среза, пребачено под надлежност управе у Тутину, иако су била северно од италијанско – немачке демаркационе линије. Села су припојена Ибарској општини Штавичког среза.[27] Према договору Хаџиахметовића и локалних власти у Тутину, становништво ових и других насеља из пограничне зоне Дежевског среза, морало је касније да плаћа пореске дажбине Тутинској потпрефектури. На тај начин се документовала наводна припадност тих насеља Великој Албанији, а њена граница пружала до предграђа Новог Пазара.[28]

Ове тенденције је подупирала зависност Штавичког среза од Новог Пазара у економском, политичком и културном погледу. Срезови су и комуникацијски били добро повезани с обзиром да је 1933. године стари кирицијски пут од Тутина преко Црквина до Новог Пазара, оспособљен за аутомобилски саобраћај. То је било од значаја за обе вароши. Нови Пазар је преко Штавичког среза био повезан са Рожајем и Метохијом, односно Пећи, са којом се доста трговало.[29] Са друге стране, Тутин се снабдевао са тржница у Новом Пазару, које су током зимских периода готово биле без алтернативе. Такође, италијански окупатор је имао интереса да ову комуникацију одржава проходном. Наиме, преко Рашке и Новог Пазара су слате намирнице за италијанску војску у тутинској и рожајској потпрефектури поготово у зимским месецима, јер је од Пећи ишла само стаза за товарне животиње коју су зими могли да употребљавају једино носачи.[30]

Политика албанског режима у Штавичком срезу према староседелачком српском становништву имала је за циљ његово систематско исељавање са овог простора.[31] Срби су пљачкани, малтретирани, убијани, оптерећивани разним наметима, те тако присиљивани на одлазак. Терор над њима је омогућавала чињеница да су Срби све до фебруара 1942. године за албанску државу били грађани другог реда. Влада у Тирани је тада донела закон по којем сви неалбанци на простору Велике Албаније постају њени

27 *Исто*, стр. 1.

28 Историјски архив Београда (у даљем делу текста ИАБ), BDS, B–1251, стр. 16.

29 Петар Ж. Петровић, *нав. дело*, књ. II, 89; *Нови Пазар и околина*, Београд, 1969, 329.

30 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/542, Comando della divisione di fanteria „Puglie", Dislocazione dei reparti durante la stagione invernale, Nr. 6417, 5. dicembra 1941., p. 1.

31 Е. Мушовић, *нав. дело*, 87.

држављани.[32] Такође, тек 1. септембра 1941. године команда дивизије „Пуље" је потчињеним јединицама јавила да се староседелачким српским становништвом сматрају сви они који су на овом простору живели пре Балканских ратова, што се у случају Штавичког среза односило на целокупни православни живаљ.[33] Међутим, италијанска војска у Тутину није узела у заштиту православно становништво. Стога ће се прогон Срба из Штавичког среза одвијати са различитим интезитетом насиља током читавог периода окупације Србије у Другом светском рату.

Према подацима италијанских војних власти из 1941. године на територији под контролом Тутинске потпрефектуре живело је 21.338 становника. Муслиманско становништво је чинило апсолутну већину. Било их је 18.066, односно 84,7 %. Број православног становништва износио је 3.263 лица, што је чинило 15,3 % од укупног броја становника. У суседној потпрефектури Рожај било је 10.893 особе, међу којима 9.406 муслимана (86,4 %) и 1.479 православаца (13,6 %).[34] Прогон српског становништва је уследио са првим данима окупације када почињу акције новоформиране албанске жандармерије и разних локалних банди.[35] Већина припадника тих формација живела је у Штавичком срезу, али је било и оних који су дошли, или се вратили из Албаније. Међу њима су се налазили обични сељаци, старешине села, осуђени криминалци или команданти одметничких банди са овог простора у међуратном периоду. Неизвесна ситуација током првих месеци окупације 1941. године око тога шта ће потпасти под немачку, а шта под италијанску окупациону зону, одсуство италијанских посадних трупа, као и чињеница да је Штавички срез деценијама био нестабилна гранична област, створило је погодан амбијент за формирање банди и интензивирање њихових акција. Као истакнуте четовође помињу се: Билал „Бико" Дрешевић из Глоговика (осуђиван пре рата, после рата пребегао у Турску),[36] Делал „Деко" Дрешевић из Глоговика (пребегао у Турску),

32 A. Hadri, *nav. delo*, 47.

33 AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/460, Comando della divisione di fanteria „Puglie", Serbi e Mentenegrini autoctoni, Nr. 4485, 1. settembre 1941., p. 1.

34 M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane, 2007, f(aqe) 422–423; Са друге стране, повереништво Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Тутински срез је 1945. године процењивало да је на овом простору почетком окупације живело око 24.000 становника, од тога 20.500 муслимана и 3.500 православаца... АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, фас. 2, Извештај среског повереништва КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

35 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 45/1944, стр. 1–2.

36 **Билал „Бико" Дрешевић** (Глоговик, Тутин 1910 – Адапазари, Турска 1987). Био је најпознатији муслимански четовођа у овом делу територије Санџака током Другог светског рата. Због његових акција послератна власт га је прогласила за ратног злочинца. Одговоран је за низ убистава, мучења и пљачкања већином Срба, али и муслимана,

Џемаил Коничанин из Конича (погинуо у борби са партизанима 1944.), Хивзо Коничанин из Конича (пребегао у Турску), Џемо Балтић из Конича (почетком окупације вратио се из Албаније, ликвидиран као одметник 1947), Салко Ганевић из Гујића, (ликвидиран 1945),[37] Пашо Бећировић (пребегао у иностранство), Пашо Хачковић из Шкријеља, Абид Бећировић (пребегао у Турску), Ариф Шкријељ, Рамо Шкријељ из Руднице (стрељан), Зуко Шкријељ (ликвидиран као одметник 1948.) Мехмед Халиловић (почетком окупације вратио се из Албаније), Ибро Ћосовић из Сувог Дола (стрељан), Ахмет Салковић (осуђиван пре рата, брат одметника Фериза Салковића), Фаик Бахтијаревић из Цкрвине (осуђиван пре рата, стрељан),[38]

као и за спаљивање неколико српских села и пљачку манастира Сопоћани. Рат је дочекао у новопазарском затвору где га је заједно са његовим братом Деком очекивало суђење за убиство четворице муслимана из Штавичког среза. Међутим, Срби из оближњег села Грачана су искористили хаос Априлског рата да извуку Бика из притвора подмићујући чуваре. Ово су учинили јер су желели да му повере чување села од евентуалних муслиманских напада. Српски сељаци су га једно време скривали од крвне освете и чак му нудили 16.000 динара месечно на рачун чувања Грачана. Међутим, Бико их убрзо напушта и организује своју комитску чету са којом пљачка Србе по Штавичком и Дежевском срезу. Убрзо спаљује село Грачане, приликом чега је убијено 7 православаца. Аћиф Хаџиахметовић Бљута је крајем септембра 1941. године, порадио на легализацији његове банде код немачких војних власти. Дрешевић затим успева да научи немачки језик. Истакао се у борбама за Нови Пазар на јесен 1941. године. Касније постаје командант шуц-полиције у Новом Пазару и од Немаца добија официрски чин. Одговоран је за убиство неколико муслимана, између осталих и петорице чланова породице Хамзагић у Тутину 1944. године. После рата је заједно са братом Делалом Дрешевићем побегао у Грчку и даље за Турску. Приликом бекства нападали су га муслимани због крвне освете. Настанио се у турском граду Адапазарију. Ступио је у турску војску и учествовао у Корејском рату почетком 50-тих година у броби против комуниста. Током рата је добио чин капетана турске војске. Он није био једини учесник овог рата из Санџака. Извесни Машо Муратовић из Сјенице је такође, учествовао и погинуо у НАТО снагама. После тога, Дрешевић у Адапазарију отвара кафану која је била место окупљања муслимана који су из Србије емигрирали у овај турски град. Помагао је исељавање муслимана из Југославије. Сарађивао је са Хасаном Звиздићем који је после рата живео у Адапазарију. Југословенске власти су неколико пута тражиле испоручење Дрешевића, али су биле одбијене од стране турске владе.

37 Према подацима Управе државне безбедности (УДБ) социјалистичке Југославије у току рата је лично ликвидирао 15 Срба и 1 муслимана... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 2;

38 **Фаик Бахтијаревић** (Цркvине, Тутин, ? – Ниш, 1945). За време Краљевине Југославије бавио се фалсификовањем новца, коцком и шверцом. Био је један од команданата муслиманских банди са подручја Штавичког среза и учествовао је у свим борбама током 1941. године у овом делу Старог Раса. Због пљачке неких муслиманских трговаца ухапшен је од стране италијанских војних власти 1942. године. Међутим, убрзо организује колективно бекство из тутинског затвора са још 80 затвореника, а затим се крије у Штавичком срезу до капитулације Италије. Тада је ликвидирао неколико

Елмаз Аговић (стрељан),[39] Ибрахим Незировић из Мојстира, Бека Незировић из Мосјтира (ликвидиран као одметник 1948.), Нецип Булић из Јелића, Хуља Ахметовић из Драге, Хајро Руговац (осуђен због злочина у Првом светском рату, ликвидиран као одметник 1945), Зено Зукорлић из Орља (ликвидиран као одметник 1945), Сокол Зукорлић из Орља (ликвидиран као одметник 1946), Салко Тртовац из Шарошја (ликвидиран као одметник 1945), Хасан Зукорлић из Орља (ликвидиран као дезертер 1945), Азис Шеховић, Бахтијар Синановић из Црквина (йребегао у иностранство), Авдија Доловац (осуђиван йре рата, ликвидиран као одметник 1945), Ћамил Дукађинац из Мелаја (ликвидиран као одметник 1945),[40] хоџа Иљаз Куртовић из Ђерекара (осуђен после рата),[41] Заиптија Куртовић из Ђерекара

италијанских војника у повлачењу и наоружао своју банду. Од тада почиње да пљачка Србе у околним срезовима, али и муслиманске трговце који су се кретали између територије Санџака и Метохије. Стога Бахтијаревића ускоро гоне и албанске власти. Ипак, у јануару 1944. године оне га ангажује за борбу против четника, с обзиром да је његова група била добро наоружана. Бахтијаревићев одред био је окосница прве партизанске јединице у Штавичком срезу. Команданти су били Бахтијаревић и Елмаз Аговић. Остао је у Југословенској народној армији (ЈНА) све до 1945. године добивши чин потпоручника. Међутим, исте године је због наведених кривичних дела ухапшен, одведен у Ниш и ликвидиран.

39 Његов отац је убијен од стране четника током међуратног периода. За време Јулског устанка је учествовао у паљењу српских кућа на планини Корита, где се налазио фронт према устаницима. Затим је са својим људима учествовао у одрани Новог Пазара од четничких одреда и у албанско-муслиманском нападу на Рашку. Године 1944. оснива први партизански одред на територији Тутина, због чега му је поменути Бико Дрешевић ликвидирао брата у тутинском затвору... АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, фасцикла 5, стр. 8.

40 Под његовом командом је стрељано 14 Срба из села Шарошје на планини Јаруту марта 1943. године. Имао је чин жандармеријског наредника. Међу убијенима су били: Милентије Марковић са четири сина и четири члана породице Раковић... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 2.

41 **Иљаз Куртовић** – **Ђерекарац** (Ђерекаре, Тутин 1901. – Нови Пазар, 1992). Рођен у чувеном пештерском племену Куртовића из села Ђерекара, Суводолска општина, Штавички срез. Током међуратног периода живи у Новом Пазару, где је завршио мектеб и медресу. Имао је деветоро деце. Почетком Априлског рата враћа се у родно место. Око себе окупља људство из Суводолске општине, да би га убрзо 1941. године Италијани ангажовали као команданта помоћне милиције вулнетара за Суводолску општину. Имао је чин капетана албанске војске и носио прописну униформу. Са његовим одредом био је на одбрани Новог Пазара у јесен 1941. године, када је рањен у борби са четничким јединицама. Такође, учествовао је и у другим верским сукобима на овом простору током 1942, 1943. и 1944. године, пре свега против Срба у Сјеничком и Беранском срезу. Током 1944. године водио је борбу са јединицама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) у Штавичком срезу. У рату је сачувао животе неколико десетина Срба из Суводолске општине које је узео на чување. После ослобођења се крио у шуми. У јесен 1945. године се предао новим властима, које су га ухапсиле 8. октобра 1945. године.

(почетком окупације вратио се из Албаније) и Наход Куртовић из Ђерекара (почетком окупације вратио се из Албаније).[42]

Акције ових одреда су некада спровођене по наређењима албанских власти из Тутина или Новог Пазара, односно италијанских војних власти, а некада самоиницијативно. Виша команда оружаних снага Албаније ослањала се на ове трупе ради заштите границе са Црном Гором, као и пружања помоћи карабињерима у чувању реда и мира. Оне су груписане у одреде тзв. Добровољачке милиције за националну сигурност (Milizia volontaria per la Sicerezza Nazionale), познатије као „вулнетари".[43] Крајем 1941. године наређено је њихово наоружавање да би као помоћни полицијски одреди били ангажовани на спречавању продора *„српских побуњеника"* и избацивање постојећих устаничких група са територије Албаније. Такође, њихов задатак је био да помогну муслиманско становништво на простору Бихора, пошто је оно због лоших путева и устаничких акција почетком 1942. године било одсечено од Цетиња и других градова Гувернатората Црне Горе.[44] Могуће је и да је ова помоћна милиција, познатија као муслиманска милиција, била плаћена од стране Италијана. Према подацима команде дивизије „Пуље" у фебруару 1942. године снаге помоћне милиције у Штавичком срезу су бројале око 400 људи. Половина људства је била размештена према Дежевском и Сјеничком срезу, а остатак према Ибарском Колашину. Истовремено на подручју Рожаја, Ругове, Мурине и Гусиња, према Беранама и Андријевици, је са истим задатком било ангажовано још 1.200 људи.[45]

У Штавичком срезу су прво отпочела хапшења Срба која је спроводила албанска жандармерија. Према сведочанству Борисава Поповића земљорадника из села Добриња, који се налазио у првој групи приведених крајем априла, у полицијском затвору у Тутину жандарми су тукли Србе

Изведен је пред суд и фебруара 1946. године кажњен са 6 година затвора и 5 година губитка грађанских и политичких права, због: сарадње са окупатором, организовања муслиманске милиције и напада на борце НОВЈ. Суд је одбацио оптужбе за паљевине и пљачке села, уцењивање становништва и покушај силовања. Важио је за једног од најугледнијих људи у Штавичком срезу током рата.

42 АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 1–16; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 11, стр. 12–17; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 13, стр. 1; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 10, стр. 18–22; Е. Мушовић, *нав. дело*, 88.

43 Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999, 144.

44 Arkivi Qendror Shtetetor (у даљем делу текста AQSh), fondi 161, v(iti) 1941, d(osjet) 497, f(aqe) 2.

45 Дуж остатка границе према немачкој и бугарској окупационој зони било је још 400 вулнетара на простору Србице, 600 у Сектору Приштина и 400 у Сектору Гњилане. Укупно 3.000 људи... AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–3/594, Dislocazione della divisione „Puglie" nel Kossovo, 27.2.1942.

„претходно везане, моткама, кундацима и гредама". Затвореници су пуштани тек када би чуварима платили извесну суму новца. Поменути Поповић је дао 12.000 динара за његово ослобађање.[46] У мају 1941. године жандармерија почиње са акцијама тражења оружја, углавном по српским селима и кућама. Дана 12. маја жандарми су после преметачине у селу Јабланици, ухватили земљораднике Саватија и Димитрија Јеремића, иако су имали реверс за предато оружје. Саватије је затим, одведен у Нови Пазар, стрељан на Хаџету и обешен о телеграфски стуб, где је леш висио три дана. Друга особа је успела да побегне.[47] Пар дана касније жандармерија из Штавичког среза је са истим циљем упала у село Морани. После акције у селу, приведени су Методије Поповић и Борисав Аврамовић. Први је на интервенцију неких муслимана после пребијања пуштен, док је други одведен у Нови Пазар и осуђен на смрт, али је ипак, за новац ослобођен. Онда је дошло и до напада на село Српски Мојстир. Крајем јуна 1941. године непознате особе убиле су Милована Ратковића, предратног манипуланта у фирми „Треска". Поред тога, завадила су се два муслиманска племена са Пештери, Куртовићи и Шкријељи због крвне освете, што је ситуацију учинило још несигурнијом.[48]

Почетком јула командант жандармерије Синан Паљевац је са 43 жандарма и наоружаним муслиманским сељацима упао у српски део насеља у Сувом Долу и три дана под образложењем вршења разоружавања становништва, спроводио саслушања, батињања и општу пљачку. Истраге су спровођене у згради општине, где су Срби везивани ланцима и тучени. Неки од њих су се спашавали куповином оружја од жандарма и затим предајом истог. Јула месеца 1941. године убијени су и изасланици Косте Пећанца, Драгомир Кујевић и Радомир Церовић, у селу Попе.[49] Такође, током јула 1941. године од стране бандита убијени су Арсеније Марашевић из Српског Мојстира, Трајко Добрић из села Језгровице и Миљојка Јеремић из села Јабланице.[50] Банда Бика Дрешевића састављена од муслимана из Штавичког среза, је 29. октобра 1941. године опљачкала манастир Сопоћане, задужбину српског краља Стефана Уроша I из 13. века. Током њихове акције унутрашњост

46 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 2.

47 Истовремено се у Новом Пазару задесила једна група југословенских официра која се илегално враћала из Црне Горе. Међу њима је био капетан Милош Аћин Коста који је у сећањима записао да је град *„сав био искићен кукастим крстовима"* и да му је један од сапутника саопштио да на бандерама *„висе Срби"*... *„НИН"* за 27. јул 1990. године, 50.

48 ИАК, фонд 420, НОБ, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 141–142, 148–149.

49 М. Ђуковић, *Санџак*, Београд, 1964, 81; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 152, 159.

50 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 48/1944, стр. 2

манастира је *„опљачкана, демолирана и оскрнављена“*, док је монахиња Пелагија била зверски заклана.[51] Истовремено су албанско-муслиманске снаге из Суводолске општине Штавичког среза кренуле на православно село Буђево у Сјеничком срезу. Иако су блокирали становништво у селу и опколили га, нису успели да освоје насеље.[52]

Уз све наведено, отимане су православне девојке свих узраста. Отмице жена су иначе, биле честа појава на овом простору.[53] Током рата вршили су их припадници банди или вулнетари. Девојке су превођене на ислам, сексуално злоупотребљаване, продаване или силом удаване за муслимане или Албанце. Некада су после извесног времена проведених у заточеништву пуштане. Неке од киднапованих девојака биле су: ћерка Јевте Старчевића из села Дулеба, стара 17 година, ћерка Јакова Радетића из Шарања, стара 16 година, док јој је мајка убијена, ћерка Милована Радића из села Дубова, стара 14 година и Драгиња Перовић из села Островице стара 17 година.[54] Затим, одведена је Милунка Раковић из села Шарање, која је касније ослобођена.[55] Службе безбедности комунистичке Југославије су после рата евидентирале неколико отмичара са подручја Штавичког среза. Међу њима се помињу: Бећо Баловић из села Намге (погинуо као одметник), Ибро Ћосовић (ликвидиран као одметник), Азис Шеховић (ликвидиран као одметник) и др.[56] У неким случајевима отимане девојке су биле млађе од 10 година.[57] Приликом ових и сличних акција било је честих масовних силовања жена. Само у Ибарској општини забележено је 40 оваквих случајева. У селу Струмце је од стране муслиманских разбојника силовано седам жена, међу којима су биле: Милева Кељевић, Разуменка Кељевић, Јана Кељевић, Стана Танасковић и

51 ИАК, фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кут. 37, Писмо Тихомира Шарковића Милану Недићу о стању у срезовима Косовско-митровачком, Дежевском и Студеничком од 9.12.1941. године, стр. 3.

52 AUSSME, 5. Divisione Alpina „Pusteria“, bus. N–4/656, Comando della 5. Divisione Alpina „Pusteria“, Bolletino informazioni Nr. 98 dalle ore 0 alle ore 24 del giorno 30. ottobre 1941., p. 1.

53 АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, фас. 2, Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

54 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 5.

55 ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, стр. 160–161.

56 АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 1, 16.

57 Тако су на дан 2. маја 1943. године у селу Долићи, општина Буђевска, Сјенички срез, отете 3 девојчице од којих је настарија имала само 10 година. Деца су отета приликом напада и спаљивања села Буђево, које су спровели муслимани из Сјеничког и Штавичког среза уз подршку немачке војске. У питању су биле две ћерке Драгуне Минић и једна земљорадника Љубе Матовића, све три из Буђева. После два месеца на жалбу мајки, бугарски војници су лоцирали и вратили породицама две од три девојчице... АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 42/1944, стр. 7.

Милентија Радовић.[58] Требало би нагласити да су се отмице жена дешавале и у суседним срезовима, Дежевском и Косовско-митровачком.[59]

Пошто италијанске окупационе власти у Тутину нису одобриле предлог да се образује српска милиција која би чувала њихова села, православно становништво је било принуђено на узимање „чувара", углавном њихових суседа муслимана. Они су Србе штитили од напада пљачкаша. Свако српско село је имало између 10 и 50 чувара, док су богатији православци имали и по неколико личних заштитника. Један чувар је коштао између 4–7 албанских наполеондора месечно, од којих је сваки вредео по 1.000 динара. Међутим, у већини случајева заштитници су чували православни живаљ од њих самих, јер су то често били припадници банди који су вршили убиства, пљачке и отмице. На пример, чувари у селу Долову су убили њихове „штићенике" Бранка, Миливоја и Мојса Прекића, док су у октобру 1943. године „чувари" организовали напад на Српски Мојстир када је ликвидирано 29 православаца.[60]

Било је и хуманих поступака муслимана према прогоњеном православном становништву. Наиме, муслимани из села Ђерекара предвођени Иљазом Куртовићем, оружјем су сачували око 50 српских породица из суводолске општине. Демир Ујкановић из Морана је са рођацима сакрио 60 Срба из његовог села и места Слатине.[61] На подручју Рожајске потпрефектуре за добре међуверске односе залагали су се: имами Медо Пећанин и Мехмед Вишеградјанин, те предратни председник општине Фаик Зејнелагић.[62] Ипак, радило се о појединачним случајевима.

Православци се због насиља над њима почињу исељавати са подручја Тутинске потпрефектуре већ током 1941. године. Већина их одлази у северне општине Дежевског среза где је српско становништво било у већини или даље у Студенички срез и централну Србију. Неки су првобитно побегли у Нови Пазар, да би касније и одатле морали да иду.[63] Према подацима огранка Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (ДКРЗ) за Штавички срез, током окупације Србије у Другом светском рату

58 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 48/1944, стр. 3.

59 Током септембра 1941. године у Косовско-митровачком срезу Албанци су отели једну девојчицу, док је силовано њих 11. Све су биле старосне доби између 11 и 13 година... Војни архив Србије (у даљем делу текста ВАС), Недићева архива (у даљем делу текста НДа), кут. 13, ф. 17, док. 13, стр. 1.

60 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 6; АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 48/1944, стр. 3; АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутин, фас. 6, стр. 7.

61 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 51/1944, стр. 5; М. Ђуковић, *нав. дело*, 68–69; M. Memić, *nav. delo*, 150.

62 A. Matović, *nav. delo*, 108.

63 АСЖ, Г-2, Комесаријат за избеглице, ф. 24, р. 52/1944, стр. 1;

са овог простора је расељено 3.153 Срба.[64] То је близу броја целокупног српског становништва из 1941. године. У једном документу је у рубрици „примедбе", чак, дословно записано *„сав српски живаљ расељен"*.[65] Напуштена имања православаца узимали су локални албански и муслимански прваци. Тако је Аћиф Хаџиахметовић Бљута преко накупаца *„за баџателне цене"* куповао земљишта српских избеглица *„у области Тутина"*. Исплата је вршена у Новом Пазару. Хаџиахметовић је ову куповину вршио за једну албанску банку и ради сопственог богаћења.[66]

Комисија за ратне злочине није утврдила тачан број убијених православаца током 1941. године, нити ко их је ликвидирао. Она је ипак, дошла до података који говоре да је на простору Штавичког среза током рата убијено 197 лица, од чега су њих 163 била жртве разних албанско-муслиманских оружаних формација, Италијана или Немаца, док је 34 особе страдало од четника Косте Пећанца и припадника Српске државне страже (СДС). При томе су мучене уз трајне последице, рањене, пребијене или силоване 623 особе. Акцијама албанско-муслиманских одреда и Италијана било је озлеђено 560 лица. Спаљено је или потпуно уништено 819 кућа и других зграда, од чега 666 објеката од стране албанско-муслиманских снага, 42 од стране Италијана и Немаца, а остатак су уништили четници у каснијим годинама рата. За време окупације опљачкано је 2.301 грло крупне и 5.032 грла ситне стоке. Одношене су често животне намирнице и сточна храна. Материјална штета проузрокована уништавањем непокретне имовине, крађом покретне имовине и хране у току рата, процењена је на 8.045.016 динара.[67]

ОЗН-а је после ослобођења Србије у тутинском крају само по кривичном делу убиства евидентирала 125 лица (табела 1). Међу њима је било 120 муслимана и 5 православаца. Од тога је њих 119 било пореклом из Штавичког среза – 118 муслимана и 1 православац. Злочинци су по општинама били распоређени на следећи начин: Делимеђска 22 лица, Радуовачка 2 лица, Суводолска 22 лица, Тутинска 26 лица и Ибарска 47 лица. Према категоризацији међу њима је било: 79 бандита, 2 албанска жандарма, 36 припадника помоћне милиције (вулнетара), 3 шуц полицајца и 5 четника. У рубрици убиства уписано је 113 особа, а у посебној колони насловљеној *„све врсте злочина"*

64 Архив Југославије (у даљем делу текста АЈ), фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача (у даљем делу текста ДКРЗ), кут. 62, стр. 107.

65 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 62, стр. 111; у извештају Среског повернства КПЈ за Тутин из 1945. године, каже се да у том тренутку на подручју Штавичког среза има око 19.500 муслимана, а да је број Срба *„релативан јер се стално досељавају из Србије"*... АСЖ, Ђ-7, ОКС, кут. 1, фас. 2, Извештај среског повереништва КПЈ среза Тутинског, стр. 1.

66 ИАБ, BDS, B–1251, стр. 16.

67 АЈ, фонд 110, ДКРЗ, кут. 62, стр. 105, 106, 108, 112.

било је 12 лица. Што се тиче њихове локације 1946. године, 34 особе су биле у бекству, 54 код својих кућа, четворо је било у ЈНА, 16 је било у затвору, а 17 је ликвидирано. Огранак ОЗН-е из Тутина послао је кривичне пријаве надлежној служби у Нови Пазар за 123 лица са овог списка.[68]

Табела 1. Злочинци са простора Штавичког среза

Злочинци са простора Штавичког среза	Верска припадност		Категорија					Врста злочина		Где се налази					Пријављен ОЗН-и у Новом Пазару
	муслим.	правосл.	бандит	жандарм	помоћна милиција	шуц полиција	четник	убиство	*„све врсте злочина“*	у бекству	код куће	ЈНА	затвор	ликвидир.	
општина Делимеђска	22		19		1	2		19	3	7	5		6	4	21
општина Ибарска	46	1	29		16	1	1	46	1	12	26	2	2	5	46
општина Суводолска	22		20		2			19	3	8	4	1	5	4	22
општина Радуовачка	2		2					1	1	1				1	2
општина Тутин	26		7	2	17			26		1	18	1	3	3	26
ван среза	4	4	2				4	2	4	5	1				6
УКУПНО	120	5	79	2	36	3	5	113	12	34	54	4	16	17	123

На крају може се закључити да иако је Штавички срез припао италијанској окупационој зони, њихове власти нису биле превише заинтересоване за њега. Овакав став произилази из чињеница да су Италијани војну власт успоставили тек неколико месеци после окупације Југославије, што су у срезу држали мало војске и карабињера, сем током новембра и децембра 1941. године, који су ретко напуштали Тутин, што се извршна власт ослањала на албанску жандармерију формирану пре доласка Италијана од стране немачких окупационих власти и албанских првака из Новог Пазара, односно одреде вулнетара, међу којима је толерисано деловање разних пљачкашких банди. Италијани су дозволили и ревитализацију феудалних односа на овом простору. Када су почели напади на православно становништво, окупатор их није спречио, нити је желео да наоружа Србе ради одбране, као што је то био случај

68 АС, БИА, збирка 175, Муслиманске банде, Тутина, фас. 10, стр. 1–10.

у неким деловима Санџака који су потпали под окупирану Црну Гору. На тај начин је дозвољено да цео простор западне у стање анархије и посредно, да уследи прогон православаца већих размера. Амбивалентан став италијанског окупатора био је проузрокован потребом за добрим односима са већинским албанско-муслиманским становништвом по сваку цену. Држање Италијана омогућило је несметан рад албанском режиму који је у Штавичком срезу постављен од стране владе у Тирани. Насиље над мањинским православним становништвом почиње одмах после окупације и огледа се у: лустрацији српских чиновника из цивилне управе и жандармерије спроведеној током друге половине априла 1941. године, увођењу феудалних намета за српске сељаке у виду 1/5 која је давана беговима, односно 1/10 која је касније давана албанској држави, одузимањем земље која је била плаћена током међуратног периода или је била од раније у власништву Срба, хапшењима и пљачки које су спровођене уз батињања и шикањирања, отмицама православних девојака, убиствима православаца и спаљивањем њихових кућа широм среза. Такође, Срби су дуго времена били грађани другог реда у оквирима Велике Албаније. Бежећи од терора православци напуштају Штавички срез, а како документи показују до краја рата је само незнатан број остао на овој територији и то захваљујући заштити коју су им пружиле неке муслиманске породице. Њихова напуштена имања откупљивали су локални албански моћници по вишеструко мањим ценама. Са друге стране, албанске власти из Тутина су одржавале чврсте везе са Дежевским срезом који је виђен као део Велике Албаније, али је одлуком Немаца остао у Србији. Успостављени су интензивни политички, војни и економски односи. Честим преласцима преко границе и пребацивањем општина из Дежевског среза под управу администрације у Тутину, тежило се поништавању границе између два среза у циљу припрема за проширење граница Велике Албаније према северу, односно Новом Пазару, Сјеници и Рашки. За проналажење и кажњавање криваца за насиља над Србима у Штавичком срезу током 1941. године, али и током целог рата, комунистичке власти су ангажовале органе ОЗН-е, који су део прикупљеног материјала уступили ДКРЗ. Агенти ОЗН-е су вршили проналазак, хапшења, процесуирања, али и ликвидацију великог броја лица која су били означена као ратни злочинци.

Извори

Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito, 38. divisione di Fanteria „Puglie", busta N–3/460, N–3/542, N–3/594, N–5/979, N–7/1313.

Архив Србије, фонд Безбедносно информативне агенције, збирка 175, Муслиманске банде.

Архив Србије (у Железнику), фонд Г-2, Комесаријат за избеглице, кутија 24 и фонд Ђ-7, Обласни комитет за Санџак, кутија 1.

Архив Југославије, фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, кутија 62.
Историјски архив Београда, фонд BDS.
Arkivi Qendror Shtetetor, fondi 161.
Историјски архив Краљево, фонд 420, Збирке о радничком покрету у НОБ-и, кутија 14 и фонд 412, Тихомир Ђорђевић, кутија 37.
Војни архив Србије, фонд Италијанска архива, кутија 72 и фонд Недићева архива кутија 13.

Објављени извори

Zbornik NOR-a, tom XIII, knj. 1.

Литература

1937: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1–2, Beograd.
2002: *Bolletino dell'Archivio dell'Ufficio Storico*, anno II, Numero 3–4, Roma.
Група аутора 1969: *Нови Пазар и околина*, Београд.
Банцовић, 1995: С. Банцовић, Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду, *Новопазарски зборник*, бр. 19, Нови Пазар.
Борозан 1995: Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Порijекло – идеје – пракса*, Београд.
Matović, 2009: A. Матовић, *Rožaje i okolina*, Rožaje.
Memić, 1998: M. Мемић, *Poznati Bošnaci Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo.
Мушовић, 1984: Е. Мушовић, *Тутин и околина*, Београд.
Nenezić, 1999: Д. Ненезић, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd.
Петровић, 2010: Ж. Петровић, *Рашка. Антропогеографска истраживања*, књ. II, Нови Пазар.
Terzić, 1983: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije. Uzroci i posledice poraza*, knj. 2, Beograd.
Ћуковић, 1964: М. Ћуковић, *Санџак у НОБ-у*, Београд.
Crnovršanin, Sadiković, 2007: H. Crnovršanin, N. Sadiković, *Sinovi Sandžaka*, Zenica.
Hadri, 1965: A. A. Hadri, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji", *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, Beograd.
Verli, 2007: M. Verli, *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*, Tirane.

Milutin ZIVKOVIC

STAVICKI COUNTY DURING THE FIRST YEAR OF OCCUPATION (APRIL – DECEMBER 1941)

Summary

After the defeat of the Kingdom of Yugoslavia in April War, the former Stavicki County belonged to the Italian occupation area. Since the invader did not link its vital interests to this economically underdeveloped region, it left it to the Albanian government from Tirana, which organized its civil administration here during 1941. Although Italians had retained their power in the county, a leading role was taken by exponents of the Great Albanian quisling's state. That will have far-reaching consequences for local Serbian population, which will turn out to be true during 1941. This paper was written based on the material which is to be found in the Archive of the Department for History of the General Staff of the Republic of Italy, Military Archive of Serbia, Archive of Yugoslavia, Archive of Serbia, and Historical Archive of Kraljevo, and the selected scientific literature.

Keywords: Stavicki County, Tutin, Italians, Albanians, Serbs, Orthodox, Muslims, Rozaje, Pec, persecution.

Рад је предат 8. октобара 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 321.15:929 Нешковић Б.

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

АКТИВНОСТИ БЛАГОЈА НЕШКОВИЋА У РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ПОКРЕТУ НА ПОЧЕТКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА**[1]

Апстракт: У раду је обрађена активност Благоја Нешковића, непосредно пре почетка и у првим месецима Другог светског рата. Благоје Нешковић је учествовао као борац и лекар у Шпанском грађанском рату, а по повратку био је краткотрајно интерниран у логору у Билећи, а потом прогнан у родни град Крагујевац. Крајем јануара 1941. године дошао је у Београд и прешао у илегалност. Убрзо је био изабран на место секретара Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију. Учествовао активно у припремама и самим демонстрацијама од 27. марта у Београду где га је затекао и почетак Другог светског рата. Већи део рата је провео у илегали у Београду (до изласка на слободну територију 1943. године), где је организовао отпор против окупатора у Србији. Текст је написан на основу литературе и архивских извора, првенствено Легата Благоја Нешковића и Бране Перовић Нешковић који се чува у Историјском архиву Београда.

Кључне речи: Благоје Нешковић, мартовске демонстрације, Априлски рат, Покрајински комитет.

---

* Истраживач-сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Благоје Нешковић (1907-1984) је био истакнута личност српског комунистичког покрета до 1952. године. Рођен је 1907. године у Крагујевцу, где је започео школовање, које је завршио у Београду 1933. године као дипломац Медицинског факултета. Као студент укључио се у политички живот ушавши најпре у Удружење студената марксиста, а затим 1935. године и у Месни комитет КПЈ за Београд. Учествовао је као борац и лекар у Шпанском грађанском рату (1937-1939), а затим се прошавши кроз француске логоре за шпанске добровољце вратио у Краљевину Југославију, где га је дочекао почетак Другог светског рата. У току Другог светског рата узео је активно учешће у револуционарном покрету најпре као члан, а затим и као секретар Покрајинског комитета. Након завршетка рата обављао је низ значајних функција у комунистичкој Југославији, све до октобра 1952. године када је због сукоба са Јосипом Брозом смењен са свих политичких функција.

Након победе националсоцијализма у Немачкој 1933. године дошло је до његове све веће експанзије у наредним годинама, која је довела до нових међународних прегруписавања. У октобру 1936. године, Немачка и Италија су формирале осовину Рим-Берлин, а месец дана касније потписан је и Антикоминтерна пакт између Немачке и Јапана, коме се Италија придружила 1937. године. Да неће поштовати у будућности версајски поредак Немачка је показала још једном 1938. године насилним аншлусом Аустрије, правдајући се начелом самоопредељења по коме су многи Аустријанци себе доживљавали као Немце. Исто право убрзо је примењено и на Судете, област Чехословачке у којој је већину чинило немачко становништво. Иако је Чехословачка била спремна да се одупре овоме, показало се да њене савезнице Француска и Велика Британија још увек нису биле спремне за рат, па су пристале на споразум са Немачком. Минхенским споразумом 29-30. септембра 1938. године председници британске и француске владе, Невил Чемберлен и Едуард Даладје, признали су Немачкој право на Судетску област и на тај начин приморали Чехословачку да попусти пред немачким ултиматумом. Ово је само деловало охрабрујуће за немачки експанзионизам, па је Немачка већ у пролеће 1939. године окупирала Чешку и успоставила протекторат над њом у саставу Рајха, док је Словачка постала сателитска држава. У међувремену је Италија извршила инвазију и без борбе успоставила власт у Албанији. А. Хитлер је отишао и корак даље у својим намерама, па је као следећу мету одабрао Данцинг, луку на Балтичком мору која се налазила тада под управом Друштва народа, где је већинско становништво било немачко. Пољска, за разлику од Чехословачке, није била спремна да мирним путем преда део своје територије, стога је Немачка почела да припрема војну инвазију. Споразумом Рибентроп-Молотов од 23. августа 1939. године о подели интересних сфера са СССР-ом, осигурала се од евентуалне совјетске интервенције у корист Пољске и ратовања на два фронта.[2] Након исцењеног пољског напада на радио станицу у Глајвицу, немачке оружане снаге су 01. септембра 1939. године, отпочеле напад на Пољску, чиме је почео Други светски рат.

Показало се да Краљевина Југославија неће моћи остати неутрална у предстојећем рату, колико год је то покушавала. Намеснички режим у Југославији је за време владе Милана Стојадиновића успоставио блиске политичке и економске односе са Трећим Рајхом.[3] Такође се приближио

2 Уз спорзум о ненападању потписан је и тајни протокол који је предвиђао поделу интересних сфера између две државе тако што би Финска, Естонија, Летонија и источна Пољска биле у совјетској интересној сфери, док би Литванија и западни део Пољске припали Немачкој. Такође су СССР-у били признати интереси у Бесарабији која је припадала Румунији.

3 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, 166.

Италији, са којом је закључио споразум у Београду 02. марта 1937. године, који се заснивао на поштовању граница, ненападању и неутралности у случају напада на једну или другу земљу.[4] Влада М. Стојадиновића је политику неутралности Краљевине Југославије сматрала позитивним решењем, окренувши леђа Великој Британији и Француској. Међутим, показало се да Краљевина Југославија неће моћи да опстане дуго у свом неутралном положају. Опкољавање започето Аншлусом 1938. и настављено италијанском окупацијом Албаније априла 1939. године, још више је постало очигледно када су околне државе приступиле Тројном пакту: Бугарска, Румунија и Мађарска су у периоду од новембра 1940. до марта 1941. приступиле силама осовине.[5] Са објављивањем рата Грчкој неутрални положај је још више доведен у питање. Немачка је вршила константно притисак да Краљевина Југославија приступи Пакту против Коминтерне и напусти Друштво народа. С друге стране, Велика Британија је пожурила са стварањем антинемачког и антиталијанског савеза на Балкану и покушавала да придобије Бугарску за своје циљеве.

Притиснути са свих страна и добивши сагласност Крунског савета, Драгиша Цветковић и Александар Цинцар Марковић потписали су 25. марта 1941. године у Бечу у дворцу Белведере Протокол о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту. Приступање Тројном пакту дочекано је са негодовањем у јавности и делу владе. Оставке су дали министри Срђан Будисављевић, Бранко Чубриловић и Михајило Константиновић. Незадовољство је кулминирало великим антифашистичким демонстрацијама које су почеле 25. марта 1941. године у великим градовима Југославије: Београду, Сплиту, Цетињу, Скопљу, Љубљани итд. Подржани од стране демонстраната и британских обавештајних служби, официри ратног ваздухопловства генерали Боривоје Мирковић и Душан Симовић нашли су се на челу пучиста који су извршили војни удар у ноћи између 26. и 27. марта 1941. године. Влада Цветковић–Мачек је смењена, а краљ Петар II Карађорђевић је проглашен пунолетним. На челу нове владе нашао се Душан Симовић, први потпредседник био је Влатко Мачек, а место другог потпредседника припало је Слободану Јовановићу. Кнез Павле је по повратку у Београд интерниран до грчке границе, где је предат британским официрима који су га конфинирали у Кенију где је провео остатак рата.[6] Требало би истаћи да су комунисти били главни носиоци мартовских демонстрација, а подржавали су их и опозициони грађански политичари и пробритански кругови .[7]

4 *Isto*.
5 *Isto*.
6 *Isto*.
7 *Isto*, 175.

Благоје Нешковић се непосредно пред ове догађаје вратио у Србију и Београд и становао је код свог брата Боре Нешковића, непријављен, илегално.[8] Након доласка у Београд најпре се састао са Иваном Милутиновићем у стану своје прве супруге Наде Димитријевић.[9] Са њиме је разговарао о ситуацији у логорима у Француској у којима се још увек налазио део југословенских добровољаца који није успео да се врати у земљу. Разговор сличне садржине обавио је неколико дана касније са Александром Ранковићем и Момом Марковићем. Том приликом наводи да им је дао карактеристике људи који су долазили у земљу, а које је направио логорски партијски комитет.[10] Карактеристике су заправо биле оцене држања добровољаца у току боравка у Шпанији и у логорима у Француској.[11]

Убрзо је био кооптиран у биро ПК КП Србије, на залагање Ивана Милутиновића и Александра Ранковића.[12] О кооптирању у Биро у ПК Србије, Б. Нешковић у својим сећањима даје врло концизне податке. „Кооптирање у Биро ПК Србије-о свим тим стварима било је речи на састанку с поменутим друговима после мога повратка у Београд. Неколико дана после тога мени је саопштено да сам кооптиран у Биро ПК КП Србије, на том послу сам и остао.“[13] Александар Ранковић је вршио функцију секретара Покрајинског комитета Србије, док га је у одсуству замењивао Милован Ђилас. Поред њих, чланови су били још и Цана Бабовић, Мома Марковић, Вукица Митровић, Василије Буха, Љубинка Милосављевић (као секретар СКОЈ-а). Састанци Бироа Покрајинског комитета фебруара-марта су се одржавали у стану који је изнајмила Љубинка Милосављевић на углу Макензијеве и улице Проте Матеје.[14]

Секретар Месног комитета Београда био је Милош Матијевић Мрша, кога је после провале заменио Ђура Стругар. Чланови су били Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Давид Пајић, Воја Лековић, Лука Шунка и на кратко

8 Благоје Нешковић је пре тога због учешћа у Шпанском грађанском рату био најпре интерниран у логорима у Француској, а затим је једно време по повратку у Краљевину Југославију боравио у логору за политичке затворенике у Билећи.

9 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8,7.

10 *Исто*.

11 Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Службени гласник, Београд, 2011, 15.

12 Венцеслав Глишић наводи да се Мома Марковић противио овом избору, па га је због тога Александар Ранковић натерао да одлуку о примању у ПК саопшти лично Нешковићу. (В. Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Службени гласник, Београд, 2011, 16).

13 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 9.

14 *Исто*, 17.

време Милош Мамић.[15] Биро Покрајинског комитета се састајао најмање два пута недељно, а чланови су се према потреби у међувремену састајали са Александром Ранковићем или Милованом Ђиласом.[16] Покрајински комитет је имао задатак да одржава састанке са Месним комитетом и рејонским комитетима као и да одлази у саме организације тј. ћелије. Постојало је више врста ћелија: предузетне ћелије (ћелије у предузећима), територијалне ћелије (захватале су одређене територије у граду) и ћелије по удружењима. Благоје Нешковић о свом ангажовању сведочи следеће: „Ја сам имао сектор поштара и неких других државних чиновника и одлазио сам на састанке њихових ћелија. Одлазио сам пре 27. марта на састанке поштара, у чијој су ћелији били Жужек, Милановић и још неки.“[17] Б. Нешковић наводи два таква састанка: један у Жужековом стану где су присуствовали чланови ћелије поштара, други у кући жене Љупчета Арсова, али не наводи детаље са ових окупљања. „Сећам се два таква састанка. Један је био у Жужековом стану, где су присуствовали чланови ћелије поштара, други сличан састанак био је у кући жене Љупча Арсова, која је такође била поштарка (или Османагића), у доњем делу Браничевске улице. И Османагић је био поштар. У једној ћелији били су колико се сећам Жужек, Дракулић, Милановић, у другој Ђока Павловић, Османагић и жена Љупче Арсова. Мислим да Мирослав Јовановић није ту био; њега је полиција тада нешто тражила и он се, чини ми се склонио у Гроцку.“[18]

Други део посла се састојао од састанка са инструкторима или секретарима окружних комитета којих је у то време било 13.[19] На саветовањима у окружним комитетима подношени су извештаји или расправљана конкретна питања која је постављао, било инструктор Покрајинског комитета, било секретар окружног комитета. У случајевима када је требало да се члановима пренесу неке директиве углавном се то завршавало кратким састанцима на улици.[20] Основни задатак окружних комитета био је продирање на село и стварање сеоских организација, док се у граду радило највише на продирању у поједина предузећа и у поједине службе попут железнице, поште итд.

---

15 Група аутора, *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1984, 127.

16 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 17.

17 *Исто*, 13.

18 *Исто*, 17.

19 *Исто*, 12.

20 Благоје Нешковић наводи да су се највише састајали у том периоду у улицама Веле Негринове, Шуматовачкој и на јужном Булевару, док су се састанци са Месним комитетом завршавали по становима на Лекином Брду, у Малом Мокром Лугу или у Стишкој, Браничевској и другим улицама. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 12.)

Пошто је КПЈ знала за тајни одлазак председника влада Драгише Цветковића и министра иностраних послова Александра Цинцар Марковића у Беч ради потписивања акта о приступању Југославије Тројном пакту, одлучила се на овај корак. У летку КПЈ је „упозоравала народ на велику опасност у коју га увлачи такав корак владе Цветковић–Мачек.“ Летак је био један од припремних мера пред мартовске демонстрације, претходно су одржани и састанци са Месним Комитетом у циљу организовања демонстрација 24. и 25. марта.

Благоје Нешковић је лично узео учешће на мартовским демонстрацијама. „Ја сам имао реон Славије и пре формирања поворке налазио сам се на улазу Београдске улице на трг на Славији. Партија је дала директиву да на улице у том делу града изађе углавном партијски актив тј. чланови Партије и симпатизери и да избацују пароле против фашизма и рата, а за савез са СССР-ом. Тако је и учињено.“[26] Он наводи да је становништво гледало са симпатијама на демонстрације али није учествовало у њима као и то да полиција није интервенисала тог дана. У стварности, 27. март није као дан био са сигурношћу предвиђен према претходном плану за одржавање демонстрација. Било је планирано да се одлука о наставку демонстрација донесе на основу ситуације од претходног дана.[27]

Пуч који је у ноћи између 26. и 27. марта извршио генерал Симовић са једним делом војске, утицао је да се скоро цео град ујутру дигне на ноге и изађе на улице. Б. Нешковић наводи да Покрајински комитет у том тренутку није ништа знао о припреми пуча, али да су се активисти КПЈ укључили у демонстрације одмах ујутру. „Већ ујутру 27. марта наши људи су држали говоре на импровизованим митинзима на улицама. Међу првима је говорио Иво Лола Рибар. Раде Кончар је говорио негде између Славије и Теразија. Ја сам говорио код Цветног трга, Ђилас код Каленићеве пијаце, Митра Митровић код Вуковог споменика. Поподне су говорили Светозар Вукмановић и Цана Бабовић. Знам да је Вељко Мићуновић говорио код Техничког факлутета, а Влада Поповић код Вуковог споменика. Говорио је и Рифат Бурџевић.“[28] У говорима су комунисти узвикивали пароле против Тројног пакта, а за савез са СССР-ом. Б. Нешковић наводи да је лично био присутан када је написан текст прогласа ПК који је изашао 27. марта, а чији је аутор

26 *Исто*, 20.

27 Б. Нешковић наводи да се одмах по завршетку демонстрација 26. марта увече Покрајински комитет састао и анализирао ситуацију. Планирано је да се 27. марта увече организују евентуално нове демонстрације још масовније, али нису биле планиране демонстрације за сам тај дан. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 23)

28 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 24.

Централни комитет КП Југославије је био задружен за спровођење војне линије, док је ПК давао оријентацију организацијама и упућивао на своје јединице, тражио преглед симпатизера и успостављао рад са њима. На челу Централног комитета у овом периоду налазио се Владо Поповић.

О активности до почетка Априлског рата Б. Нешковић наводи још и саветовање окружних комитета у Чачку и Ужицу почетком 1941. године: „Ми смо у то време, тј. почетком 1941. године, нарочито у фебруару и марту, имали веома интензиван политички и организациони рад. Тада су свуда одржавана окружна саветовања на којима су присуствовали сви чланови окружних комитета. Понегде је састав саветовања био проширивани, тако да су присуствовали не само чланови окружног комитета него и људи ван комитета, добри комунисти, који иначе нису били чланови Пленума Окружног комитета."[21] Саветовање је било почетком марта 1941. године, непосредно пред велике демонстрације. На њему је разматрано организовање акција политичког карактера усмерене против владе Цветковић–Мачек и сарадње са силама осовине, било је говора о организовању демонстрација у мањим местима и потреби за променом курса у спољној политици. Анализиране су могућности приближавања грађанским политичарима и странкама у циљу збацивања владе. Према његовим сећањима на саветовању у Чачку су још присуствовали Радисав Недељковић, Моле Радосављевић, Раде Минић. „Не бих могао да идем у детаље, јер је од тада прохујало скоро 17 година, али колико се сећам чини ми се да је био постављен задатак приближавања комуниста извесним грађанским политичарима и странкама баш у циљу збацивања владе и промене спољно–политичког курса. Јер је влада била узела курс на сарадњу са фашистичком Немачком и Италијом. Сећам се да смо на том саветовању анализирали све тамошње политичаре и разматрали могућности с којима од њих би могло да се сарађује."[22]

У Ужицу је одржано слично саветовање на коме су присуствовали Желимир Ђурић, Вукола Дабић, Слободан Пенезић.[23] Он ова саветовања означава као непосредну припрему за избијање демонстрација 27. марта. „Једно од тих саветовања било је врло широко. То је, значи, била непосредна припрема пред 27. март. То је уствари било спровођење одлука Пете земаљске конференције КПЈ."[24]

Уочи избијања демонстрација тачније 24. марта 1941. године, Покрајински комитет Србије издао је летак чији је концепт написао Милован Ђилас.[25]

---

21 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 15.

22 *Исто*, 16.

23 *Исто*.

24 *Исто*.

25 *Исто*, 19.

био Милован Ђилас. Проглас је настао у кући у којој је живела нека студенткиња у Баба Вишњиној улици, где су се повремено одржавали и састанци ПК једно време. Као свој допринос у настанку текста летка, Нешковић наводи формулацију која је позивала на ширу мобилизацију свих атифашистичких снага. „Нарочито се радило о ширини у односу на Запад, и око тога се дискутовало. Осећали смо да треба прећи границе Народног фронта и ићи на појмове државе и народа који се боре против фашизма.“[29]

Оно што је било несвакидашње за демонстрације 27. марта јесте да је изостала интервенициja полиције. Војска је пак, била укључена, али није долазило до сукоба са демонстрантима и није била ограничавана слобода говора. Комунисти који су се налазали у илегалности до тада могли су слободно да јавно наступају и држе говоре без тога да ће бити ухапшени.[30] „Жандарма нигде није било. Било је углавном војске. Нигде није било никаквог сукоба. Могло је да се говори шта се хтело. Тада су многи наши другови који су дотада били у илегалности изишли из илегалности и почели јавно да говоре.“[31]

Једна од првих акција после мартовских промена коју је Покрајински комитет извео било је издејствовање пуштања на слободу ухапшених комуниста. У ту сврху била је упућена једна делегација министру унутрашњих послова Срђану Будисављевићу на челу са др Иваном Рибаром. Акција је довела до тога да пред почетак избијања априлског рата буде пуштен већи број комуниста из затвора.[32] Др Иван Рибар је био веза са владом Душана Симовића преко које је ПК добијао информације. У међувремену није било значајнијих акција. Комунисти су планирали акцију за 6. април, пошто је требало тада да буде одлучено да ли ће бити потписан пакт између Краљевине Југославије и СССР-а у Москви. У случају позитивног исхода из перспективе КПЈ, односно потписивања уговора, биле су планиране манифестације славља, а у случају супротног исхода биле су предвиђене демонстрације. Априлски рат је спречио ову акцију. Један од значајних догађаја био је и долазак Едварда Кардеља у Београд у данима пред априлиски рат.[33] „Мислим да је 28. марта дошао у Београд Едвард Кардељ. Сећам се како је неко рекао: Дошао је „Ћопа“ (то је била алузија на околости да је Кардељ мало храмао).“[34]

Када је у питању сусрет са Јосипом Брозом, Б. Нешковић наводи да га је први пут видео фебруара 1941. године, на једном састанку са Драгољубом Јовановићем. Јосипа Броза је Благоју Нешковићу на везу предао Иво Лола

29 *Исто*, 25.
30 *Исто*.
31 *Исто*.
32 *Исто*.
33 Едвард Кардељ је дошао у Београд 28. марта, а на везу га је преузео Владимир Дедијер.
34 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 26.

Рибар, са задатком да га одведе на састанак са Драгољубом Јовановићем. „Нашли смо се у доњем делу Француске улице у близини Рибарове куће. Ја сам имао задатак да обезбеђујем Тита. Због тога сам носио револвер. Знао сам да је Тито генерални секретар Партије, то ми је Ђилас рекао. Одвео сам Тита у један стан такође у доњем делу Француске улице и он је тамо разговарао са Јовановићем."[35]

Други сусрет са Јосипом Брозом био је на саветовању одржаном на Чукарици, у кући лекара др Радована Ћирковића.[36] Б. Нешковић не наводи датум овог саветовања, али каже да је било организовано пре саветовања у Окружним комитетима. Саветовање је одржано у сваком случају након мартовских демонстрација, а пре почетка априлског рата. Састанку су присуствовали Сретен Жујовић, Владо Поповић, Иво Лола Рибар и Иван Милутиновић, које наводи појединачно, затим сви чланови Покрајинског комитета Србије, секретари и поједини чланови окружних комитета и чланови Месног комитета Београда.[37] Секретари рејонских комитета највероватније нису присуствовали овом догађају, тако да је све укупно било око 25 до 30 људи. Б. Нешковић и Ј. Броз Тито су стигли последњи на окупљање, после њиховог доласка није било више ни улаза ни излаза из просторије све до завршетка саветовања. Овом приликом Б. Нешковић је имао први пут прилику да чује Ј. Броза како говори: „На саветовању је говорио и Тито. Ја сам га тада први пут чуо да говори. Говорио је о потреби ширине и обухватању свих антифашистичких снага. Ту смо се ми, уствари упознали са курсом даљих акција и ми смо после саветовања преносили то на ниже организације. Према томе, оно што је практично предузимано после произилазило је из одлука овог саветовања.[38] Саветовање је представљало конкретизовање одлука Пете земаљске конференције и трајало је читав дан. Б. Нешковић у повратку није пратио Јосипа Броза већ се вратио са Љубинком Милосављевић.

Истог дана када су избиле демонстрације у Немачком главном штабу донета је одлука да немачке трупе војнички поразе Краљевину Југославију.[39] Адлоф Хитлер је 27. марта 1941. године издао своју Директиву 25 у вези

35 *Исто*, 27.

36 В. Глишић у својој књизи *Досије о Благоју Нешковићу*, наводи да је ово био први сусрет између Благоја Нешковића и Јосипа Броза и да је одржан 28. марта. (В. Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Службени гласник, Београд, 201, 16) Међутим, на основу сећања Б. Нешковића сазнајемо да је ово био други сусрет. Не можемо са сигурношћу да утврдимо када се догодио, али је у сваком случају био пре почетка Априлског рата.

37 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 27.

38 *Исто*, 28.

39 Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941 godine*, Београд, 1963, 55.

са нападом на Југославију, а његови генерали су израдили план операција. Промена владе у Београду била је тумачена као угрожавајућа за Трећи Рајх и није могла да буде у ни у ком случају прихваћена као интерни чин без последица на односе Југославије са Осовином, посебно са Немачком.[40] Чињеница да влада Душана Симовића није поништила приступање Југославије Протоколу Тројног пакта једноставно је игнорисана као и Симовић–Нинчевићева уверавања дипломатским каналима и посредничким путем о лојалности и о томе како је пуч унутрашњеполитички чин.[41] Немачка је затражила војну помоћ од Италије коју је унапред укључила у деобу југословенске територије, а такође и од Мађарске и Бугарске, рачунајући на њихове ревизионистичке претензије. Нацистичка Немачка је користила агресивну ратну пропаганду, тежећи да Српску владу прогласи главним кривцем за напад. Са друге стране настојала је и да подстиче кругове унутар Југославије тзв. пету колону против режима. Краљевина се убрзо нашла окружена непријатељским државама скоро са свих страна изузев границе са Грчком.[42] Силе Осовине су имале бројчану предност као и модерније наоружање и бољу војну организацију. Југославија је пак била усамљена у току напада, због политике неутралности коју је покушавала претходно да одржи.[43] Немачка је напала Југославију 6. априла ујутру без претходне објаве рата бомбардујући главни град.

За исти дан су у седам часова ујутру биле заказане манифестације поводом очекиваног потписивања пакта између Краљевине и СССР-а – било је предвиђено окупљање партијског актива, али због изненадног напада до овог није дошло.[44] Благоје Нешковић у својим сећањима наводи да је он у то време био у Београду и описује почетак напада:[45] „Ја сам становао код свога брата у Кумановској улици број 19, на највишем спрату. Требало је да изјутра дођем до малог парка на крају Крунске улице (сада Улица Пролетерских бригада) где је било зборно место за све из партијског

40 Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945 године*, Београд, 1983, 18.

41 *Исто*.

42 Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1978*, 182.

43 *Исто*, 183.

44 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 30.

45 У књизи *Досије о Благоју Нешковићу* аутор Венцеслав Глишић наводи да Благоје Нешковић у овом периоду није био у Београду јер је због мобилизације био у Чачку и да се у Београд вратио тек 20. априла. (В. Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу: прилози за биографију*, Службени гласник, Београд, 2011, 16). У својим сећања Благоје Нешковић детаљно описују догађаје од 6. априла и наводи да је био тог данау Београду, а да је у Чачак кренуо наредног дана. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 30)

руководства. Пре него што ћу доћи на зборно место, док сам још био у стану, чуо сам сирене и изашао на терасу куће, погледао у правцу Дунава и видео изнад Електричне централе велики број авиона коју су пикирали и бацали бомбе."[46] Према његовим речима, потом је заједно са братом побегао у подрум зграде, а бомба је пала на суседну зграду и срушила је након чега су изгунили сви њени станари.[47] „После сам тек сазнао шта је било с друговима који су се били сакупили у малом парку на зборном месту. Сећам се да сам некима од њих раније говорио – износио им искуства из Шпанског рата, како је у случају бомбардовања, ако се човек нађе на улици најбоље и најсигурније склонити се у врата неке зграде, јер су ту зидови најстабилнији. Дешавало се да се сруше таваницу зграде, а људи који се задрже у довратку остану живи. Тако су они чланови Партије који су дошли на договорено место успели да се склоне у једну капију у Кичевској улици, а након таласа бомбардовања су се разишли. Нешковић потом описује да је тог дана обишао станове и технику и да је има договор да се са својом тадашњом супругом Надом Димитријевић нађе у околни данашњег стадиона ЈНА, али да се она није тамо појавила. Испоставило се да је погинула приликом бомбардовања.[48]

У даљим сећањима наводи како је те ноћи остао у Београду, а да је наредног дана отишао у Чачак у јединицу у коју је претходно био распоређен.[49] Дошавши у Чачак сазнао је да је његов пук већ кренуо ка Косову па је покушао да га стигне. Пратио га је све до Косовске Митровице, након чега није могао наставити даље пошто је саобраћајна веза према Скопљу била прекинута.[50] Након тога се вратио у Чачак у жељи да буде примљен у неку другу војну јединицу од оних које су остале тамо. У Чачаку се повезао са једним руководиоцем партијске организације, са којим је радио на скупљању оружја и повезивању људи.[51] Том приликом највероватније су издали заједно и један кратак проглас у име Окружног комитета у коме су позвали на скупљање и скривање оружја. Око 20. априла вратио се у Београд,

---

46 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 30.

47 *Исто*.

48 *Исто*, 31.

49 Постојала је директива Партије да комунисти у случају рата иду у војне јединице, па је Нешковић поступио по њој.

50 Возови према Скопљу су у том тренутку били обустављени. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 31.)

51 У сећањима он помиње само презименом неког Станишића, али каже да није сигуран о коме се тачно радило. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 32.)

где је затекао Цану Бабовић и Љубинку Милосављевић, а неколико дана касније дошао је и Мома Марковић.[52] Јавила се потреба за прикупљањем чланова Месног и рејонских комитета ради реорганизације партијске организације. У новоуспостављеном МК КПЈ за Београд били су секретар Мило Матијевић Мрша и чланови Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Давид Пајић, Воја Лековић, Лука Шунка и извесно време Милош Мамић.[53] МК КПЈ за Београд је примао директиве од ПК КПЈ за Србију.

Почетком маја одржан је састанак са Иваном Милутиновићем и Сретеном Жујовићем у стану Лепе Жујовић, супруге Сретена Жујовића на коме је закључено да треба одмах обновити рад организација.[54] „Ми смо одмах почели да радимо на обнови организација. У то време у Београду није било скоро никог. Негде почетком маја дошли смо на везу с Иваном Милутиновићем. Одржали смо састанак у стану Лепе Жујовић, жене Сретена Жујовића. Иван Милутиновић и Сретен Ђуровић били су мишљења да треба одмах обновити рад организација."[55] Крајем априла или почетком маја дошло је до реорганизовања партијске организације. Први корак је било пописивање чланова којих је у Београду тада било око 200, док је пред почетак рата било око 560 чланова. „На састанке ћелија ишли смо нас троје или четворо. Неки други чланови Централног комитета КПЈ отишли су чак у Црну Гору. Неки нису знали ни шта да раде, неки се уопште нису вратили него остали на територијама других партијских организација. Ранковић је био у Загребу, Ђилас у Црној Гори. Овде нас је било три или четири. Било је око 200 чланова Партије када смо реорганизовали партијску организацију у Београду. О комитетима не бих могао тачно да кажем, јер већ после два месеца, тј. у јуну 1941, поново је било око 500 чланова Партије."[56] Овакав пораст чланства је био могућ јер су се, с једне стране, после капитулације чланови Партије вратили из рата, а с друге стране, јер је примљен велики број нових чланова који су пре рата третирани као кандидати.

Чланови комитета су становали или у заједничком стану непријављени или појединачно код неке породице, такође непријављено. Главна преокупација био је партијски рад, а под новим условима нико се више није

52 Датум није сигуран, В. Глишић у својој књизи *Досије о Благоју Нешковићу*, наводи 20. април, док Б. Нешковић у сећањима наводи да је можда био 16, а можда и 20 април. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Бранислава Бране Перовић, К-8, 32)

53 Група аутора, *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1984, 127.

54 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Бранислава Бране Перовић, К-8, 33.

55 *Исто*.

56 *Исто*.

бавио својим предратним професијама.[57] Састанцима Месног комитета присуствовали су чланови ПК у односу на који су се задатак односили. Б. Нешковић је врло често одлазио на састанке Месног комитета, нарочито од почетка оружане борбе, али наводи да на саветовању МК одржаном почетком јула 1941. године пред сам почетак устанка није присуствовао.[58] Реорганизација је подразумевала задржавање до тада постојећих седам рејонских комитета у Београду.

Први партијски рејон обухватао је Сењак, Топчидер, Баново брдо, Чукарицу, Беле воде, Макиш и Остружницу.[59] Према сећањима Благоја Нешковића, у њему су се налазили Данило Јањатовић и Јосиф Осипов. Такође наводи и презименом Бурсаћа који је био ту пред почетак устанка.

Други рејонски комитет је обухватао територију Раковице, Дедиње и простор од клиничке болнице до железничке станице у Раковици. Ограничавале су га улице Карађорђева, Немањина, Булевар ослобођења, Јове Илића, Војводе Степе, Булевар краља Александра до Војводе Путника, са изласком на обалу Саве код старог моста за Земун.[60] У саставу тог Рејонског комитета били су Лајош Јо и Жика Петровић, а једно време и Славка Парента.

Трећи рејонски комитет био је одређен линијом трамваја двојке, и носио је назив Центар. У њему су били Воја Илић, Јелена Ћетковић, Дора Фрајденбергер, Миша Стојановић, Стеван Јовичић, Сава Алексић и Јанко Винчић, као и Гига Лакај.

Четврти рејонски комитет обухватао је простор Дорћола, од круга трамваја двојке до Дунава, и захватао Рузвелтову улицу и улицу Краљице Марије и Душанову до Калемегдана. Секретар је био Саво Стјепић, а чланови су били Марко Јанковић, Душан Јанковић и Рајко Живковић.

Пети рејонски комитет је обухватао простор Карабурме и околину у границама од улице Џорџа Вашингтона, Гробљанске, Адмирала Пикоа и Вука Врчевића узводно до Панчевачког моста. У њему је секретар био Божа Стаменковић, а чланови су били Блажо Радуновић, Слободан Јанковић и Станица Начевић.

Шести рејонски комитет је обухватао леву страну улице Булевар краља Александра до Рузвелтове улице према Цветковој пијаци. Секретар је био Грубач, а чланови Анка Кумануди и Душан Грбовић.

---

57 *Исто*, 38.

58 *Исто*, 39.

59 Група аутора, *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1984, 128.
О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 33.

60 Група аутора, *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Београд, 1984, 128.

Седми партијски рејон ишао је од Улице краља Александра, Хартвиговом, преко Славије, Булеваром ослобођења, до улице Јове Илића и Војводе Степе.[61] Од података везаних за људство Б. Нешковић наводи само име секретара Петра Гвојнића.[62]

Секретари рејонских комитета су били повезани са МК КПЈ за Београд док су чланови држали ћелије на територији свог рејона.[63] Основна организациона јединица је била ћелија која је требало максимално да има шест чланова. У случајевима да броји више чланова онда је требало ћелију разделити на тројке које би се састајале посебно. Постојао је и ћелијски одбор у коме је био по један члан из сваке тројке.[64]

Састанцима ПК су руководили Милован Ђилас и Раде Кончар, који је уочи рата пребачен у Хрватску и постао секретар ЦК КП Хрватске. Чланови КП су у то време били смештени у кући у Шуматовачкој улици, станови су промењени после пада А. Ранковића у јулу 1941. године.[65] Б. Нешковић наводи да је пре почетка оружаног устанка постојала идеја да се формирају ударне групе – овде је реч о партизанским јединицама које би оперисале по самом граду.[66] „Пре оружаног устанка било је речи да се формирају ударне групе, а исто тако било нешто речи и о стварању партизанских јединица које би оперисле у самом граду. То је био план за дати моменат. Ми смо вероватно те групе карактерисали као партизанске јединице, али реч је било о томе шта треба да се створи. Кад су из Београда отишли на терен у Србију Тито, Ранковић, Милутиновић, Рибар, они су мене поставили у Београду. Ја сам ишао на саветовање ЦК и тражио да се до детаља размотри та ствар. Јер, постављало се питање хоћемо ли ми у Београду ићи масовно у оружану борбу и када - да ли у моменту приближавања наших јединица Београду итд.“[67] Ипак, овакве групе нигде нису биле формиране већ је све остало на нивоу идеје.[68]

---

61 *Исто.*

62 Треба напоменути да овај списак није потпун и да се односи само на 1941 годину. Чланови и секретари рејонских комитета су се релативно често смењивали. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 45).

63 Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942,* Филип Вишњић, Београд, 70.

64 *Proleter*, br. 28, decembar 1932, 4.

65 В. Глишић, *нав. дело,* 17.

66 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 46.

67 *Исто*, 47.

68 Б. Нешковић наводи да је то био његов план о коме је разговарао са Милентијем Поповићем, али да се касније није остварио. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 46.)

Венцеслав Глишић наводи да је половином маја 1941. године дошао код Б. Нешковића у Београд Милан Благојевић, који је предложио оружане акције против окупатора али да је ПК одбио тај предлог.[69]

Прикупљање и скривање оружја је отпочело одмах након почетка Априлског рата. Не зна се када је и да ли је тачно упућена писмена директива свим партијским организацијама, али је сасвим извесно да се од друге половине априла почело са активним прикупљањем оружја.[70] До оружја се долазило на различите начине, откупом и узимањем од грађана, претресањем напуштених складишта југословенске војске, узимањем од војника који су се враћали из Априлског рата, прављењем оружја у кућној радиности.[71] Првомајским прогласом Централни комитет КПЈ дао је даљи подстрек у раду у том правцу. У прогласу је истакнуто да ће Комунистичка партија бити организатор и вођа борбе против окупатора, а становништво је позвано да подржи ову борбу.[72] Средином месеца издат је нови проглас који се овог пута обраћао италијанским и немачким војницима, посебно онима из сталежа радника и сељака, и позвао их да се прикључе борби против Хитлера и Мусолинија који су их преварили да окупирају Југославију.[73]

За добро функционисање у илегали било је неопходно да добро функционише партијска техника. Још пре почетка рата наглашена је важност добре организације технике јер, „узалуд су све директиве и одлуке ако не ваља техника која ће их доставити тамо где је потребно."[74] За партијску технику главни задужени био је Светозар Вукмановић Темпо. У ратним околностима рад технике био је још више отежан. Након Априлског рата стање у техници је постало још критичније, тако да је требало реорганизовати.[75] Након што је срушена зграда у бомбардовању у којој је требало да буде смештена штампарија, она је премештена у Шумадијску улицу бр. 187, у кућу Ћирила Жужека. У штампарији су радили Брана Перовић, Владета Поповић и др Радомир Герић, који је био наводни закупац тог стана.[76] Касније је ту радио и Ђорђе Андрејевић Кун. Полиција је у јуну месецу открила ову кућу и ухапсила Поповића са Жужеком и Герићем, док је Брана Перовић остала у кући.

---

69 В. Глишић, *нав. дело*, 17.

70 J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941 godine*, Beograd, 1963, 56.

71 ИАБ, МГ-27, сећање Благоја Нешковића.

72 *Исто*.

73 *Зборник НОР-а* II, 23.

74 *Исто*, 21.

75 Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, I, Beograd, 1971, 143.

76 Б. Нешковић наводи да је то био његов план о коме је разговарао са Милентијем Поповићем, али да се касније није остварио. (О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 46.)

Након тога је штампарија затворена.[77] У месној београдској оргнизацији постојала је још једна штампарија у којој су радили Божа Ракас и Адела Шинко. Б. Нешковић каже да та штампарија заправо никада није имала услова за рад и да фактички није никада ни радила.[78]

Иначе је свака организација имала свог техничара: „они су се међусобно састајали и међусобно размењивали материјал. Знам да је техничар ПК имао око себе још два или три човека који су му били експедитори. Он је непосредно држао штампарију, вршио набавке и решавао друге проблеме у вези са штампаријом."[79] Поједине партијске организације поседовале су и гештетнере, прве уређаје који су служили за брзо копирање, што им је омогућавало лако умножавање материјала. „Окружни комитети такође су имали своје техничаре са техничарима Покрајинског комитета којима је предаван упакован материјал. Једно време материјал се носио просто у коферима. Касније, 1942, 1943. године материјал је преношен у неким кутијама од конзерви, па у оклагијама, орманима, столовима и тд."[80] У техничком апарату су били људи чији је једини задатак било растурање материјала по партијским и рејонским квартовима. Материјал се приликом размене углавном предавао из руке у руку на улици.

Нови моменат био је напад Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године који је узроковао акције Гестапоа и Специјалне полиције у самом Београду у циљу хапшења комуниста. Покрајински комитет је добио дојаву да је истог дана Гестапо затражио спискове комуниста од Специјалне полиције, што раније није био случај. Време до напада на Совјетски Савез је било релативно мирно за комунисте. „Специјална полиција у то време просто није знала шта да ради, била је дезоријентисана. Чињеница је да смо се ми због тога све до 22. јуна слободно кретали. Специјална полиција није преузимала ништа својом иницијативом. Чак је било покушаја неких полицајаца да се приближе комунистима."[81] ПК је одмах дао директиву да се пређе у илегаланост и да се комунисти пребаце из својих дотадашњих станова у оне у илегали. Били су послати и курири по окрузима да обавесте о овој одлуци тамошње руководство. Одмах је почело да се говори о припреми оружаног устанка док је ПК правио распоред слања људи по окрузима. Полиција је до 1. јула ухапсила око 400 људи, али је велики део морала да пусти због тога што нису били комунисти.[82] Званично устанак је почео 7. јула 1941. године

77 В. Глишић, *нав. дело*, 49.

78 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 14.

79 *Исто*.

80 *Исто*.

81 О партијским организацијама у Србији - Сећања др Благоја Нешковића, ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, К-8, 13.

82 J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine*, Beograd, 1963, 89.

када је Жикица Јовановић Шпанац пуцао на жандармеријску патролу која је покушала да спречи одржавање јавног збора у Белој Цркви. Након овога уследило је више акција партизанских одреда током јула месеца.

У том тренутку су Централни комитет и Главни штаб били у Србији, где се налазио и секретар Комунистичке партије Југославије и врховни командант партизанских одреда Југославије Јосип Броз Тито. Истог месеца око 20. јула Јосип Броз је позвао Б. Нешковића у Рибникарову кућу и обавестио га да је добио извештај инструктора ЦК КПЈ у Хрватској, Владимира Поповића, да је у партијској организацији Хрватске настала конфузна ситуација и да су погинули партијски руководиоци у неуспешној акцији ослобађања из логора Керестинец, као и то да је представник Коминтерне за Балкан Јосип Копинич, покушао себи да подреди ЦК КП Хрватске и одвоји га од ЦК КПЈ, заобилазећи постојеће руководство КП Хрватске. Б. Нешковић је био задужен да заједно са Владимиром Поповићем и Едвардом Кардељом среди ситуацију у Хрватској након чега је напустио Србију и отишао у Загреб.[83]

Благоје Нешковић је на почетку Другог светског рата био млад револуционар, дубоко везан за идеале КПЈ, кога је морало обликовати претходно искуство које је стекао у шпанском грађанском рату. Као такав брзо је напредовао у хијерархији комунистичког покрета, нарочито у измењеним ратним условима у недостатку „кадра од поверења". О његовој посвећености задацима Партије и поверењу које је од ње уживао, сведочи и податак да је од краја 1941. године именован за секретара Покрајинског комитета и да је убрзо постао главна задужена личност за организовање илегалног покрета у ратном Београду.

Извори

Историјски архив Београда, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, кутија 8.

Историјски архив Београда, сећање Благоја Нешковића, МГ-27.

Vukmanović 1971: S.Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, I, Beograd.

Proleter, br. 28, decembar 1932.

Зборник НОР-а II, 1.

Литература

Глишић 2011: В. Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, Службени гласник, Београд.

Група аутора 1984: *Београд у рату и револуцији 1941-1945*, Историјски архив, Београд.

83 В. Глишић, *нав. дело,* 17.

Marjanović 1963: J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941 godine*, Kultura, Beograd.

Петрановић 1983: Б. Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945 године*, РАД, Београд.

Petranović 1980: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Nolit,Beograd.

Ристановић 2013: Р. Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*, Филип Вишњић, Београд.

Ena MIRKOVIC

ACTIVITIES OF BLAGOJE NESKOVIC IN REVOLUTIONARY MOVEMENT AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

Summary

This paper deals with the activity of BlagojeNeskovic immediately before the beginning and in the first months of the Second World War. BlagojeNeskovichad taken part as a doctor and fighter in the Spanish Civil War, and after the arrival he was temporarily interned in the camp in Bileća, and afterwards exiled in native town of Kragujevac. At the end of January 1941 he came to Belgrade and moved into illegality. Soon he was elected at the post of secretary of the Provincial Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Serbia. He actively took part in preparations and demonstrations themselves from 27th of March in Belgrade, where the outbreak of the Second World War found him. He had spent the largest part of the war in illegality in Belgrade (until the exit into the free territory in 1943), where he organized the resistance against the occupier in Serbia. The text was written on the basis of the literature and archive sources, primarily of BlagojeNeskovic and Brana-PetrovicNeskovic legacy being safeguarded in the Historical Archive of Belgrade.

Keywords: Blagoje Neskovic, March's demonstrations, April war, Provincial Committee.

Рад је предат 28. августа 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 614.2(497.11 Краљево)“1944/1955“

*Јован СИМИЈАНОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина-Лепосавић

ЗДРАВСТВО У КРАЉЕВУ 1944–1955**

Апстракт: Овај рад представља прилог проучавању здравствених прилика у граду Краљеву и тадашњем Жичком срезу. Настао је на основу архивске грађе Историјског архива у Краљеву, штампи и релевантној литератури. Упознавајући тадашње здравствене хигијенске услове настојали смо да пружимо најреалнији прилог реконструкцији стварног стања. Истраживачким моделом „студије случаја“, настојали смо да овом „микроисторијском темом“ допринесемо широј слици здравствених околности у Србији током прве деценије након Другог светског рата.

Кључне речи: Краљево, Ранковићево, 1944-1955, историја здравства, здравствена заштита, здравствене установе у Краљеву, друштвена историја.

Прве године по ослобођењу у Жичком срезу, који је бројао 65.000 становника, било је само 3 лекара и једна апотека. У поређењу са предратним стањем број лекара и стручног медицинског особља је био подједнако низак. Подједнако значајан проблем је представљала уништена инфраструктура, недостатак опреме и медикамената. У првој години након ослобођења највећи проблеми са којима се суочавала здравствена служба су били тифус и туберкулоза.[1] Током 1945. године, непрестано је претила опасност од епидемије тифуса. Срески Народноослободилачки одбор (у даљем тексту: СНОО) је у сарадњи са војском активно настојао да се сузбије ова болест организовањем курсева хигијене. Иако се већ у првој половини јануара

* Истраживач-сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Историјски архив Краљево, фонд: Скупштина општине Краљево, Кутија са привременим инвентарним бројем 211, књига број 1, (У даљем тексту: ИАК, СОК, К-211, књ. 1) Записник четрнаесте седнице Градског народноослободилачког одбора (у даљем тексту; ГНОО-а) од 22. 03. 1945.

1945. године у извештајима констатује да је заразна болест угушена[2], и даље су се појављивали случајеви заразе тифусом.[3]

У периоду непосредно након Другог светског рата постојали су услови за појаву разних заразних болести на већем делу територије целе Југославије. Несташица основних животних намирница и средстава за хигијену, у комбинацији са ниским нивоом здравствене заштите и неретким примерима лоших хигијенских навика у становништву, пружали су услове за висок ризик од појаве већих епидемија.[4]

Објекти предратне здравствене инфраструктуре, који су и претекли ратна разарања, ни приближно нису задовољавали основне услове за здравствену намену.[5] Недовољан капацитет у односу на број пацијената, дефицит кадрова, недостатак лекова и медицинске опреме, били су карактеристични за краљевачке здравствене установе непосредно после Другог светског рата. Анализа и приказ процеса оснивања, развоја и рада неких здравствених установа у овом граду може бити врло корисна у сагледавању шире слике најважнијих аспеката квалитета живота тадашњег становништва Србије.

Осим недовољно развијене здравствене заштите у Краљеву су и почетком педесетих година велике проблеме представљали недостатак канализације и недовољни капацитет водовода. Пројекти изградње и проширења капацитета водовода и канализације су били обустављени због недостатка довољних материјалних средстава. Од укупног броја тоалета у граду само 10% је испуњавало тадашње хигијенске стандарде. Према реферату тадашњег

2 ИАК, Скупштина Среза Краљево, (у даљем тексту: ССК), инв. бр. 1, Записник Седнице СНОО 16. 01. 1945.

3 ИАК, СОК, К-211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од 8. 08. 1945.

4 Ивана Добривојевић, „Култура живљења у Југославији (1945–1955)“, *Токови историје*, бр.1-2, 2008, 236.

5 Почетком 1938. године болнички комплекс у Краљеву сачињавале су четири зграде са 16 соба и 115 болесничких кревета; а 1939. у њој су била упошљена тројица лекара и 18 болничара и осталог, административног особља; Немци су 1. децембра 1941. године иселили све болеснике из хируршког павиљона и у њега сместили своју војну болницу. Други део болнице је остављен да ради, с тим што је у њему било импровизовано мало хируршко одељење. Почетком 1942. године од стране Немаца био је ухапшен и интерниран у Матхаузен једини доктор, хирург Витомир Говедаровић. Зграда болнице у потпуности је срушена пред крај рата у септембру 1944. године и то од стране савезника приликом бомбаровања. – ИАК, СОК, к-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице; Владан Виријевић, *Краљево ӣрад у Србији 1918 – 1941*, Краљево, 2006, 288-290; Томислав Милић, *На ӣуӣу здравља: 1207 - 2007*, Краљево, 2007, 62, 63. (у даљем тексту: Т. Милић, *На ӣуӣу здравља...*); Јован Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, *Наша Прошлоӣ*, 14, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2014, 150. (у даљем тексту: Ј. Симијановић, *Преӣлед...*)

санитарног инспектора, чишћење тоалета је обављано плански, искључиво ноћу, а садржај из септичких јама је изношен далеко од града на за то предвиђено место. Изношење смећа се обављало уз помоћ четворо запрежних кола, што је било недовољно у односу на број становника.[6]

Стамбени услови су били неприкладни. Разарање ионако оскудног стамбеног фонда током Другог светског рата, као и убрзан прилив новог становништва у град због радних места, које је понудила индустријализација, довео је до недостатка стамбеног простора. Ситуација је крајем 1949. године била крајње тешка тако да су ходници и хале фабрике вагона коришћени и као стамбени простор.[7] Почетком педесетих година становник града је просечно имао 1,5 m2 стамбеног простора, 50% станова нису задовољавали основне хигијенске потребе. Санитарни инспектор је износећи ове податке упозорио да је тада још увек постојао велики ризик од појаве заразних болести, а највећа опасност је претила од туберкулозе. На територији Жичког среза је у 1950. години било регистровано и збринуто 500 оболелих од туберкулозе, процењивало се да је стваран број оболелих вишеструко већи.[8]

Генерална карактеристика градова и паланки у Србији у првом периоду епохе социјализма је било то што убрзан пораст броја становника није био праћен порастом комуналне инфраструктуре, нити порастом броја запослених у комуналним услужним делатностима. Локалне власти су се углавном занемаривачки односиле према питањима комуналног уређења. приоритетни задаци су били индустријализација и развој саобраћајне инфраструктуре, док се питање комуналног уређења сматрало саставним делом ових процеса.[9] Општа карактеристика свих градова у Србији је била скромно примитивно и недовољно инфраструктурно наслеђе из предратног периода. Након рата се инфраструктурна изградња одвијала споро и неравномерно. У Србији је тада 14% водовода, 51% бунара, 47% канализационе мреже било изграђено још пре 1900. године.[10] У Краљеву је, примера ради, тек крајем 1950. године покренута иницијатива да се формира служба хитне помоћи за чије потребе је потраживан један аутомобил.[11]

Најмасовнији вид делатности на пољу побољшања здравствено хигијенског просвећивања били су курсеви. Током 1949. и 1950. године у Жичком

6 ИАК, СОК, К-654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

7 Ivana Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, Institut za savremenu istoriju, God 30, br. 2 (2012), 117.

8 ИАК, СОК, К-654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

9 Ивана Добривојевић, „Култура живљења у Југославији“, *Токови историје*, Институт за новију историје Србије, бр. 1 / 2 (2008), 238.

10 Ivana Dobrivojević, *Selo i grad: transformacija agrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2012, 387.

11 ИАК, СОК, к-654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

срезу је било одржано преко 30 курсева, спорадично организовани при школама и током школске 1951/1952. године.[12] Почетком 1953. године била су одржана 32 курса здравственог просвећивања којима је присуствовало 1000 посетилаца.[13]

Осим здравствених течајева, још од ослобођња, је била честа пракса да се организују и предавања на тему здравља и хигијене.[14]

Просветитељско пропагандна делатност лекара је била једна од приоритета здравства. Од почетка излажења листа *Ибарске новости* лекари су редовно писали текстове о превенцији разних болести.[15] У околностима неразвијене здравствене инфраструктуре, малог броја лекара, поготово специјалиста, као и осталог медицинског особља, велики број становника је прибегавао традиционалним и алтернативним видовима лечења. Највећи број едукативних чланака у листу *Ибарске новости* се тицао управо изградње поверења у редовну здравствену службу и о опасностима које прете од нестручног и дилетантског лечења. Осим ових тема врло често је било речи и о нужности вакцинације деце, затим о правилној исхрани, превенцији и хигијени. Савет за народно здравље и социјалну политику је био носилац и организатор здравственог просвећивања, често се на седницама бавио и темом надрилекарства. Један од најилустративнијих примера борбе против ове појаве био је случај пријаве Савета против извесног Љубе Радића из Вранеша, који је иако нестручан давао инјекције без упута лекара. У пријави се не наводи ниједан конкретан пример последице његове делатности, нити ико од пацијената ко се жалио на његову грешку и нестручност, али је незаконитост његове делатности била довољна да се позове на законску одговорност. Подједнако интересантан је био и случај Даринке Јовановић Чајовић из Лаћеваца која је, како је речено, вршила разна надрилекарства и којој су долазили многобројни лаковерни болесници и из удаљенијих крајева због лечења разноврсних болести. Нестручност органа Општинског народног одбора Адрана (данас приградско насеље Краљева) је фрапантна због тога што је Даринки Јовановић од истог била упућена пореска пријава за обављање делатности, што је она користила као рекламу и доказ законитости њене праксе. Савет је више пута у закључцима инсистирао да органи

12 Мирјана Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, *Наша прошлост 11*, Краљево 2010, (у даљем тексту: М. Савић, *Описмењавање...*), 163.

13 М. Савић, *Описмењавање...*, 164; *Ибарске новости* од 27. новембра 1954, 13. марта 1953, 10. априла 1953, 23. октобра 1953, 25. децембра 1953, 16. априла 1954, 23. априла 1954.

14 М Савић, *Описмењавање...*, 166.

15 Полазници су слушали предавања из предмета хигијена и болести, противавионска заштита и прва помоћ, нега одојчади и прва помоћ – Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву: документи сведочења*, Краљево, 1989, 135-136; М. Савић, *Описмењавање...*,163.

општинских народних одбора савесније пријављују овакве случајеве и да се лекари више ангажују на просветитељском и пропагандном плану ради сузбијања оваквих појава.[16]

Најважније установе које су биле носиоци здравствене заштите у граду у периоду од ослобођења па до 1955. године биле су: Општа болница и Амбуланта, касније Дом народног здравља. На основу ове две установе убрзо су проистекле и Антитуберкулозни диспанзер, Хигијенски завод и Дечији диспанзер. Рад ових установа на здравственом просвећивању је планиран и извођен заједно са Црвеним крстом, Синдикатом, Народним фронтом, АФЖ-ом и омладинском организацијом.[17] У наставку текста ћемо се посветити детаљнијој анализи и приказу делатности ових установа.

Општа болница у Краљеву

Основни носилац здравствене заштите, збрињавања тежих и непокретних болесника била је Општа болница, која је убрзо по ослобођењу обновила рад. Првобитно је болница била смештена у просторијама хотела „Национал"; убрзо потом је била пресељена у зграду Основне школе „Краљ Александар Карађорђевић" (данашња Основна школа „Димитрије Туцовић"), у којој је, уз помоћ народног одбора града и Среза, као и грађана, организован рад са 50 кревета.[18] Предратна зграда болнице је била срушена до темеља у бомбардовању 2. септембра 1944. године.[19] На срећу, болница је претходно била исељена.[20] Импровизована болница веома малих капацитета и опреме је у почетку служила за пријем само тешких болесника. Краљево је претходно још у току рата остало без иједног хирурга, све до 1. маја 1946. године у болници није био ангажован ниједан хирург.[21] У међувремену, територију целог Чачанског округа, у чијем саставу је био и Жички срез, покривао је само један лекар, који је био истовремено и војни и цивилни хирург.[22] Од 1946. године у болници су постојала три одељења:

16 ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 30. 6. 1952.; Инв бр. 38, Записник од 22. 4. 1954.

17 ИАК, СОК, К-654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

18 ИАК, СОК, К-211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 01.1945. године.; Т. Милић, *На путу здравља...*, 65.

19 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.

20 Краљево је с јесени 1944. године било на линији фронта због стратешког положаја и значајног железничког транспорта немачких јединица које су се повлачиле из Грчке. Дуго су вођене борбе у околини Краљева, зато је била донета одлука да се болница са болесницима и најнужнијим инвентаром исели најпре у зграду Народног дома у Жичи, а потом и у школу, у селу Сирча – Т. Милић, *На путу здравља...*, 62.

21 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.

22 Т. Милић, *На путу здравља...*, 66.

Интерно, Заразно[23] и Хируршко, са капацитетом од укупно 97 кревета. Болница са овако скромним капацитетима свакако није могла да задовољи потребе ни града, а поготово не и среза, па је зато много пацијената слато у болнице у Крагујевцу и Чачку.[24]

Почетком 1949. године у болници је било 38 запослених, од којих су њих 26 били медицинске струке, а 12 их је радило у администрацији.[25] У болници је 1949. године радило свега три лекара, од којих је један био хирург, други специјалиста за кожно-венеричне болести, док је трећи имао педијатријски курс, упркос томе био је на челу инфективног одељења. У том периоду није постојало одељење за кожне и венеричне болести, специјалиста је пацијенте прегледао амбулантно, а пацијенти који су морали бити хоспитализовани били су смештани у једну издвојену собу инфективног одељења. Болница се и тада још увек састојала из три одељења: Хируршког, Интерног и Заразног.[26] Није било Породилишта као посебног одељења, иако је још средином 1945. године СНО тражио од Министарства здравља одобрење да се у боници запосле две бабице, будући да је број становника Среза који је ова болница покривала био велики.[27]

Болница је 1949. године поседовала 113 болесничких постеља, током године је лечено укупно 3780 болесника, а остварено је 38.000 болничких дана. У погледу здравственог просвећивања исте године је било обављено 120 предавања од стране лекара и 24 предавања које су обавиле медицинске сестре. Током исте године у болници је било збринуто 220 порођаја. Једна соба ове болнице је била резервисана за дечије пацијенте, у њој је било је 20 кревета и остварено је 2.880 болничких дана.[28]

Током 1950. године Болница је имала Интерно, Заразно-туберкулозно, Хируршко и Акушерско одељење. Укупно је поседовала 121 болесничку постељу, а остварено је 31.923 болесничка дана. Према извештају успешно је излечено и отпуштено кућама 1.645 пацијената, а у болници је исте године преминуо 41 пацијент. Укупно је било запошљено 25 медицинских радника, од чега 4 лекара, од којих су само интерниста и хирург били специјалисти.[29]

---

23 Заразно одељење је било издвојено и смештено у непосредној близини матичне зграде, у објекту који је био у својини Државне железнице. Ту је остало до 1954, када је премештено у приземље болничке зграде са апотеком, док је на спрату била премештена администрација. – Т. Милић, *На путу здравља*... 67.

24 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.

25 Милић, *На путу здравља*..., 67.

26 ИАК, СОК, К654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

27 ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице нема датум 1945. године.

28 ИАК, СОК, К-654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949. (други, трећи лист)

29 ИАК, СОК, К-654, Извештај о раду опште болнице од 16. 11. 1950 ; извештај Градске болнице од 1. јула 1950.

У току исте године било је обављено 947 оперативних захвата и 842 прегледа рентген апаратом.[30]

Болница је поседовала један микроскоп још из периода од пре Другог светског рата, који је током 1950. године још увек био у употребљивом стању.[31]

Крајем 1951. године Болница је била премештена у недовршену зграду здравствено-социјалног осигурања у Улици Цара Душана као привремено решење. Међутим, то решење је остало дуготрајно. Чињеница да архитектонским особинама зграда није била предвиђена за болничку намену; довела је до читавог низа проблема. Надасве, зграда није имала канализацију, а и водовод је само делимично био уведен.[32] У првој години пресељења у нову зграду Болница је била укупног капацитета од 175 кревета и то: 27 у Дечијем одељењу, 47 у Интерном, 48 у Хируршком и 35 кревета у Породилишту, које је уједно примало гинеколошке пацијенткиње. Заразно одељење са 18 кревета није се налазило у овој згради, било је смештено у приватној згради, која је била у непосредној близини Основне школе, војничке касарне и Дома ученика у привреди.[33] Ова болница са својих 175 болничких кревета ни приближно није била довољног капацитета. Према закључцима Савета за народно здравље и социјално старање градског и среског Одбора у Ранковићеву,[34] 1953. године, за потребе града била би потребна болница од бар 400 болничких кревета.[35] Срески Савет за народно здравље је био становишта да је неопходан број бар 500 болничких лежајева.[36]

Средином 1954. године Болници су недостајали лекари следећих специјалности: пулмолог, гинеколог-акушер, интерниста, педијатар.[37]

---

30 ИАК, СОК, К-654, Извештај о раду Опште болнице у Ранковићеву за 1950. годину.

31 ИАК, СОК, К-654, Извештај градске болнице од 25. 3. 1950.

32 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2; К-651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са осврtом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, 28. (У даљем тексту: ИАК, СОК, к-651, Предлог перспективног развоја...); ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 1. 6. 1954.

33 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.

34 У периоду од средине 1949. до краја 1954. године Краљево је било преименовано у Ранковићево, то се односило на назве Општине и Среза.

35 ИАК, СОК, к-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 4; ИАК, СОК, К-213, књ. 3, Записник са ванредног састанка Савета за народно здравље и социјалну политику Народног одбора среза Жичког од 2. новембра 1953. године, 42-44.

36 ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 17. 12. 1953.

37 ИАК, СОК, К-654. Допис управника градске болнице Савету за народно здравље и соц. политику ИОНГО Ранковићево од 26. 8. 1954.

Порастом броја становника и развојем могућности и стандарда из године у годину се све више осећала потреба за проширењем капацитета неадекватне и ионако лоше опремљене Болице. Адаптације које су у току година вршене имале су за циљ да донекле побољшају грубе недостатке болничког објекта и да привремено оспособе услове за смештај и рад здравственог особља и негу и лечење већег броја болесника. Но, и поред тога што су знатна средства уложена у адаптацију ове зграде, стање и опремљеност главних болничких одељења током педесетих година двадесетог века били су далеко од идеалних услова. Током наредних година, па све до данас, објекат је два пута темељно реконструисан, неколико пута дограђиван и адаптиран, па ипак је у њему током 50 година остала смештена најважнија здравствена установа за краљевачко подручје. [38]

Постојећи број постеља којим је Болница крајем 50-тих година XX века располагала представљао је велику преоптерећеност за расположиву смештајну квадратуру. Према болничким стандардима код стационарних здравствених установа било је неопходно обезбедити 40м^2 корисне површине по једној постељи. Међутим, у краљевачкој Болници се на 5.300 м^2 корисне површине налазило 408 постеља, што је значило свега 13м^2 по једној постељи. Ово најбоље илуструје са каквим тешкоћама се суочавао тадашњи болнички кадар и управа Болнице, у намери да обезбеди колико-толико задовољавајућу негу, смештај и лечење болесника. Чести су били случајеви да се у једном кревету сместе и по два болесника.[39]

Нису сви проблеми и недостаци били узроковани материјалним условима. Примедбе пацијената су биле врло често објављиване у локалном листу, понекад врло сликовито приказују услове у болници као и утиске болесника о особљу.[40]

---

38 Т. Милић, *На путу здравља*..., 70-71; Ј. Симијановић, *Преглед*...152.

39 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 3; ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја..., 25; Ј. Симијановић, *Преглед*...152.

40 „Болничари немају времена и не могу све да постигну.' Овакав им је одговор када болесници нешто захтевају и добију после пола сата или уопште не добију. Да нисам био болесник, можда бих поверовао, али сада не. Ја нисам видео пренатрпаност њиховог посла, када покретљиви болесници свако јутро сами намештају своје кревете, док о непокретнима нико не води рачуна и не претреса кревете по недељу дана, т.ј. док се не почну да крећу, за цело то време се и не умивају. После доручка болесници сами перу своје шоље, преко читавог дана сами ложе пећ, температуру сами мере и нико их не контролише, тако да несвесни болесници, бојећи се инјекција смањују температуру, или ако желе да дуже остану у болници, повећавају температуру. Сами болесници преносе топломере у друге собе, недељом не бришу под влажном крпом (не потиру), јер како каже Зорица, нећу ни ја јер ни други болничари недељом не потиру, ма да је тога дана један непокретни болесник просипао мокраћу по поду." (Ово је било 22. XI 1953. г.) „Болесник пише о болници" – *Ибарске новости*, бр. 38, од 11. децембра 1953, 3.

У периоду од 1945. до 1960. године у болници је лечено:

Табела 1[41]

Година	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Број лечених пацијената	1.609	3.206	3.946	3.945	Нема података	4.362	4.318	6.430	1.860

Табела 2[42]

Година	1954.	1955.
Број лечених пацијената	Нема података	Нема података

Градска амбуланта – Дом народног здравља

Градска амбуланта је у првом периоду после ослобођења била смештена у кућу Жарковића у Хајдук Вељковој улици. Амбуланта је имала бабицу и лекара, а у њој је било смештено и саветовалиште за децу и породиље.[43]

У амбуланти је током 1949. године било остварено укупно 39.000 лекарских прегледа.[44] Од 1948. године Амбуланта је поседовала један микроскоп марке Karl Jena, који је био својина СНО-а.[45]

Зубно одељење при поликлиници је 1949. године имало два стоматолога и једног дентисту. Сви грађани су имали право на основну стоматолошку заштиту (вађење и поправка зуба) док су на друге протетичке и сложеније техничке захвате имали право само осигураници.[46]

Дом народног здравља је формиран 1. јануара 1953. године у Краљеву. У саставу је имао три ординације опште праксе, превијалиште, одељење за инјекције, лабораторију и две зубне ординације са зубном техником. У том почетном периоду њен рад је нарочито био отежан лошим смештајним приликама, јер се Дом налазио у једном делу зграде Опште болнице, која није била довољна ни својој основној намени.[47]

41 ИАК, СОК, К-377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.
42 ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја..., 25.
43 ИАК, СОК, К-211, књ. 1, Записник тридесет седме седнице ГНОО-а од 28. 12. 1945.
44 ИАК, СОК, К-654, Извештај Градске амбуланте од 21. 3. 1950.
45 ИАК, СОК, К-654, Извештај Градске амбуланте од 24. 3. 1950.
46 ИАК, СОК, К-654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.
47 ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја..., 3,4.

Након реферата Митре Митровић 1952. године, Савет за народно здравље и социјалну политику је посебно посветио пажњу амбулантном лечењу, поготово радника на боловању.[48] Ипак, доступност здравствене заштите у виду амбулантног лечења на терену је и у наредним годинама остала скромна. У циљу развоја доступности здравствене заштите у Срезу Савет за народно здравље и социјално старање је половином 1952. године отворио Здравствене центре у Лаћевцима, Роћевићима, Вранешима и Годачици. Упркос чињеници да су отваране Амбуланте како у граду тако и у околини, највећи проблем је био недостатак стручног медицинског особља које би опслуживало ове установе.[49] Основно медицинско особље у амбулантама су били медицински техничари, лекари су Амбуланте посећивали само у случају значајније потребе.[50] На седници Савета за народно здравље и социјалну политику је у мају 1952. године одлучено да се отворе три радна места за лекарске помоћнике (у амбулантама у Лаћевцима, Роћевићима и Годачици). Стамбено питање лекара је било такође тема састанака овог Савета. На поменутој седници је било одлучено да се, у циљу рационалнијег искоришћења стамбеног простора, здравствени радници који станују у самом граду, а службују у околним насељима у Срезу, преселе близу места службовања како би се ослободили неопходни станови за здравствено особље (пре свега лекаре) запослене на територији града.[51]

Од половине 1955. године теренска здравствена заштита у амбулантама у Срезу била је стављена под ингеренцију Дома народног здравља. Тиме су лекари запослени у Дому добили обавезу обиласка сеоских амбуланти једном недељно. Дом је преузео обавезу пелцовања деце по сеоским амбулантама и обављања систематских прегледа школске деце.[52] У контексту тада актуелних околности, целокупно финансирање здравствене службе је крајем 1955. године било пренето на општински ниво.[53] Општине су биле дужне да учествују у финансирању Дома народног здравља и у местима која имају и која немају амбуланте, јер су лекари Дома народног здравља били дужни да обилазе сва села док општине не буду биле у могућности да организују услове да преузму самостално здравствену службу.[54]

48 ИАК, СОК, К-654, Допис здравственог отсека поверенику ГНО-а, нема датум, 1950. година.
49 ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 30. 6. 1952.
50 ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 27. 9. 1952.
51 ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 12. 5. 1952.
52 ИАК, ССК, инв. бр. 39, Записник од 16. 6. 1955.
53 ИАК, ССК, инв. бр. 40, Записник од 19. 10.1955.
54 ИАК, ССК, инв. бр. 40, Записник од 13. 12 1955.

Школски и дечији диспанзер

Све до 1946. године деца су се лечила у болници заједно са одраслима. Заслугом др Обрена Јовића тада је оформљена соба са десет кревета за лечење деце.[55] Велики број деце, изискивао је већи и бољи простор за здравствену заштиту деце.[56]

Школска поликлиника је била отворена 1951. године, а зубно одељење ове поликлинике је било отворено наредне 1952. године. Била је смештена у приватној згради која није одговарала тој намени. Од 1953. године била је смештена у просторијама тада новосаграђеног Дома народног здравља.

Дечији диспанзер је био основан 1951. године и у почетку смештен у оквиру градске болнице, био је надлежан за предшколску децу са територије Жичког среза. Крајем 1953. године био је премештен у новоформиран Дом народног здравља. Саветовалиште за труднице је било формирано 1951. године и налазило се у оквиру Дечијег диспанзера.[57] Сва ова одељења: Школска поликлиника, Дечији диспанзер, Диспанзер за жене и Саветовалиште за труднице су 1953. године добили помоћ Unicef-a у виду здравствене опреме. Помоћ је била условљена тиме да наведене установе поседују неопходне просторије и услове за рад, тако је осим директне помоћи Unicef утицао и на убрзавање развоја инфраструктурних услова и смештаја здравствених установа за заштиту деце и трудница.[58]

Здравствена заштита деце је 1954. године била смештена у нову, наменски саграђену зграду, у Улици Цара Лазара 61. У једном крилу је био Дечији, а у другом Школски диспанзер.[59] Након решавања питања просторија и опреме преостао је једино недостатак лекара специјалиста као највећи проблем.[60]

Новосаграђени објекат дечијег и школског Диспанзера је наменски зидан по пројекту који је донео др Обрен Јовић, из Граца, где је боравио због специјализације. Приземље је било подељено на Школски и Дечији диспанзер, а на спрату је било смештено Дечије одељење Болнице капацитета 70 болничких кревета.[61]

---

55 Т. Милић, *На путу здравља...*, 108.

56 У Жичком срезу је 1951. године живело око 55.000 становника, а Краљеву око 15.000, а исте године је 1620 деце било живорођено – Мирјана Савић, „Школе и ваншколске активности", *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*, Краљево, 2013, 91.

57 ИАК, СОК, К-654, Извештај одсека за народно здравље и социјалну политику од 5. 6. 1953.

58 ИАК, СОК, К-654, Допис Савета за народно здравље и соц. политику НР Србије среском народном одбору Ранковићево од 29. 5. 1953.

59 Т. Милић, *На путу здравља...*, 108.

60 ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја...,18.

61 Т. Милић, *На путу здравља...*, 108-109; Ј. Симијановић, *Преглед...*,154.

Антитуберкулозни диспанзер

Много година по окончању Другог светског рата туберкулоза је била веома присутна у Србији. Чак и пет година после рата на територији Жичког среза је било регистровано и збринуто око 500 оболелих од туберкулозе, а основано се процењивало да је стваран број оболелих био вишеструко већи.[62] Детаљнији подаци нам говоре да је у пролеће 1953. године у граду било регистровано укупно 245 оболелих (127 мушкараца и 118 жена). У Срезу је тада регистровано 320 оболелих, од чега 210 мушкараца, 110 жена и 57 деце[63] .

Први АТД са стационаром од 14 кревета је био формиран у Краљеву почетком 1946. године у приватној кући која се налазила између кафане „Париз“ и реке Ибар.[64] Услови за рад су били крајње неприкладни.

Током 1949. године АТД је поседовао 10 болесничких постеља, остварено је 3500 болесничких дана, обављено је 9000 рентгенолошких прегледа и дато је 3000 БСЖ вакцина.[65] Наредне 1950 године у АТД-у је било запослено: један лекар опште праксе, један лекарски помоћник, два болничара и три административна и остала немедицинска радника.[66] Још од 1946. године АТД је поседовао један микроскоп М. Д. 980.[67]

Пресељењем Диспанзера 1955. године у велику једноспратну зграду у Доситејевој улици услови рада, лечења и боравка су били много бољи. Зграда Диспанзера са стационаром била је смештена у бараци која је припадала предузећу „Магнохром“, у којој је претходно био смештен ресторан. Након адапације ова зграда је била оспособљена да се на спрату смести грудно одељење са око 60 постеља. Док се у приземљу налазио срески АТД са лабораторијама, чекаоницом, свлачионицом, просторијама за смештај администрације, гардеробом, собом за дежурно особље и великом пространом трпезаријом. За адаптацију објекта 50% неопходних средстава је обезбедио Савет за народно здравље и социјалну политику НР Србије, а другу половину обезбедио је Народни одбор градске општине Краљево.[68]

62 ИАК, СОК, К-654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

63 Др Марко Ф. Стојановић, „Недеља борбе против туберкулозе“, *Ибарске новости* бр 5, од 3. априла 1953. године, 2.

64 Т. Милић, *На путу здравља...*, 105.

65 ИАК, СОК, К-654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

66 ИАК, СОК, К-654, Извештај АТД-а од 1. 7. 1950.

67 ИАК, СОК, К-654, Извештај АТД-а од 24. 3. 1950.

68 ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја..., 30; М. Петровић, „Почело је са радом ново грудно одељење у Краљеву“, *Ибарске новости*, бр. 91, од 21. јануара 1955, 3; Ј. Симијановић, *Преглед...*,154-155.

Тадашња зграда АТД-а није пружала основне услове за преглед здраве деце. Није поседовала посебне, за ову намену предвиђене, просторије: чекаоницу, амбуланту, рентген кабинет и друго, како би се спречио ризик за евентуално инфицирање туберкулозом. Деца су често била прегледана заједно са одраслим туберкулозним болесницима. Најелементарнији услови за преглед деце нису се могли очекивати у тада већ дотрајалој згради монтажне конструкције која је имала максимум попуњених капацитета. Испитивање туберкулинске алергије и њихово бесежирање такође је било онемогућено због недостатка просторија за БСЖ службу, тако да је ова важна превентивна мера била онемогућена. Установа није поседовала флуорографски апарат, неопходан за дијагностику. [69]

Записници са седница Савета за народно здравље и социјалну политику говоре да су се на једној од седница почетком 1954. године бавили случајем Бранислава Нешића, лекара и начелника Антитуберкулозног диспанзера, који је обављао приватну праксу у просторијама АТД-а. Савет је закључио да је оваква пракса неприкладна, да треба да престане наплата од пацијената, а Савет је обећао да ће обезбедити 6.000 динара Нешићу на име прековременог рада „у нади да ће он са овим бити сагласан". Из будућих записника није познато да ли је ова понуда била довољна да мотивише Нешића да престане са приватном праксом. Блага реакција на неправилан рад лекара може бити објашњена страхом да се замерањем могу изазвати лична осветољубивост у евентуалном будућем лечењу. Мора се узети у обзир и то да је у састав Савета за народно здравље улазио и извесан број лекара, тако да је и нека врста еснафске солидарности и колегијалне емпатије свакако била присутна.[70]

Санитарно-епидемиолошка станица (Хигијенски завод)

Додатно појачање у погледу борбе против инфективних болести, надасве туберкулозе, која је била најсмртоноснија у то време, било је оснивање Санитарно-епидемиолошке станице. Ова установа је основана решењем Министарства народног здравља Народне Републике Србије од 21. новембра 1949. године, са укупно два одсека и то: Епидемиолошки и Бактериолошки. Састојао се од Бактериолошког, Серолошког, Епидемиолошког, Комуналног и Хемијског одељења. Његов рад се огледао на сузбијању

69 ИАК, СОК, к-651, Предлог перспективног развоја...,29-31; Ј. Симијановић, *Преглед...*, 154-155.

70 ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 30. 1. 1954.

епидемија на терену, бактериолошким прегледима и другим превентивним мерама на сузбијању заразних болести. И ако је решењем Комитета за заштиту народног здравља ФНРЈ било прописано да се она састоји од 9 организационих јединица, то у пракси није било могуће због недостатка кадрова. Од 1. јануара 1953. године Санитарно-епидемиолошка станица је била преименована у Хигијенски завод, назив који је и до данас остао у жаргону, иако је у међувремену установа поново мењала име.[71]

Територијална надлежност ове установе била је дефинисана решењем Народног одбора Области крагујевачке од 20. маја 1950. године и обухватала је срезове Жички, Студенички, Трстенички, а 1951. године надлежност ове установе је проширена и на срезове: Љубићко-трнавски и Драгачевски. Број становника које је опслуживао овај Завод у периоду од 1957. до 1959. године био је око 350.000.[72]

*
* *

Најважнији проблем са којим се здравство суочавало у првим годинама након Другог светског рата биле су инфективне болести, нарочито тифус и туберкулоза. Док је обољевање од тифуса релативно брзо престало, учесталост обољевања од туберкулозе се веома споро смањивала упркос напорима и напретку у условима и квалитету здравства.

Код локалних власти и у самом Савету за народно здравље и социјалну политику је владала основана бојазан да се могу појавити епидемије, пре свега зато што град није имао у потпуности решена питања водовода и канализације, а и стамбене прилике су биле до те мере неприкладне да су и оне могле бити узрок.

Стање у погледу броја болничког особља, поготову лекара специјалиста је било поражавајуће, исто се може рећи и за стање и опремљеност објеката здравствене заштите. Ипак упркос великом разарању и још страшнијем страдању кроз који је град и Срез прошао током рата, опште стање здравства није било много лошије у односу на предратне прилике, иако се то у први мах не би очекивало.

У недостатку инфраструктурних капацитета, болничког материјала и инструмената, знатни резултати у побољшању здравствене заштите највећим делом су настали само захваљујући ентузијазму појединих

71 ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја..., 32; Радмила Јевремовић – Мацан, *Хроника Завода за заштиту здравља Краљево 1949 – 1994*, Краљево, 1995, 13-18; Ј. Симијановић, *Преглед...*,155.

72 ИАК, СОК, К-651, Предлог перспективног развоја..., 32; Р. Јевремовић, *Хроника...,* 15.

здравствених радника. Многи од њих су својим усавршавањем у практичном раду, кроз специјализацију, курсеве, семинаре и сл. унапредили здравствену заштиту, усвајајући, примењујући и развијајући тада савремене методе у откривању и лечењу болести.[73]

Међу медицинским радницима је било и супротних примера злоупотребе, непрофесионалног и надасве неетичког односа према пацијентима. Савети за народно здравље и социјалну политику и месни и срески, су били одлично упознати са оваквим појавама. Било је случајева указивања на неправилан рад лекара, који су, морамо истаћи, били крајње снисходљиви и умерени.

Током година развојем здравства и отварањем разних специјализованих установа побољшала се доступност здравствене заштите, поготово у ванградскимм срединама. Напредак у току првих десет послератних година је био евидентан, али свакако спорији од пројекција и планова.

Необјављени извори

Историјски архив Краљево, фонд Скупштине општине Краљево, Краљево
Историјски архив Краљево, фонд Скупштине среза Краљево, Краљево

Штампа и периодика

Ибарске новости

Литература

Виријевић 2006: В. Виријевић, *Краљево, град у Србији: 1918-1941*, Народни музеј, Историјски архив, Краљево.

Добривојевић 2008: И. Добривојевић, „Култура живљења у Југославији (1945 – 1955)“, *Токови историје*, бр.1-2. Институт за новију историју, Београд.

Dobrivojević 2012: I. Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955”, *Istorija 20. veka*, vol 30, br. 2, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Dobrivojević 2013: I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, Beograd.

Јевремовић 1995: Р. Јевремовић – Мацан, *Хроника Завода за заштиту здравља Краљево 1949 – 1994*, Завод за заштиту здравља, Краљево.

Милић 2007: Т. Милић, *На путу здравља: 1207 - 2007*, Здравствени центар „Студеница“, Краљево.

Петровић 1989: Ј. Петровић, *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*, Ибарске новости, Краљево.

73 Ј. Симијановић, *Преглед...*, 157.

Савић 2010: М. Савић, „ Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, *Наша прошлост 11*, Краљево.

Савић 2013: М. Савић, „Школе и ваншколске активности“, *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*, Народни музеј Краљево, Краљево.

Симијановић 2014: Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, *Наша Прошлост*, 14, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево.

Jovan SIMIJANOVIC

HEALTH SYSTEM IN KRALJEVO 1944-1955

Summary

The end of the Second World War was welcomed in Kraljevo as the town which had suffered a lot of destructions. Regarding the condition of health protection, Kraljevo represented an exception comparing with other liberated towns in Serbia.

Very difficult condition of health protection in town was illustrated by the data that in the first year upon the liberation in the District counted 65.000 inhabitants there had been only three doctors and one pharmacy.

Poverty and famish were the consequence of war destructions together with low level of health and hygienic consciousness with population, which resulted in tuberculoses and typhus in the whole Yugoslavia after the Second World War. The facilities of pre-war Yugoslavia health infrastructure could meet nearly basic conditions for health care.

In the period from 1944 to 1955 the most important health units in the town of Kraljevo were the following: General Hospital, The Health Unit of Popular Health, School Health Unit, Anti-Tuberculoses Health Unit, and The Institute for Public health (Hygienic Health Unit).

Generally speaking, after the Second World War until 1960, a great shift has been made regarding accessibility of the right to health protection, comparing the previous period.

Frome year to year, by the influx of new educated staff, the quality of health help was being improved. Different health units were founded, and their capacities were enlarged. The most frequent shortcomings were the following: insufficient capacities of health facilities of stationary purposes, lack of up to date medical instruments, and other hospital supplies. There were frequent examples of medical staff irresponsibility.

Keywords: Kraljevo, Rankovicevo, 1944-1955, history of health system, health protection, health units in Kraljevo, social history.

Рад је предат 18. новембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 373.3(497.115 Сочаница)
371(497.115)

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену / Лепосавићу

РАД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У СОЧАНИЦИ И ЊЕНИХ ИЗДВОЈЕНИХ ОДЕЉЕЊА

Апстракт: У општини Лепосавић, осим истоимене школе, у овом највећем њеном месту постоје и раде још матичне школе у Лешку и Сочаници. У чланку се усмерава пажња на рад Основне школе „Вук Караџић" у Сочаници и њених издвојених одељења у Горњој Сочаници и Вучи (северни део Косова и Метохије). Осим елементарног историјског прегледа настанка, развоја и рада школе и основног образовања на назначеном простору, описује се и анализира стање карактеристично за прву половину друге деценије 21. века. Школа пружа могућност запошљавања млађем високостручном кадру са овог географског простора и тако, између осталог, даје свој допринос опстанку српског становништва на његовим вековним огњиштима. Све наставне активности организују се и реализују по наставним плановима и програмима које прописује (доноси) Министарство просвете Републике Србије који се примењују и у осталом делу наше земље. Из године у годину школа постиже све запаженије резултате како у смислу материјалнотехничких услова за васпитање и образовање у складу са временом, тако и у смислу разноврсности рада, избора могућих активности и појединачних успеха великог броја њених ученика, који успешно настављају школовање у средњим школама, касније на факултетима и укључују се у рад.

Кључне речи: Сочаница, Горња Сочаница, Вуча, основна школа, наставни процес, наставници, ученици, комбинована одељења.

Увод

Да простор Сочанице некад није био у саставу Косова налазимо потврду код угледног географа Атанасија Урошевића који под Косовом подразумева косовску котлину „од Качаника на југу до Кос. Митровице на северу."[1]

* Доцент, petar.rajcevic@pr.ac.rs

1 Атанасије Урошевић, *Косово (поновљено издање)*, НУБ "Иво Андрић", Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006, 1.

Због тих историјских, као и актуелних друштвено-политичких дешавања и специфичности овај шири простор изазива пажњу. Данас се (на почетку 21. века) он посматра као северни део Косова. Сочаница је насеље у Општини Лепосавић. Убраја се међу већа насеља (уз Лепосавић и Лешак). Од 1918. године у њој постоји могућност основног школовања које се од тог времена поступно проширује и развија. Данашњи период представља врхунац тог историјског пута. Односи се на обухват дорасле деце за похађање школе, услове боравка у школским просторијама, квалитет рада стручно заступљеног кадра као и на резултате који се постижу.

Ради отклањања забуне и могуће двосмислености и нејасноће у тексту и садржају који следи, потребно је да се претходно дефинишу основни појмови релевантни за тему којом се бавимо. Основни појмови су: Сочаница, Горња Сочаница, Вуча, основна школа, наставни процес, наставници, ученици, комбинована одељења.

Сочаница је насеље у Општини Лепосавић на Косову и Метохији. „Посебан статус територијалне политичке јединице Косово и Метохија је добила тек после оснивања ФНРЈ. Свака послератна деценија доносила је све виши статус Косову и суштинско проширење његове аутономије."[2] Последњих година насеље Сочаница прераста из сеоског насеља у варошицу. Налази се са десне стране реке Ибар 5 км јужно од Лепосавића. Средња надморска висина насеља износи 636 метара. Само насеље је на 560 метара. У писаним изворима село се први пут помиње 1315. године у Повељи српског краља Стефана Милутина манастиру Бањској. У насељу Сочаница постоје остаци старог града Municipium Dardanorum из 2. до 4. века нове ере, „из доба када су нашим крајевима владали Римљани"[3]. У насељу Сочаница постоји месна канцеларија, биоскоп, библиотека, здравствена станица, пошта и основна осморазредна школа. Зграда старе основне школе је преуређена и служи за смештај старина и антиквитета са овог краја. Осим тога, у Сочаници 2015. године постоји још ветеринарска станица, 3 апотеке, 2 ресторана, радио-станица и око 25 самосталнo-трговинских радњи. Године 2004. у селу су живела 1572 становника.

Село Горња Сочаница, 2,5 км удаљено од Сочанице, обухвата више засеока. То су: Јевтиће, Кршмала, Мала, Малиће, Беглук, Потокмала, Долина. Сви ови засеоци налазе се на надморској висини вишој од самог насеља Сочаница.

Вуча је насеље у Општини Лепосавић на Косову и Метохији. Припада месној заједници Сочаница. „Село се налази 8 км јужно од Лепосавића, са обе стране доњег тока Вучанске реке, леве притоке Ибра."[4] По положају

2 Јелена Гускова, *Косово и Метохија: рат и услови мира,* Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, Косовска Митровица, 2014, 14.

3 Радуловић, Митровић, *Косовскомитровачки округ,* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, 46.

4 Благоје Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић,* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2003, 207.

ово насеље спада у ред села разбијеног типа, јер су куће размештене по групама – засеоцима названим по родовима (презименима) Вучинићи, Трифуновићи, Радовановићи, Миладиновићи, Милојевићи, Милетићи. Средња надморска висина села износи 566 м. У саобраћајном погледу село нема повољан положај јер је ван важнијих саобраћајница. Међутим, асфалтним путем преко моста на Ибру повезано је са Сочаницом магистралним путем и железничком пругом Косовска Митровица – Краљево. Недалеко од села Вуча на западној страни налази се термални извор бање Вуча. Вода је лековита. Најуспешније лечи кожна и реуматска обољења. На изворима су направљени само базени од бетона. Кад би се бања уредила Вуча би била носилац развоја туризма у Општини Лепосавић. У селу је 2004. године живело 446 становника у 120 домаћинстава. По броју становника и домаћинстава Вуча спада у већа села на територији Општине Лепосавић. Куће су савременог типа, уређених фасада и стиче се утисак да се у селу добро живи. На једном чистом простору, поред школе, саграђена је нова црква.

Дефинисање основних појмова

Основна школа као институција „настала је у оквиру религиозно-васпитних и училишних активности у центрима духовности (храмовима, манастирима и црквама) и дворских или породично-задружних активности. Прва је која се појавила у систему школа, пошто је нудила основно, почетно и примарно васпитање и образовање“[5]. Недељко Трнавац истиче да су у српској културној традицији прво регистрована училишта као места где је било могуће да се учи. Мисли се на манастирска училишта. Потом долазе васпитни заводи („заведениа“) у којима су се окупљала деца и млади ради „полезног васпитанија“ и социјалне заштите, а без примарне образовне улоге и неког практичног оспособљавања. Појам „школа“, по угледу на сличне установе у развијеним земљама, почео се користити тек у фази пуне институционализације. На самом почетку давала је три основне вештине: читање, писање и рачун. Касније су се садржаји проширивали.

Још је Законик цара Душана предвиђао обавезу родитеља да дају децу свештеницима и учитељима на васпитавање и учење. Обавезност основног школовања прописана је у Србији 1882. године. Намеравано је да се тада реализује као шестогодишње обавезно школовање. При уласку у 20. век та законска обавеза била је смањена на четири године. „Све до половине 20. века основна, народна школа идентификовала се са разредном наставом и послом

5 Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа,* Завод за уџбенике, Београд, 2012, 388.

који је обављао учитељ."[6] Данас је то, између осталог, школа обавезна за сву децу и омладину од 6, односно 7 до 15 година. Отворена је према свима без обзира на пол, имовинско стање, порекло, верску и расну припадност, као и на различите могућности напредовања. Још увек је претежно државна установа.

Основна школа „се заједно са породицом сматра *најзначајнијим чиниоцем* васпитања и развоја због чињенице да обухвата период интензивног развоја. Баш у том раздобљу школовања дешавају се значајне развојне промене и достигнућа."[7] Основна школа је, у односу на школе осталих ступњева образовања, најраспрострањенија институција. Налази се, готово свуда, где има насеља и деце. Карактерише је наглашена васпитна функција јер брине о развоју личности у целини. Остале школе нагласак стављају на уско професионално образовање. Основна школа је најближа породици. Све своје задатке остварује у сарадњи са породицом. Што је узраст ученика млађи њихово учешће у васпитно-образовном процесу је веће. „Ради се о методама рада са ученицима које су више засноване на комуникацији ученика и наставника."[8] Учитељ, као ниједан наставник касније, је у прилици да упозна своје ученике, прати њихов развој и напредовање. Он најбоље познаје услове у којима живе и уче. „У Србији има 3 578 редовних основних школа..."[9] Тај број није сталан. Нажалост, најчешће се смањује. Наставни процес представља заједнички рад наставника и ученика у школи. Циљ му је да ученици под руководством наставника стичу знања, формирају вештине и навике, да развијају своје физичке и психичке способности и свестрано се васпитају. Важно је да ток наставног процеса буде у довољној мери економичан, рационалан и ученицима приступачан.

Наставник је општи назив за лица која изводе наставу (наставници разредне наставе, учитељи, наставници предметне наставе, професори).

Ученик је припадник младе генерације који редовно похађа основну или средњу школу. У традицији српских училишта и школа до скоро је био у употреби назив „ђак". „Потиче из времена када је у хришћанској цркви изразом 'ђакон' (дијак) означаван први степен свештенства. У средњем веку добијао је и значење писара и преписивача уопште."[10] Реч „ђак" у српском језику има вишеструко значење.

---

6 *Исто*, 388.

7 Миле Илић и сар., *Школска педагогија*, Учитељски факултет у Ужицу, Филозофски факултет у Бањој Луци, Ужице, 2006, 114.

8 *Исто*, 115.

9 Мирослав Кука, Вукосава Живковић, *Редефинисаност структуре образовног система Републике Србије*, Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу, Алексинац, 2009, 8-9.

10 Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа*, Завод за уџбенике, Београд, 2012, 147.

Комбинована одељења, за разлику од „чистих“, су одељења која чине ученици два или више разреда у једној, заједничкој просторији. Таква одељења имају углавном сеоске школе с веома малим бројем ученика, тако да није рационално нити је могуће из економских разлога формирати посебно одељење за сваки разред. Ученицима млађег школског узраста (7 до 11 година) омогућује се тако да заврше четири године школовања што ближе родитељској кући не оптерећујући се свакодневним далеким путовањем до школе или излагањем трошковима смештаја у другом, већем селу или најближем граду.

Рад Основне школе „Вук Караџић“ у Сочаници

Потреба за отварањем основне школе за образовање ученика у Ибарској Слатини – Сочаници јавила се одмах по завршетку Првог светског рата. До завршетка наменске школске зграде настава се одвијала у кући Милуна Јовановића. Касније се прешло у једну бараку у Ибарској Слатини „у којој су раније боравили чехословачки заробљеници.“[11] На почетку рада, 1918. године, школа је имала 50 ученика. Прва школска зграда сазидана је 1922. године. И она је касније, 1927. године била замењена новом, која је потпуно завршена тек 1931. или чак 1932. године. Ова школска зграда имала је две учионице за рад двојице учитеља са два комбинована одељења. „Први учитељ у овој школи био је општински деловођа у Ибарској Слатини, Антоније – Анто Милосављев Вуксановић, који у њој остаје све до 1923. године.“[12] Осим деце из Сочанице школу су похађали и ђаци из Ибарске Слатине, Горње Сочанице, Придворице, Вуче, Сеоца, Добраве и Мошница. Током Другог светског рата школа је разорена и опустошена.

Школске године 1956/1957. школа је добила назив „Вук Караџић“ који траје до данас. Своја издвојена одељења матична школа „Вук Караџић“ у Сочаници имала је у селима Борчане, Јелакце и Црвени. Због недовољног броја ученика школе у овим издвојеним одељењима престале су са радом. Матичној школи у Сочаници припадало је и издвојено одељење у Шаљској Бистрици. После рата 1999. године и оно се више не налази у саставу школе у Сочаници него ради по косовском систему који важи за Албанце. У *„Летопису основне школе у Борчане“* налазимо податак да је приликом првог уписа било уписано „25 мушке деце јер прве године женска деца нису обухваћена.“[13] Од пријављене деце примана су само „бистрија“. (Од ове тачке може да се посматра процес инклузије у настави, на овим просторима, о којој се у новије време интензивно прича и пише).

11 *Летопис*, 2013/2014, 6.

12 *Летопис*, 2013/2014, 6.

13 *Летопис основне школе у Борчане, 1.*

Од периода оснивања до данас (2015. године) директори школе су били: 1. Антоније – Анто Вуксановић (1918-1923) рођен у Крњој Јели код Шавника 1900. године, умро 1966. године, 2. Цветко Булатовић (1923-1926), 3. Светозар Топаловић (1926-1940), 4. Михајло Станимировић (1944-1950), 5. Илија Божовић (1950-1952), 6. Никодије – Кодо Милановић (1952-1953), 7. Петко Танасковић (1953-1956), 8. Михајло Станчић (1956-1958), 9. Божидар – Божо Секулић (1958-1960), 10. Михајло Станчић (1960-1965), 11. Ђорђе – Ђоко Брановић (1965-1968), 12. Гаврило – Гајо Марковић (1968-1969), 13. Вукадин – Вука Секулић (1969-1973), 14. Гаврило – Гајо Марковић (1973-1975), 15. Братислав – Бане Величковић (1975-1978), 16. Доривоје Секулић (1978-1993), 17. Љубиша Благојевић (1993-2003), 18. Србољуб Милићевић (2003-2008), 19. Др Драган – Гаго Радовановић (2008-до данас). Ретка је појава и у централном делу Републике Србије да школу води стручњак са највишом научном титулом (звањем).

Антоније-Анто Вуксановић
1918.

Драган-Гаго Радовановић
2015.

Данашњи директор Основне школе „Вук Караџић“ у Сочаници Драган-Гаго Радовановић рођен је 1967. године у Рашки. Машински факултет завршио је у Приштини 2000. године. Технички факултет „Михајло Пупин“ у Зрењанину завршио је 2010. године и постао професор технике и машинства. Перманентно се усавршава. Један је од двојице директора школа у Србији којима је 2014. године за досадашњи рад и успешно руковођење школом додељено високо признање – Светосавска награда. Пише и објављује стручне и научне радове. Живи у Лепосавићу.

За наредни период планирају се следећа побољшања и радови: замена ограде око целе школе, израда нове котларнице, сређивање свих мокрих чворова, израда олука, сређивање паркета и постављање изолације и израда дренаже око фискултурне сале као и сређивање старе фискултурне сале, тениски терен, промена свих врата – дрвених, сређивање плафона и зидова у учионицама, набављање нових клупа и столица, опремање зборнице новим намештајем, фасада, кабинети... План је подржан од читавог колектива.

Зграда Основне школе „Вук Караџић“ у Сочаници

Школске 2013/2014. године школу је похађало 265 ученика распоређених у 18 одељења. Од 50 запослених радника у школи 34 су наставници. Настава се одвија у две смене. Верску наставу изводио је свештеник Бранислав Дикић.

У 2014/2015. школској години програм је реализовао 51 радник школе од којих је 1 директор, 1 педагог, 1 библиотекар, 2 радника у служби, 35 радника у настави и 11 радника на помоћно техничким пословима одржавања. Радници према стручној спреми подељени су у следеће категорије: руководеће особље 1 ВСС, стручни сарадници 2 ВСС, наставници разредне наставе 11 (8 ВСС и 3 ВШС), наставници предметне наставе 24 (22 ВСС и 2 ССС), административни радници 2 (1 ВСС и 1 ССС), техничко-помоћно особље 11 (1 ССС, 2 ВКВ, 2 КВ, 6 НК). Укупно 34 са ВСС, 3 са ВШС, 4 са ССС, 2 са ВКВ, 2 КВ и 6 НК радника. Квалификациона структура радника

школе са 98 % омогућава потпуну реализацију образовно-васпитног рада и потребе према нормативу. Просек радног стажа запослених је 17,86 година.

Издвојена одељења при матичној школи данас (2015) раде у селима Горња Сочаница и Вуча. Настава се у школама ових места изводи у једној смени.

Школа у Горњој Сочаници

Школа у Горњој Сочаници отпочела је са радом 27. октобра 1948. године у кући Сазда Аритоновића под руководством учитељице Танкосаве Раденковић. Настава је била организована за ученике првог, другог и трећег разреда. Ученици четвртог разреда и даље су ишли у Ибарску Слатину. Већ 10. децембра 1948. године школа је премештена у кућу Живка Миловановића. Пред крај године у Горњој Сочаници почела је да се изводи настава и за ученике четвртог разреда. Школу су, у том тренутку, укупно похађала 93 ученика. Зграда нове школе завршена је 15. јуна 1951. године када се ученици и премештају у њу. До данас је остао у памћењу ентузијазам изражен у намери и реализацији изградње школског објекта у овом селу. Сви мештани били су укључени не само у поступак градње објекта него и у претходни процес израде, сушења и печења довољног броја цигле, те допремања осталог потребног грађевинског материјала. На исти начин је урађена и прва школска зграда матичне школе у Сочаници.

Школа у Горњој Сочаници

Школске 1951/52. године учитељици Танкосави Раденковић придружила се Радмила Васиљевић, коју ускоро мења Бисерка Вукићевић, а њу већ следеће године Вера Маринковић. Затим је дошла учитељица (наставник разредне наставе) Светлана Радосављевић. Данас (2015) у школи, са свега двоје ученика, ради учитељица (професор разредне наставе – мастер) Милица Милојевић из Лепосавића.

Школа у Вучи

Основна школа у Вучи са радом је отпочела 8. децембра 1947. године у кући Радосава Вучинића. Школу у овом месту похађали су ученици из Вуче, Каменице, Сеоца, и Гркаја који су дотада ишли у Ибарску Слатину. У приватној згради школа је остала све до 1952. године када се пресељава у нову школску зграду. Радила је под званичним именом „Браћа Радовановић“ у знак сећања на погинуле борце из Сеоца. Школска зграда подигнута је на месту званом Црквине. Први учитељ који је у њој радио била је Танкосава Раденковић. Она је у овој школи остала да ради до децембра 1948. године.

Школске 2010/2011. школу је похађало 19 ученика од 1. до 4. разреда и петоро деце у припремном разреду. Наставу су изводиле учитељице Загорка Миладиновић и Радунка Миловановић. Наставу данас (2015), у обновљеној школској згради, изводе учитељице Загорка Миладиновић и Светлана Ђурђевић. Остали подаци приказани су у табели.

Школа у Вучи

Табеларни подаци на крају 2014/2015. године

Школа: „Вук Караџић“

Место: Сочаница

Полугодиште: друго

Статистички извештај о броју и успеху ученика

	V разред			VI разред			VII разред			VIII разред			Укупно		
	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж
Број уписаних ученика	29	17	12	31	12	13	35	18	17	32	20	12	127	73	54
Број исписаних ученика				1	-	1							1	-	1
Број искључених ученика															
Број новодошлих ученика							1	1	-				1	1	-
Укупно ученика на крају	29	17	12	30	18	12	36	19	17	32	20	12	127	74	53
Одлични	11	6	5	7	2	5	7	3	4	11	4	7	36	15	21
Врло добри	7	4	3	14	8	6	10	4	6	7	4	3	38	20	18
Добри	10	6	4	5	4	1	9	6	3	13	11	2	37	27	10
Довољни	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2	2	-
Укупно са позит. успехом	29	17	12	26	14	12	26	13	13	32	20	12	113	64	49
Са 1 недовољном							4	4	-				4	4	-
Са 2 недовољном				4	4	-	6	6	-				10	10	-
Са 3 недовољном															
Са 4 недовољном															
Са 5 и више недовољних															
Укупно са нед. успехом				4	4	-	10	10	-				14	14	-
Неоцењени															
Оправдани изостанци	979			840			1073			1628			4520		
Неоправдани изос.	3			39			47			73			162		
Укупно изостанака	982			879			1120			1701			4682		
Опомена одељ. стареш.							2	2	-				2	2	-
Укор одељ. старешине				1	1	-	4	4	-				5	5	-
Укор одељ. већа							6	6	-				6	6	-
Укор директ. школе															
Укор Настав. већа															
Искључење из школе															
Укупно васп. дисц. мера				1	1	-	12	12	-				13	13	-

Место: Сочаница – укупно за школу

Полугодиште: друго

	I разред			II разред			III разред			IV разред			Укупно		
	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж
Број уписаних ученика	35	20	15	35	18	17	37	19	18	31	14	17	138	71	67
Број исписаних ученика															
Број искључених ученика															
Број новодошлих ученика										1	1	-	1	1	-
Укупно ученика на крају	35	20	15	35	18	17	37	19	18	32	15	17	139	72	67

Одлични				21	9	12	18	9	9	18	8	10	57	26	31
Врло добри				11	6	5	11	4	7	9	5	4	31	15	16
Добри				3	3	-	8	6	2	5	2	3	16	11	5
Довољни															
Укупно са позит. успехом				35	18	17	37	19	18	32	15	17	104	52	52

Ученици првог разреда оцењени су описним оценама.

Оправдани изостанци	452			557			580			416			2005		
Неоправдани изос.	-			-			-			-			-		
Укупно изостанака	452			557			580			416			2005		

Није било опомена, укора ни искључења ученика.

Место: Сочаница – матична школа

Полугодиште: друго

	I разред			II разред			III разред			IV разред			Укупно		
	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж
Број уписаних ученика	29	14	15	27	12	15	33	18	15	28	12	16	117	56	61
Број исписаних ученика															
Број искључених ученика															
Број новодошлих ученика										1	1	-	1	1	-
Укупно ученика на крају	29	14	15	27	12	15	33	18	15	29	13	16	118	57	61

Одлични				18	7	11	17	9	8	17	7	10	52	23	29
Врло добри				9	5	4	8	3	5	7	4	3	24	12	12
Добри				-	-	-	8	6	2	5	2	3	13	8	5
Довољни				-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Укупно са позит. успехом				27	12	15	33	18	15	29	13	16	89	43	46

Ученици првог разреда оцењени су описним оценама.

Оправдани изостанци	360			470			543			388			1761		
Неоправдани изос.	-			-			-			-			-		
Укупно изостанака	360			470			543			388			1761		

Није било изречених укора, искључења из школе, нити других дисциплинских мера.

Школа: Издвојено одељење Вуча

Полугодиште: друго

	I разред			II разред			III разред			IV разред			Укупно		
	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж
Број уписаних ученика	6	6	-	8	6	2	4	1	3	2	1	1	20	14	6
Број исписаних ученика															
Број искључених ученика															
Број новодошлих ученика															
Укупно ученика на крају	6	6	-	8	6	2	4	1	3	2	1	1	20	14	6
Одлични				3	2	1	1	-	1	1	1	-	5	3	2
Врло добри				2	1	1	3	1	2	1	-	1	6	2	4
Добри				3	3	-							3	3	-
Довољни															
Укупно са позит. успехом				8	6	2	4	1	3	2	1	1	14	8	6

Није било ученика упућених на понављање разреда. Није било неоцењених ученика.

Оправдани изостанци	92			87			37			28			244		
Неоправдани изос.	-			-			-			-			-		
Укупно изостанака	92			87			37			28			244		

Није изречена ниједна дисциплинска мера (опомена, укор, искључење из школе).

Школа: Нерасподељена школа

Место: Горња Сочаница

	I разред			II разред			III разред			IV разред			Укупно		
	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж	св	м	ж
Број уписаних ученика										1	1	-	1	1	-
Број исписаних ученика															
Број искључених ученика															
Број новодошлих ученика															
Укупно ученика на крају										1	1	-	1	1	-
Одлични															
Врло добри										1	1	-	1	1	-
Добри															
Довољни															
Укупно са позит. успехом										1	1	-	1	1	-

Није било ученика са недовољним успехом ни неоцењених. Није било изречених дисциплинских мера.

У разредној настави били су заступљени наставни предмети: 1. Српски језик, 2. Математика, 3. Свет око нас, 4. Природа и друштво, 5. Ликовна култура, 6. Музичка култура, 7. Физичко васпитање, 8. Верска настава, 9. Грађанско васпитање, 10. Енглески језик, 11. Од играчке до рачунара и 12. Спортске активности.

Од петог до осмог разреда ученици су били укључени у рад и изучавање следећих наставних предмета: 1. Српски језик, 2. Енглески језик, 3. Ликовна култура, 4. Музичка култура, 5. Историја, 6. Географија, 7. Физика, 8. Математика, 9. Биологија, 10. Хемија, 11. ТИО, 12. Физичко васпитање, 13. Верска настава, 14. Грађанско васпитање, 15. Руски језик, 16. Ф.в. – изабрани спорт и 17. Информатика и рачунарство.

Од ученичких организација у школи успешно ради Црвени крст и Ученички парламент. Између осталих активности, у мају је организован пролећни крос РТС и крос дана општине Лепосавић...

Литература

Гускова 2014: Ј. Гускова, *Косово и Метохија: рат и услови мира,* Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.

Илић, Николић, Јовановић 2006: М. Илић, Р. Николић, Б. Јовановић, *Школска педагогија,* Учитељски факултет у Ужицу, Филозофски факултет у Бањој Луци, Ужице.

Кука, Живковић 2009: М. Кука, В. Живковић, *Редефинисаност структуре образовног система Републике Србије,* Висока школа за васпитаче струковних студија у Алексинцу, Алексинац.

Летопис основне школе у Борчане (1955)

Летопис школе 2013/2014.

Летопис школе 2014/2015.

Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миграције становништва општине Лепосавић.* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

Премовић 1998: Р. Премовић, *1918-1998 основна школа „Вук Караџић" Од рачунаљке до компјутера, летопис.* Основна школа „Вук Караџић", Сочаница.

Радуловић, Митровић 2000: М. Радуловић, Љ. Митровић, *Косовскомитровачки округ.* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Трнавац 2012: Н. Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа.* Завод за уџбенике, Београд.

Урошевић 2006: А. Урошевић, *Косово (поновљено издање).* НУБ „Иво Андрић", Завод за уџбенике и наставна средства, Приштина – Београд.

Petar RAJCEVIC

THE WORK OF ELEMENTARY SCHOOL IN SOCANICA AND ITS BRANCHES

Summary

In Leposavic municipality, beside the school of the same name in that largest town of the area, there are schools working in Lesak and Socanica. This article draws attention to work of Elementary School "Vuk Karadzic" in Socanica and its branches in Gornja Socanica and Vuca (Northern part of Kosovo and Metohia). In addition to the basic historical view of foundation, development and work of the school and elementary education in the subject area, we describe and discuss the state characteristic for the first half of the second decade of the 21st century. The school gives an opportunity of employment to young high educated staff from this region, thus giving also, among other things, its contribution to survival of Serbian people at their centuries old firesides. All teaching activities are organized and realized in accordance with curricula issued by the Ministry of Education of the Republic of Serbia, applied in all parts of our country. From year to year the school has been achieving better and better results, both in sense of material and technical educational conditions, and in sense of variety of work, choice of possible activities and individual success of great number of its pupils, who continue their education in secondary schools, later at universities, qualifying themselves for good jobs.

Keywords: Socanica, Gornja Socanica, Vuca, elementary school, teaching process, teachers, pupils, combined classes.

Рад је предат 8. августа 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 271.222(497.11 Нови Пазар)-523.4-526.62
726.54(497.11 Нови Пазар)

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЦРКВА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА У МИТРОВОЈ РЕЦИ**

Апстракт: Црква Светог Димитрија у Митровој Реци крај Новог Пазара обновљена је 1853. године. Њена архитектура продукт је више обнова, што се јасно уочава у начину градње и изгледу унутрашњег простора. Иконостас је на самом почетку XX века уобличен на основу литургијских потреба које су условиле конкретна иконографска и програмска решења, и ликовно реализован кроз пикторалну поетику зографског сликарства. Значајан је стога што проучавање његових икона доприноси атрибуцији и датовању других иконостаса у Рашко-призренској епархији.

Кључне речи: Рашко-призренска епархија, Митрова Река, обнова, иконостас, зографско сликарство.

Друга половина XIX века у Васељенској патријаршији обележена је верском обновом, која је проистицала из реформних програма доношених у Османском царству.[1] Захваљујући Танзиматским реформама и развијеном

* Научни сарадник, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О верској обнови: N. Makuljević, „The „Zograph" Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870", *Balcanica* 34, Балканолошки институт, Београд, 2003, 385–405; исти, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 2005, 12–18; исти, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века", *Милешевски зајиси* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље 2007, 147–175; исти, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века", *Милешевски зајиси* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 2012, 211–226.

патронажном механизму, у складу са балканским културним моделом, Рашко-призренска епархија је била поље развијене црквене уметности. У свим деловима простране епархије верници удружени са црквеном јерархијом представљају носиоце патронажног механизма који је покретач свих радова. Тако је и Црква Светог Димитрија на гробљу у Митровој Реци обновљена 1853. године.

*
* *

Село Митрова Река налази се у близини Новог Пазара, у Дежеви, изнад магистралног пута који води према Голији. У овом месту се и у средњем веку налазила Црква Светог Димитрија, коју је, према Бањској повељи, краљ Милутин даровао манастиру Бањској. Међутим, ова црква се налазила у Горњој Бекови, где постоје остаци, као и стара сеоска чесма Дмитрова вода. Након што је ова стара црква срушена, нова је подигнута на приступачнијем месту, на гробљу, али на неравном терену, где се и данас налази.[2] Нова црква је изграђена највероватније крајем XVI века, а претпоставља се да је била и живописана.[3]

Сл. 1. Црква Светог Димтирија, северозападна страна

2 Петар Ж. Петровић, *Рашка, антропогеографска проучавања I*, Етнографски институт САНУ, Београд, 1984, 160–161.

3 Радомир Станић, „Архитектура и сликарство XVI и XVII века“, *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд, 1969, 224.

Оскудни су историјски подаци о Цркви Светог Димитрија. Према предању, она је рушена и обнављана три пута, а о последњој обнови из 1853. године сведочи запис на западној фасади, изнад улаза. Ту се налази мермерна плоча са клесаним текстом у којем се наводи:

„їѯъ воленїемъ ѿца и по҃пѣше-
нїемъ сеѩъ и совершенїемъ с҃тагѡ҃
дѣха ѡ҃бновйсѧ сеи с҃тѣі храмъ
с҃тагѡ҃ їславнгѡ҃ великомч҃енїи
ка дѩмїтрѧ трѣдомъ їждевенїемъ
хр҃стїана нѣрїаша ѡ҃вѣ с҃те цркве де-
жевачке і попова кїръ попа
петра і кїръ попа дїмїтрїѧ прї мїтрополїтѹ
с҃то рашкомѹ господїнѹ партенїю ю і прото
попѹ радованѹ пазарцѹ прї тѹрскомѹ
царствані҃ю = сѹлтана = авдѹла мецїд
сограді҃сѧ = ѿ҃бїтѧ = мїра = 7362
ѿ҃ хр҃та = а҃нг лѣта мц҃а = со-
вршйсѧ декевр́и = 7 денъ“

Из записа се јасно види да је храм обновљен 1853. године, у време када је Рашко-призренском епархијом управљао митрополит Партеније (1849–1853), а на челу Османског царства био султан Абдул Меџид I (1839–1861). Храм је обновљен захваљујући патронажном механизму у којем су се као важни чиниоци истакли парохијани и свештеници Петар, Димтирије и Радован.

* * *

Црква Светог Димтирија има подужну, једнобродну основу и полукружни олтарски простор. Грађена је од тесаног и ломљеног камена, без много систематичности у техници градње. Олтар је споља зидан са највише пажње, редовима камена чија се ширина смањује са висином на којој се налази. Бочни зидови су неправилно грађени, каменом различитих димензија и начина обраде. Оваквим неуједначеностима вероватно је допринела чињеница да је црква више пута рушена и обнављана. Тако је и троугаоно поље испод кровног венца на западној фасади израђено од камених плоча са пуно пажње, с обзиром да је то и најновији део цркве. Црква је грађена налик на кућу од камена, и у складу са тим прекривена двосливним кровом.

Обнове су једнако утицале и на ентеријер цркве. Олтарски простор је полукружног облика, са малим нишама за одлагање богослужбених предмета. Наос је каменим пиластрима повезаним луцима подељен на два травеја. У предолтарском травеју, уз иконостас, са обе стране се налази по једна

занимљива ниша чији облик води порекло из исламског градитељства. На северном зиду западног травеја налази се и правоугаони улаз. У каснијим интервенцијама црква је добила и припрату, али је у последњој обнови добила и спољашњу припрату.[4] На појединим местима у двема припратама уочавају се камени украси у виду розета са крстом.

Сл. 2. Црква Светог Димтирија, југоисточна страна

Црква је занимљива и због малог броја врло малих прозора. Два отвора, правогуаона и хоризонтална, налазе се на средини олтарске апсиде и на јужном зиду предолтарског травеја. Два још мања правоугаона отвора, али вертикално постављена, налазе се на западној фасади. Једини фасадни украс на цркви представља секундарно употребљен надгробник на врху западне фасаде. Полукружни улаз у храм је уоквирен правоугаоним оквиром. Изнад њега се налази ниша са сараценским луком и у њој камене плоче са записом о обнови храма 1853. године. Са обе стране нише налази се по једна мала розета са крстом и крај ње прозор. На врху је поменути надгробник начињен од истог камена као и плоча са записом.

*
* *

Иконостас који одваја олтар од наоса је обликован као једноставна дрвена конструкција лишена декорације почетком XX века. Састоји се од парапетне, престоне и зоне у којој су смештене иконе са ликовима светитеља

4 Радомир Станић, *нав. дело*, 224.

и неколико празника. Има царске двери и пролаз на северној страни, док је на врху крунисан сликаним Распећем. Све иконе су насликане у складу са православном традицијом и зографским моделом црквеног сликарства, те према препорукама у сликарским приручницима.[5]

Није забележено име сликара који је израдио иконе за иконостас, али пикторална поетика и иконографски обрасци указују на то да је ове радове могао насликати Аврам Дичов или неко из његовог круга. На то упућују и потписане иконе у црквама које су припадале северозападном делу Рашко-призренске епархије. Током 1902. године, „Аврам Дичић са синовима" потписан је у Цркви Светог Николе у Штитарима, а „браћа Дичићи" у Благовештењској цркви у Штиткову. Велике су сличности и са непотписаним иконама у манаситрима Кончул и Врачево, који се такође налазе у овој области.[6]

У зони сокла налазе се четири иконе на којима су илустроване сцене из Старог завета.[7] На њима је представљено Стварање Адама (сосданиѣ адамово), Стварање Еве (созданиѣ евино), Грех Адама и Еве (прѣстꙋплениѣ: адамово и евино) и Изгнанство из раја (изгнаниѣ адамово и евино).

У сцени Стварања Адама Бог Отац и наги Адам насликани су у природном окружењу које симболише рај. Бог Отац се налази са Адамове десне стране, левом руком га држи а десном благосиља. Насликан је у светлосној мандорли, како стоји на облаку, са троугаоним нимбом и одевен у зелени хитон и црвени химатион. Стварање Еве је насликано у истом рајском окружењу. Бог Отац заузима истоветан положај, док су пред њим Адам, који спава на земљи, и Ева која стоји иза њега, створена од његовог ребра. На икони која илуструје Грех Адама и Еве, они стоје наги око дрвета око којег је обмотана змија. Змија у устима држи забрањени плод који Ева пружа Адаму. У сцени Изгнанство из раја Адам и Ева су приказани у сукњама од смоквиног лишћа, како одлазе из раја држећи се за руке. На небу изнад њих стоји анђео који их истерује пламеним мачем. На земљи је насликана и змија.

---

5 Уп.: Асен Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, Септември, София, 1976; Милорад Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд, 2002. О зографском сликарству: Nenad Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870", *нав. дело*, 385–405.

6 Уп.: Ивана Женарју, „Благовештењска црква у Штиткову", *Милешевски записи*, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 2014, 99–116.

7 О старозаветним циклусима у парапетним зонама иконостаса: Ненад Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању, 1858–2008*, прир. Н. Макуљевић, Врање, 2008, 78–83.

Сл. 3. Иконостас

У престоној зони налазе се четири иконе и на њима представљени Свети Димитрије (сѵ̑тын дмїтрнѧ мироточивый), Богородица са Христом (мр̑ъ бж̑їѧ), Исус Христос Сведржитељ (їс̑ хс̑ вседержителъ) и Свети Јован Претеча (сѵ̑тын їѡаннъ предтечъ). Редослед престоних икона има свој стандардни поредак, тако да се икона Исуса Христа налази јужно, а икона Богородице са Христом северно од царских двери.

Исус Христос је насликан као стојећа фигура, како десном руком благосиља, док у левој држи отворено Јеванђеље. Одевен је у једноставан црвени хитон и плави химатион. Стоји на неутралној подлози црвене боје, док су иза његових рамена усковитлани облаци. На Јеванђељу су исписане речи „а҃зъ / е҃смь / свѣ́тъ / мі҃рѡ / ходя́н / по́ мнѣ́ / не́ йм҃ / атъ“ (Мт. 11, 29; Јв. 8, 12), што је било у складу са упутствима за сликање овог иконографског вида Христа.[8]

Јужно од Христове иконе налази се икона са представом Светог Јована Претече са крилима. Насликан је као стојећа фигура са десном руком у ставу благосиљања. Одевен је у мелот од камиље длаке, са зеленим огртачем.

8 Уп.: Милорад Медић, *нав. дело*, 581.

У десној руци држи крст око којег је обмотана трака, као и развијени свитак. На траци око крста стоји: „се агнецъ бж҃и вземлѧ й грѣхи мі҃ра“, док је на свитку записано: „пок/айт/есѧ / прн/бли/жи/бо/сѧ / цар/ств/їе“ (Мт. 3, 2). У доњем левом углу налази се посуда са светитељевом декапитираном главом, што је, уз крила, део иконографског типа крилатог кефалофора, устаљеног у XVII веку, чиме се указује на анђела пустиње и анђеоског весника Христовог оваплоћења.[9]

Северно од царских двери налази се престона икона Богородице са малим Христом у наручју. Богородица је као стојећа фигура насликана спрам позадине која је истоветна оној на икони Христа. Одевена је у плаву хаљину са црвеним мафорионом, који су оперважени златним рубовима. На левој руци држи Христа Младенца, који је одевен у плави хитон и црвени химатион. Он десном руком благосиља, док у левој држи земни шар.

Северно од Богородичине иконе налази се престона икона са ликом Светог Димитрија, патрона храма. Свети ратник је приказан као стојећа фигура, спрам позадине каква је насликана и на двема централним престоним иконама. Одевен је у војничку униформу, са штитом и крстом у десној и копљем у левој руци. Занимљив детаљ на овој икони представља сегмент неба у горњем десном углу, у којем је насликана рука Божја која га благосиља.

У доњем делу престоних икона налазе се металне шине које су служиле за качење целивајућих икона.[10] На свом месту, испод иконе Светог Димитрија се и данас налази целивајућа икона са ликом овог светитеља. Приказан је као исподпојасна фигура и одевен у једноставну одору која наглашава његов мученички карактер. У цркви се налази и целивајућа икона са представом Светог Јована Претече, на којој је поновљен лик са престоне иконе.

У средишту иконостаса налазе се осликане царске двери. Двери су једноставне, са по три сликана кружна медаљона на оба крила. Уз горњу ивицу вратница налази се и сликана декорација која опонаша дуборез. У медаљонима су насликани ликови четворице јеванђелиста, као и архангела Гаврила и Богородице у сцени Благовести. Врх двери је акцентован једноставним дрвеним крстом. Благовести су као средишњи мотив двери смештене у средишње медаљоне овалног облика. На северним вратницама је приказан архангел Гаврил сигниран само иницијалом г҃. Окренут је ка Богородици, са цвећем и свитком у левој руци. У истој руци држи и развијени свитак на којем је текст „дх҃ъ гс҃нъ нандетъ на / тѧ и сила вишнаго осенитъ“ (Лк. 1, 35). Наспрам њега на десним вратницама насликана је стојећа фигура Богородице (мц҃. бц҃.). Она је окренута ка архангелу, и приказана развијеним свитком у левој руци. На свитку је исписан текст из Јеванђеља по Луки, који представља одговор Богородице на речи архангела „се ра / ба / гс҃на / бѫдї / мнѣ / по / (...)“ (Лк. 1, 38).

9 Уп.: Мирјана Татић-Ђурић, „Икона Јована Крилатог из Дечана“, *Зборник Народноī музеја* VII, Народни музеј, Београд, 1973, 46–50.

10 О овој врсти икона: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању“, *нав. дело*, 78.

Сл. 4. Грех Адама и Еве

Изнад и испод сцене Благовести на царским дверима су насликани и кружни медаљони са приказима јеванђелиста. На северним вратницама су Свети Јован (с. ЄѴ. їѡаннъ) и Свети Марко (с. ЄѴ. маркѡ), док су са друге стране Свети Матеј (с. ЄѴ. маѳ) и Свети Лука (с. ЄѴ. лѹка). Сви су приказани у седећем положају, спрам плаве позадине, како у десној руци држе перо а у левој исписано Јеванђеље. Тако су на Јеванђељу Светог јеванђелисте Јована речи: „вна / налѣ / бѣ сл /ово / и сло / во бѣ / къ / бг҃ѻ“ (Јв. 1, 1), а код Светог јеванђелисте Марка: „ѕача / ло ев / анге / лїа / їс҃а / хр҃та / сн҃а / бж҃їа“ (Мк. 1, 1). С обзиром да се ради о првим речима сваког Јеванђеља, на књизи Светог Матеја је исписано: „кнн / га ро / дст / ва / їс҃а / хр҃та / сна / давн~“ (Мт. 1, 1), а на књизи Светог Луке: „поне ~ / же / оүбо / мно / ѕнна / чаша / чнни / тн“ (Лк. 1, 1).

Изнад престоне налази се зона у коју су смештене иконе на којима су приказани Свети архангел Михаил (а҃рх҃. мїха́илъ), Свети Никола (ст҃ы́й никола́їй чѧдотворецъ), Улазак у Јерусалим (цвѣтоносне хр҃то́во), Свети Петар (ст҃ы́н а҃пл҃ъ петръ), Васкрсење Христово (воскресенне хр҃то́во), Свети Павле (ст҃ы́н а҃пл҃ъ павелъ) и Свети Сава (ст҃ы́н савва а҃рх҃.є҃п҃. сркскін). Овако конципирана зона представља комбинацију такозваног апостолског и празничног реда, са избором најзначајнијих светитеља у парохијској заједници, у складу са жељама наручилаца.

Све светитељске фигуре су насликане као стојеће и исподпојасне, наспрам позадине коју чине облаци и злато. Свети архангел Михаило се на иконостасима уобичајено слика на северним дверима. На иконостасу у Митровој Реци, иако постоји пролаз, нема северних двери. Оне очигледно нису ни планиране, те је архангел своје место нашао на северном крају друге зоне. Архангел има крила и одевен је у војнички оклоп. У складу са улогом предводника небеске војске, има мач у десној руци.[11] У левој држи развијени свитак са исписаним речима: „бж҃їй / воево́да / е҃слъ /ме́чъ / ношѵ / и ѯдѣ / ѵходѧ~ / щыѭъ / со стра́ /хомъ“. Највећи део иконе иза њега заузимају усковитлани облаци, док је позадина златна у горњем делу.

Икона Светог Николе, као једног од најпоштованијих светитеља, налази се до иконе Светог архангела Михаила. Представљен је у пуном архијерејском орнату, како десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу са исписаним текстом. То је текст који се уобичајено слика уз представу архијереја, услед чега се понавља и на икони Светог Саве („рече / г҃дъ аѕь / есм / паст~ / нръ / добри / паст~ / нр ...“). На икони која се налази на крајњем левом крају друге зоне иконостаса, и Свети Сава је као први српски архиепископ одевен у архијерејски орнат.

11 Мирослав Тимотијевић, *Срйско барокно сликарсйво*, Матица српска, Нови Сад, 1996, 310.

Икона која представља Христов улазак у Јерусалим, празник Цвети, уобичајено је конципирана, те средиште сцене заузима Христос на магарцу. Његова десна рука је у молитвеном положају, док левом показује испред себе. Иза њега су приказани апостоли, а испред Јудејци. Зидине града су смештене између два брда у средишњем делу другог плана. У односу на богату наративност коју нуде сликарски приручници, ова сцена је редукована на најосновније чиниоце познате композиције.

Иконе Светог Петра и Светог Павла заузимају своје уобичајено место, када се ради о апостолској зони на нововековним иконостасима. Тада су смештене са обе стране централне иконе која се налази изнад царских двери, а на којој се представља Исус Христос. Ипак, с обзиром на другачији концепт ове зоне у Митровој Реци, иконе двојице апостола су постављене са обе стране иконе Васкрсења. Свети апостол Петар је представљен у седећем положају, са кључевима у десној руци, и свитком у левој, на којем стоји: „пєтаръ / апл҃ъ / іс҃ъ / хр҃товъ“. Свети Павле је насликан као стојећа фигура, са кутијом са дванаест свитака у десној и мачем у левој руци.

Икона Васкрсења Христовог је према традицији зографског сликарства XIX века насликана у складу са барокном иконографијом Христовог тријумфалног изласка из гроба.[12] Из отвореног гроба са поломљеним поклопцем излази Христос на усковитланим облацима, држећи у левој руци заставу са крстом. На десном крају гроба седи један анђео, док су три римска војника, од којих двојица уснула, око гроба. У другом плану, десно од Христа појављују се и мироносице.

На врху иконостаса се налази једноставно сликано Распеће. На дрвеном крсту насликан је распети Христос који крвари из рана. На тролисним крацима крста су насликани симболи јеванђелиста, док су уз крст иконе Богородице и Светог Јована. Иза Распећа су постављени симболи страдања Христовог, копље и сунђер. Распеће је пободено у стилизовани брег са приказом Адамове лобање. На врху осликаног крста налази се дрвена скулптура голуба.

12 Јулија Тричковска, „Западњачки утицаји на црквено сликарство у Македонији преко зографа Михајла и Димитра из Самарине“, *Зайадноевройски барок и византијски свеш*, САНУ, Београд, 1991, 210.

Сл. 5. Престона и целивајућа икона Светог Димитрија

* * *

Могућности које су доносиле Танзиматске реформе у Васељенској патријаршији, коришћене су и у Рашко-призренској епархији, кроз обнову, изградњу и опремање храмова. Тако је 1853. године обновљена и Црква Светог Димитрија у Митровој Реци крај Новог Пазара. Њена архитектура продукт је више обнова, што се јасно уочава у начину градње и изгледу унутрашњег простора. Иконостас је на самом почетку XX века уобличен на основу литургијских потреба које су условиле конкретна иконографска и програмска решења, и ликовно реализован кроз пикторалну поетику зографског сликарства. Значајан је стога што проучавање његових икона доприноси атрибуцији и датовању других иконостаса у Рашко-призренској епархији.

Литература

Василиев 1976: А. Василиев, *Ерминии, технологии и иконография*, Септември, София.

Женарју 2014: И. Женарју, „Благовештењска црква у Штиткову", *Милешевски записи*, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 99–116.

Makuljević 2003: N. Makuljević, „The 'Zograph' Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830–1870", *Balcanica* 34, Балканолошки институт, Београд, 385–405.

Макуљевић 2005: Н. Макуљевић, „Иконопис Врањске епархије 1820–1940", *Иконопис Врањске епархије*, прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, Београд – Епархија врањска Српске православне цркве, Врање, 11–42.

Макуљевић 2007: Н. Макуљевић, „Одржавање и обнова вере: православни храмови у горњем Полимљу током новог века", *Милешевски записи* 7, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 147–175.

Макуљевић 2012: Н. Макуљевић, „Полимље – Стари Влах – Санџак: црквена обнова и визуелна култура у другој половини XIX века", *Милешевски записи* 9, Музеј у Пријепољу, Пријепоље, 211–226.

Макуљевић 2008: Н. Макуљевић, „Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању", *Саборни храм Свете Тројице у Врању, 1858–2008*, прир. Н. Макуљевић, Врање, 45–105.

Медић 2002: М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво пријатеља Свете Горе Атонске, Београд.

Петровић 1984: П. Ж. Петровић, *Рашка, антропогеографска проучавања I*, Етнографски институт САНУ, Београд.

Станић 1969: Р. Станић, „Архитектура и сликарство XVI и XVII века", *Нови Пазар и околина*, Књижевне новине, Београд, 215–237.

Татић-Ђурић 1973: М. Татић-Ђурић, „Икона Јована Крилатог из Дечана“, *Зборник Народног музеја* VII, Народни музеј, Београд, 39–51.

Тимотијевић 1996: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Матица српска, Нови Сад.

Тричковска 1991: Ј, Тричковска, „Западњачки утицаји на црквено сликарство у Македонији преко зографа Михајла и Димитра из Самарине“, *Западноевропски барок и византијски свет*, САНУ, Београд, 207–212.

Ivana ZENARJU

ST DEMETRIOS CHURCH IN MITROVA REKA

Summary

The St Demetrios church in Mitrova Reka near Novi Pazar was the most probably erected at the end of the 16th century. It was renewed in 1853 due to the activity of the local community and priests. It was made of stone, with a longitudinal basis and a semi-circular altar area on the east side. Besides the nave, it has narthex and exonarthex. The iconostasis was made at the beginning of the 20th century as a simple construction of wood. All the icons were painted according to the Orthodox tradition, the zographic model of religious painting, and by the recommendations in the painting manuals. Analysis of the iconography and style indicates that they were made by Avram Dičov or someone from his school. This iconostasis is significant because the study of its icons contributes to the attribution and dating of other works of religious art to the Diocese of Raška and Prizren.

Keywords: Raska-Prizren's Diocese, Mitrova Reka, renewal, iconostasis, zographic painting.

Рад је предат 16. октобра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 340.12
141.7 Хегел Г.

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина/Лепосавић

ХЕГЕЛОВ КОНЦЕПТ ГРАЂАНСКОГ ДРУШТВА, ДРЖАВЕ И ПРИЗНАЊА МЕЂУ ЉУДИМА И НАРОДИМА**

Апстракт: У свом главном делу из области политичке филозофије (*Основне црте филозофије права*), Хегел је желео да помири грађанско друштво са државом. Грађанско друштво је за Хегела облик конкретизације апстрактног појма својине. Субјективна форма својине еволуира у објективне односе међу титуларима. У држави се воља ослобађа својих партикуларних интереса и постаје слободна у најширем смислу те речи. Пошто је грађанско друштво устројено по тржишним принципима, оно је подложно неједнакостима. Како неједнакости делују разорно на живот у заједници, грађански партикуларизам се може превладати само институционално. Та институција је држава као „озбиљење духа" и суштина грађанског друштва.

Грађанско друштво је либерално друштво, а држава је заснована на либералним начелима. За Хегела, насупрот Хобсу и Локу, либерално друштво није друштвени уговор између појединаца који су поседовали одређена природна права (својина), већ је то реципрочни и равноправни договор међу грађанима и државама који се желе узајамно признати. То није сопствени интерес, већ трагање за рационалним признањем. Исто као и грађани, и државе се желе међусобно признати, што у ситуацији на Косову и Метохији добија оригинални облик.

Кључне речи: Хегел, филозофија права и државе, признање, грађанско друштво, својина, међународни односи, Косово и Метохија.

---

* Научни сарадник, institut.skp@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта „Материјална и духовна култура Косова и Метохије (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Концепт грађанског друштва код Хегела

Током историје људи нису увек себе сматрали особама или субјектима. Ове концепције су се развиле у новијој историји и још увек су географски омеђене. Резултат су европске културе, а своје корене вуку из традиције грчког етичког живота и хришћанске духовности. Субјективитет и персоналност људи се нису могли изразити током ропства и кметства, где су својина и економски односи били лимитирани феудалним оковима. Државе су тада биле потчињене црквеним властима или третиране као приватна својина појединца или породице. Персоналност и субјективитет добијају на значају тек у модерној држави која је произашла из Лутерове реформације и француске револуције.

Француска револуција је за Хегела била догађај који је преузео хришћанску визију слободног и једнаког друштва. Модерна држава у себи садржи једну институцију која је дели од ранијих и мање развијених друштвених поредака: Хегелов назив за њу је „грађанско друштво".[1] Термин „грађанско друштво" је раније поистовећиван са државом. Међутим, Хегел уводи револуцију у схватању овог концепта и супротставља га термину „природно друштво" или „породица".[2] Хегел на почетку своје анализе жели да направи јасну разлику између „грађанског друштва", породице, која представља приватно друштво засновано на љубави, и државе, која представља јавну заједницу експлицитно засновану на разуму која стреми колективним или универзалним циљевима. „Грађанско друштво" је оно подручје у коме егзистирају појединци као особе и субјекти, као поседници и власници приватне својине, где воде своје животне активности у светлу сопствених субјективних потреба и интереса. Циљеви људи у оваквој заједници су у првој инстанци приватни, партикуларни. Они нису заједнички и не деле се са другима путем осећаја или разума.

Другим речима, „грађанско друштво" је подручје тржишне економије. Појединац је слободна личност и све што постиже резултат је његовог субјективитета. Циљ му је постизање благостања.[3] Противник је колективизације, јер сматра да је државно вођена економија предмодерна инстанца, инкомпатибилна са модерним принципима индивидуалне слободе. „Грађанско друштво" је шира категорија од тржишне економије. Као члан грађанског друштва, појединац има утврђени друштвени идентитет озваничен не термином *citoyen*, већ термином *burgeois*.[4] Burgeois за Хегела значи много

1 Allen W. Wood, *Elements of the Philosophy of Right of Hegel*, Bogazici University Library, Cambridge University Press, 1991, 1-30 (Introduction).

2 *Исто*, 1-30 (Увод)

3 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964, 318 (Odeljak 182).

4 *Исто*, 315 (Одељак 190).

више од самоинтересног термина *homo economicus*. Тржишно привређивање у себи садржи елемент колективне рационалности. Оваква друштвена потреба ствара основу истинских друштвених вредности међу људима и подиже их на ниво универзалности. Друштвени односи се хармонизују и хомогенизују у слободној заједници. Хегел је назива универзалном породицом, преко које њени чланови упућују колективне захтеве и која има колективну одговорност према њима.[5]

Појединци се као чланови оваквог друштва и заједнице узајамно подржавају преко процеса рада. Од рада сви имају користи, а „грађанско друштво" као целина даје сваком појединцу прилику да ради на начин који ће обезбедити сигуран, респектабилан и самоиспуњујући начин живота.[6] Ово значи да „грађанско друштво" припрема појединце да живе у њему. С друге стране, ово друштво их спречава да оду у сиромаштво, било путем своје лакомислености или непредвидивости тржишног система. Сиромаштво у оквиру „грађанског друштва" је резултат не само личног и природног стања сиромаштва, већ и грешке самог система.[7] Тржишна економија је веома захтевна и представља перманентни сукоб између произвођача и потрошача и повремених поремећаја који могу да погоде било кога. У том контексту, Хегел државну економију и потпуну слободу трговине посматра као два екстрема. Да би се избегли поменути екстреми, Хегел сугерише средњи пут. Регулисање економских активности грађанског друштва је „полицијска" функција државе.[8]

Својина, поседовање и корпорација

Уколико појединац у грађанском друштву жели да буде постављен на своје место, он мора да досегне одређени ниво друштвеног идентитета, одређену професију, која ће нам поверити одређену својину, положај или статус. Путем тзв. чланства у својини, наша економска активност престаје да буде просто индивидуално самотражење. То постаје одлучујућа врста доприноса благостању „грађанског друштва" као целине, кога остали признају.[9] Организација грађанског друштва у корпорације је виши ниво тржишне економије. То су професионална удружења (гилде), које држава признаје. Корпорације утичу на чланове да стекну колективну одговорност у оквиру постојећег „грађанског друштва" ради обављања својих професија,

5 *Исто*, 360 (Одељак 239).
6 *Исто*, 359 (Одељак 238).
7 *Исто*, 361 (Одељак 241).
8 *Исто*, 366 (Одељаљк 231).
9 *Исто*, 335 (Одељак 207).

обуке младих људи да раде у њима и прописивања стандарда према којима треба радити. Корпорације, са своје стране, штите интересе појединаца који нису у радном односу, како им не би довеле у питање људско достојанство. Корпорације су, као део Хегелијанске државе, погонска возила за народно политичко представништво.[10] Појединац, путем чланства у корпорацији, стиче смисао конкретног друштвеног идентитета. „Грађанско друштво" пружа субјектима слободе, нудећи им широк спектар различитих животних стилова међу којима треба извршити избор – битног од споредног, базичних ствари од спорадичних појава. Хегел се у овом контексту не слаже са Џоном Стјуартом Милом (John Stewart Mill) према коме друштво треба да охрабрује појединце да се ангажују у свим врстама експериментисања са својим животима, у нади да ће покушајима или грешкама успети да пронађу одређену вредност.[11] Њихов избор би требало да буде између признатог начина живота систематски интегрисаног у органски систем модерног етичког живота; чланство у корпорацији помаже појединцима да стекну признату својину или статус. Без тога, појединци би били изоловани од других, отуђени од друштва и лишени руководећих принципа успеха у животу. У том случају би они мерили своју вредност у датом друштву не путем етичких стандарда, већ само себичним трагањем за богатством, које не може никада да их задовољи. Чланство у корпорацијама се односи на урбану средњу класу мушкараца. Хегел грађане чиновнике не сматра пожељним у корпорацијама, јер они припадају организацији владиног сервиса. Овде не припада ни рурално становништво, јер му мањка усклађеност са духом корпорације.[12]

Хегела је посебно бринуо диспаритет богатих и сиромашних у „грађанском друштву". Приметио је да током развоја економских процеса у „грађанском друштву" долази до производње класе која је искључена из деобе богатства овог друштва, из његових духовних творевина и, чак, из његовог етичког живота. Хегел је, налик Марксу, изнад свега желео да укаже на друштвене узроке беде и њених последица на етичко здравље „грађанског друштва".[13] Узрок сиромаштва Хегел види у универзализацији, када долази до енормног коришћења јефтине радне снаге, тако да богати имају интерес за постојање класе сиромашних, чија је моћ погодбе слабија у односу на капитал.[14]

10 *Исто*, 433 (Одељак 303).

11 John Stewart Mill, *On Liberty*, ed. Elisabeth Rapoport, Indianapolis, Hacrett, 1978, 61-65.

12 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava … …. op. cit.*, 366 (Odeljak 250).

13 Разлика између Маркса и Хегела је у материјализму и идеализму. Хегел ове процесе тумачи са аспекта идеје, док Маркс узроке свих појава и процеса налази у материји. У том циљу је у својој критици Хегела истакао да „Хегелову дијалектику треба окренути на тумбе, да би се у том мистичном омоту открило њено рационално језгро".

14 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava … …. op. cit.*, 362 (Odeljak 243).

Онде где је велико сиромаштво, капиталиста може да нађе људе који раде за мале накнаде. Сиромаштво у „грађанском друштву" није инцидент или резултат људске грешке, већ је резултат компликација у оквиру „грађанског друштва". У сиромаштву лежи тзв. резервна армија рада, која је потенцијални стваралац новог политичког поретка, а њена централна идеја постаје идеја слободе; једном речју, такво друштво је актуелност и историјска нужност.[15]

Пошто сиромашнима недостаје достојанство до кога се долази признатим радом у „грађанском друштву", такав човек губи смисао самопоштовања, што за резултат има и непризнавање других. Сиромашни људи креирају неку врсту имагинарног права да живе на рачун тог истог друштва без свог рада. Резултат свега овога је стварање једног новог, криминалног менталитета сиромашног човека.

Филозофски посматрано, Хегел је своју анализу права почео са својином, као елементарним обликом умне стварности. Својина је апстрактно исходиште права, тј. елементарни облик умне стварности. Својина је средина између два екстрема: исходиште права није ни ствар о себи, ни особа као слободни дух који се са другим споразумео око ствари. Дакле, између ова два екстрема је својина као посредник између две екстремне ситуације.[16] Основни предмет филозофске правне науке је идеја права, а стварност те идеје је својина.[17] Хегел прави разлику између својине и поседа. Посед је спољна ствар којом се може располагати на слободан начин у смислу *prima occupatio*. Посед и својина представљају два историјски различита облика правне стварности. Посед, са своје стране, не обухвата само спољну ствар, већ и другог човека као ствар. Овакав случај био је у римском праву где је отац и своју сопствену децу третирао као ствари. Своје озбиљење својина налази у држави. Држава је садржана у апстрактној идеји својине као крајња тачка дедукције. Држава није само гарант приватног власништва, већ и његова унутрашња суштина.

Однос између „грађанског друштва" и државе

Као посебна модерна друштвена институција, „грађанско друштво" је од одлучујућег значаја за образовање других институција модерног етичког живота. Пошто су модерни појединци особе са правом на својину, више нема места за проширену породицу у својству економске организације. У модерном друштву, породица се односи само на патријархално друштво

15 Joakim Riter, *Hegel I francuska revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, 46.

16 Davor Rodin, *29 hegelove filozofije prava*, GPF, 3 (3), Zagreb, 1985, 205-225.

17 *Исто*, 205-225.

(burgeois); феудални тип породице више није могао да има легитимитет у оквиру модерног друштва.[18] Основна функција породице јесте помоћ појединцима у проналаску уточишта проистеклих из оштрих међудејстава независних појединаца у „грађанском друштву" и учествовањем у везама суштинског јединства на нивоу непосредних осећања. У том циљу својина у оквиру породице треба бити заједничка и њоме управља супруг/отац. Он, у нормалним околностима, врши право личности (personality), док жена представља чувара овог принципа. Она и деца врше лична права у своје име само када породица достиже свој лимит или се распада, када се брак завршава или разводом или напуштањем породице од стране деце и заснивањем нових породица.[19]

„Грађанско друштво" у Хегеловој теорији утврђује и политички облик модерне државе. Хегел заступа становиште да је најбољи облик организације модерне државе уставна монархија.[20] Експлицитни и разумски политички систем бива персонификован у појединцу, који држави даје облик субјективне слободе.[21] Државне просторије нису више својина или лични прерогативи појединца или породице; грађанска служба је тело састављено од квалификованих професионалаца, отворено свим члановима друштва независно од рођења.[22]

Појединци су, по природи ствари, заинтересовани за вођење државних послова и желе утицај у вођењу државних послова. Због тога, „грађанско друштво" треба да има своје представнике у парламенту.[23] Хегел, надаље, истиче да представници бирани по имовинском кључу не би требало да буду бирани на народним изборима из одређене географске области, већ треба да представљају утврђене групе (корпорације) у оквиру „грађанског друштва". У супротном, појединци, који су повезани у политичком процесу једног гласа у огромном мноштву, били би отуђени од државе.[24]

У Хегеловој уставној монархији наследни монарх или суверен представља „тренутак крајње одлуке".[25] Ова тврдња се односи само на формално или субјективно; објективно, суверен је одговоран својим министрима, тако да у добро уређеној држави индивидуални квалитети суверена немају никакве последице.[26] Хегел сматра да права политичка моћ не треба да буде ни у рукама

18 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava … …. op. cit.*, 309 (Odeljak 177).
19 *Исто*, 309 (Одељак 176, 177).
20 *Исто*, 401 (Одељак 273).
21 *Исто*, 408 (Одељак 279).
22 *Исто*, 422 (Одељак 291).
23 *Исто*, 430, (Одељак 301).
24 *Исто*, 439 (Одељак 311).
25 *Исто*, 405 (Одељак 275).
26 *Исто*, 408-410 (Одељак 279,280).

владаоца ни народа, већ едуковане класе професионалних грађанских службеника. Улога представничких институција није да владају, већ да саветују оне који владају и да утврде ко је тај ко влада.[27]

За представнике заступљене у имовинском телу, најбољим сматра нормалне грађане а не професионалне политичаре. Разлог лежи у чињеници да имовинско тело треба да буде блиско народу и да заступа њихова истинска осећања. Имовинско тело не треба да буде пандан професионалном. С друге стране, Хегел није за то да имовинско тело буде лишено било какве политичке моћи. У том циљу инсистира да владино министарство увек представља „већинску партију"; уколико до овога не дође, онда следи смена и именовање новог министра.[28]

Корпорације су у „грађанском друштву" значајне јер омогућавају појединцима да стичу етичке вредности, које иду изван њиховог партикуларног интереса. Ове вредности, заузврат, како истиче и сâм Хегел, прелазе у апсолутни универзални циљ: државу. Држава је коначни циљ појединца. Највиши степен слободе појединца отеловљује се у чланству у држави.[29]

Признање међу људима и народима

Залажући се за начела либерализма и развој либералне демократије, човек је успео да створи „Бога" који је сишао на земљу и почео са стварањем и живљењем у парламентима, председничким палатама и бирократским канцеларијама модерне државе. Овим, помало деистичким схватањем, Хегел нам је дао прилику да реинтерпретирамо модерну либералну демократију на начин различит од представника англосаксонске традиције. Разликује се од схватања Лока, Хобса и америчких федералиста, јер се не ради о друштву створеног друштвеним уговором између појединаца, који су располагали правом на самоодржање и приватну својину, већ се ради о таквом либералном друштву заснованом на договору људи о међусобном признању.

Перманентна борба за признање и престиж доводи до поделе на господаре (masters) и слуге (slaves). Господари су спремни да жртвују и свој живот зарад престижа, а слуге попуштају услед страха за сопствени живот. У недемократским друштвима, однос између господара и слуге није успео да задовољи жељу за признањем ни код једног ни код другог. Разлог лежи у чињеници да слуга није себе доживео као достојанствено биће, док господар није признат од другог господара. Услед овога долази до појаве

27 John Stewart Mill, *On Representative Government*, ed. Curin Shilds, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1958, 74-76.

28 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava … …. op. cit.*, 430 (Odeljak 301).

29 *Исто*, 371 (Одељак 258).

антагонистичних односа и неизбежних сукоба. Овакво стање се превазилази револуцијом. Фукујама, један од тумача Хегела, алудира на француску и америчку револуцију. Ове револуције од некадашњих слугу праве господаре, па су тиме успеле да успоставе принципе народног суверенитета и владавину права.

Дијалектика односа између господара и слуге усмерена је више на људско биће него на историјске системе као што су друштвене класе, географија или економија. Хегел је, пратећи однос господара и слуге кроз историју, желео да укаже да човечанство треба схватити путем физичког или анималног индетерминизма, а Фукујама се на ово надовезује истичући специфичност људске природе у „способности премошћавања или уклањања анималног из човекове природе".[30] Преображај анималних елемената почиње да се врши у оном тренутку када људска јединка почиње да преговара са својом сопственом анималношћу. Хегел, способност одређене индивидуе да вољно преузме ризик смрти, сматра једним од кључних чинилаца настанка друштвених класа. Господар је слободан и жели да очува ту слободу, док је слуга у сталном страху од смрти. Управо од овог тренутка живот у иницијалним фазама људске историје постаје борба за престиж. Кроз борбу је потребно пронаћи начин на који ће се „ и господар и слуга задовољити у исто време у својим жељама за признањем на бази једнакости и реципрочности; овим се историја завршава победом друштвеног поретка који је остварио свој циљ".[31]

И господар и слуга желе да њихово достојанство буде признато од стране других налик жељи новостворене државе да буде призната као равноправан члан међународне заједнице. Управо та жеља за признањем достојанства омогућава напредак историјског процеса, онако како је код Маркса капиталистичка експлоатација била *primus motor* капиталистичке производње. Код слугу се јавља тежња да изађе из система алијенације. Они су „принуђени да раде јер нису задовољни актуелним стањем. Развој индустријског друштва им омогућава да увиде да су у могућности да промене не само природу друштва, већ, у исто време, и своју сопствену природу".[32] Рад је услов схватања свог положаја и одатле се јавља тежња за његовом променом. Оног тренутка када постану свесни своје ситуације, слуге теже освајању политичке власти у којој прихватају чак и могућност насилне смрти зарад признања достојанства. Фукујама овакву ситуацију објашњава чињеницом да сви желе позицију господара. Дијалектиком односа господара и слугу долази до револуције и стварања новог поретка. Овде се види очигледан утицај Маркса и његова теорија о друштвеним променама на Фукујаму. Економски посматрано, долази до

30 Francis Fukuyama, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion, 1992, 180.

31 *Исто*, 183.

32 *Исто*, 227.

сукоба између производних снага и производних односа, након чега наступа ера социјалне револуције, чији је исход нови друштвени поредак. Новостворени поредак је несавршен, али он, стремећи републиканском друштвеном уређењу, полако почиње да тежи универзалним признањем господара и слугу где сваки грађанин признаје достојанство оног другог, а заузврат, држава то достојанство признаје дајући им одређена права. Републикански облик владавине је праћен либералном демократијом, која је универзална и хомогена и која је успела да дефинитивно реши однос господара и слуге универзалним и једнаким признањем. Управо се са њоме и историја завршава, да би се признање поставило на државни, а касније и на међудржавни ниво. Историја се ближи свом крају јер је мотив, који је био погон историјског процеса у виду борбе за признање, задовољен у друштву у коме је остварено универзално и реципрочно признање.

Термин „крај историје" није оригинално Фукујамин, већ га је он, како је речено, позајмио од Хегела и његовог најбољег интерпретатора Кожева. Он се заснива на идеалистичком схватању да разумевање историјских процеса захтева разумевање прогреса у сфери свести и идеја, јер ће сама свест преобразити материјални свет у својој сопственој представи. Рећи да се историја завршава француском револуцијом значи да је идеолошка еволуција људске врсте завршена у идејама саме француске револуције. Одређени режими нису у стању да у потпуности примене ове идеје, јер је њихова истина апсолутна и не може бити унапређена. Овим се долази до краја идеолошког напредовања у коме хомогенизована држава односи превагу над материјалним светом.[33]

Пренесено на раван међународних односа, свака држава тежи да буде призната од других држава. Пошто су државе суверене и самосталне у својим односима, свака од њих има право да буде призната од других држава. Признање је формална категорија, будући да чињеница постојања државе зависи од њеног устава и реалног стања (територија, организована власт и становништво). Овим је Хегел погодио суштину савременог одређења међународноправне теорије признања држава.

Према савременим схватањима признања држава, то није конститутивни елемент постојања одређене државе, већ је декларативна одлука других држава о постојању нове творевине. Више је политички од правног чина. По конститутивној теорији, држава постоји независно од тога да ли ју је друга држава признала. Признање држава је и за Хегела битно, јер „као што појединац није стварна особа без односа према другима, исто тако ни држава није стварна индивидуа без односа према другим државама".[34]

33 Детаљније видети у: Alexandre Kojève, *Introduction to the Reading of Hegel*, Augora Paperback Edition, Cornell University Press, London, 1980.

34 G.W.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava … …. op. cit.*, 448 (Odeljak 322).

У историји је било пуно примера игнорисања правног субјективитета државама. Државе су међународноправни субјекти и њеним непризнавањем, одриче му се значај државности од стране других држава или међународних организација. Признање државе представља конститутивни елемент према држави од стране оне која је дала признање; у односу на остале државе (које нису дале признање), та држава је нека врста политичке аномалије. Признање дају и међународне организације, па се и ту конститутивност признања истиче у односу на организацију која је то признање и дала.

Признање држава је од прворазредног значаја за успостављање дипломатско-конзуларних односа и чланство у међународним организацијама. Како се у погледу настанка нових држава сукобљавају интереси великих сила, мора се по овом питању бити веома обазрив због евентуалних ратова и људских жртава.

Литература

Бериша, Баришић 2014: Х. Бериша, И. Баришић, „Међународно право у случају Косова и Метохије“, *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*, Тематски зборник од водећег националног значаја, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 459-482.

Brown 1994: Ch. Brown, *International Relations Theory: New Normative Approaches*, Hempel, Hempstead, London, Routhledge.

Fukuyama 1992: F. Fukuyama, *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Paris, Flammarion.

Hegel 1964: G.V.F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Kojève 1980: A. Kojève, *Introduction to the Reading of Hegel*, Augora Paperback Edition, Cornell University Press, London.

Riter 1989: J. Riter, *Hegel I francuska revolucija*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Tocqueville 1955: A. Tocqueville, *The Old Regime and the French Revolution*, Doubleday Anchor, New York.

Yang 2010: Y. Chean-Young, *Revisiting Fukuyama: The End of History, the Clash of Civilizations, and the Age of Empire*, Wesleyan University, Middletown.

Srdjan SLOVIC

HEGEL'S CONCEPT OF CIVIL SOCIETY, STATE, AND RECOGNITION AMONG PEOPLE AND NATIONS

Summary

In his main oeuvre from the field of political philosophy („Basic Traits of the Philosophy of Right"), Hegel wished to reconcile civil society with state. Civil society is for Hegel the way of abstract notion of property concretization. Subjective form of property is evolutioning into objective relationships among title holders. It is in the state where the will is set free from its particular interests and is becoming free in the widest sense of the word. Since civil society is established as per marketing principles, it is subject to inequalities. Since inequalities bear destructive effect on the life in community, civic particularism may be overcome only in institutional way. That institution is the state as the „seriousness of the spirit", and the essence of civil society.

Civil society is a liberal one, and the state is based on liberal principles. For Hegel, contrary to Hobbes and Locke, liberal society is not a social contract among individuals who possessed some natural rights (property), but reciproque and equal agreement among citizens and states which wish to recognize themselves mutually. It is not an own interest, but searching for rational recognition. The same as citizens, states also wish to reconcile themselves mutually, what in the situation in Kosovo and Metohia alike gets the original form.

Keywords: Hegel, philosophy of right and state, recognition, civil society, property, international relations, Kosovo and Metohia.

Рад је предат 30. августа 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 323.22(497.115)
323.1(=163.4) : (=18)(497.115)

*Милош Д. МИЛЕНКОВИЋ**
Институт или факултет

ИНСУФИЦИЈЕНТНОСТ ТЕОРИЈА РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА ЗА ИЗУЧАВАЊЕ СРПСКО-АЛБАНСКОГ КОНФЛИКТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Апстракт: Косову и Метохији се више од једног века даје превелики идеолошки значај у развоју српског и албанског народа. Обе етничке групе су склоне томе да КиМ сматрају својом „колевком", територијом од посебног значаја, чије је контролисање суштинско питање за обе заједнице у целини. Из тог разлога је овај конфликт дубоко укорењен, трајан и упоран, отпоран на покушаје разрешавања, јер укључује дубоко поларизоване групе које себе доживљавају као жртве, док другу страну сматрају узроком свог тешког положаја. Такође, укључује етничке групе на различитим нивоима социокултурног и социополитичког развоја, различитих културних традиција и цивилизација. Дакле, реч је о сложеном конфликту који није последица актуелног тренутка, односно краткотрајних међуетничких размирица, већ производ једне веома дуге и сложене историје. Сваки покушај поједностављења и пристрасности у његовом проучавању у великој мери отежавају разумевање узрока, актера и импликације сукоба.

Управо циљ овог рада је да укаже на то да рационалистички теоријски приступи не пружају адекватан и довољан оквир за проучавање узрока српско-албанског конфликта на КиМ. Стога, главни део рада посвећен је критичком преиспитивању експланаторног потенцијала рационалистичких теоријских приступа у проучавању узрока српско-албанског конфликта на КиМ кроз приказ идеја научника који своје интерпретације заснивају на тврдњама теорија рационалног избора. Тестирање ових идеја показаће да истраживач мора да се ослободи парадигматских и теоријских опредељења и да тежи да теоријском синтезом,

* Мс Милош Д. Миленковић је докторанд на Факултету безбедности, milos.d.milenkovic@gmail.com.

која ће укључити како најважније поставке и решења теорија рационалног избора тако и других теоријских приступа, пружи одговор на истраживачко питање о узроцима српско-албанског конфликта.

Кључне речи: етнички конфликт, узроци етничког конфликта, дефиниција етничког конфликта, теорије рационалног избора, српско-албански конфликт, Косово и Метохија.

Увод

Етничко сукобљавање постаје све проблематичније у савременом свету. Етнички конфликти на Балкану, у Чеченији, на Кипру, у источној Африци, на Источном Тимору, Блиском Истоку, у Шпанији, у Турској и многим другим местима су тешко решиви, дуготрајни, засновани на интересима или идентитету.[1] Имајући у виду карактер ових конфликата, посебно количину насиља и дужину трајања, може се рећи да представљају један од главних извора несигурности.

Етнички конфликти покрећу читав низ питања која се тичу историје, наслеђа, реалних проблема, криза, економских баријера, неравнотеже моћи, политика, интереса и друштвених раздеоба.[2] Комплексност етничких конфликата огледа се у томе што они настају из „сложених комбинација етничких снага, неједнакости, политичких прилика, ресурса за мобилизацију, међузависности, међународних утицаја и многих других фактора". [3] Ова сложеност етничког конфликта подстакла је да се овим проблемом баве антрополози, етнолози, политиколози, социолози, социјални психолози, а све више и теоретичари међународних односа и студија безбедности. При том, расправе о узроцима етничких конфликата постале су доминантне у литератури која се бави овом проблематиком, и то је постало једно од главних истраживачких питања око којег су се окупили истраживачи из различитих дисциплина. Као последица тога настали су различити теоријски приступи с циљем да обухвате и учине разумљивим природу и основне разлоге етничког насиља у свету.

У овом раду биће представљене теорије које су научници развили како би објаснили распрострањеност етничких конфликата након Хладног рата.

---

1 Хелена Здравковић, *Политика жртве на Косову,* Српски генеалошки центар, Београд, 2005, 11.

2 Марина Илић, „Методе истраживања узрока међународних сукоба", *Синтезис,* Центар за хуманистичке науке „Синтезис", Београд, 1/2010, 50.

3 Ивана Аритоновић, „Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 28/2010, 327.

Односно, фокус ће бити на теоријама рационалног избора које ће заузети централно место у овом раду. Српско-албански конфликт на КиМ представљаће студију случаја како би се испитала валидност ових теоријских приступа у проучавању његових узрока. Како је реч о сложеном постхладноратовском етничком конфликту[4] јасно је да представља одличну основу за проверу ваљаности рационалистичких приступа. Сложеност произилази из тога што овај конфликт није последица актуелног тренутка, односно краткотрајних међуетничких размирица, већ производ једне веома дуге и сложене историје, читавог сплета фактора и бројних интеракција. Зато сваки покушај поједностављења и пристрасности у великој мери отежава разумевање његових узрока.

Основни циљ овог рада јесте испитивање сазнајног доприноса постојећих рационалистичких теоријских приступа у проучавању узрока српско-албанског етничког конфликта на КиМ. Главни део рада посвећен је критичком преиспитивању експланаторног потенцијала рационалистичких теоријских приступа у проучавању узрока српско-албанског конфликта на КиМ кроз приказ идеја научника који своје интерпретације заснивају на тврдњама теорија рационалног избора. На крају ћемо доћи до закључка да се комплексност српско-албанског етничког конфликта може захватити само уз примену теоријске синтезе која укључује најважније поставке и решења свих рационалистичких, али и других теоријских приступа.

Теорије рационалног избора и етнички конфликт

Етнички конфликт, посматран кроз призму *теорија рационалног избора,* представља резултат „рационалне тежње појединаца ка остваривању универзалних интереса, попут богатства, моћи и/или безбедности“[5]. Имајући у виду

4 У циљу терминолошког разликовања полазимо од дефиниције Карла Кордела и Стефана Вулфа који истичу да етнички конфликт постоји када „етнички организоване групе прибегавају систематском коришћењу насиља из стратешких разлога“ и тако праве јасну разлику између етничких конфликата и других етничких неслагања која се могу појавити између етничких група (Karl Cordell, Stefan Wolff, *Ethnic Conflict: Causes, Consequences, and Responses*, Cambridge Polity Press, Cambridge, 2009, p. 5.). Дакле, односи између етничких група током историје могу попримити различите облике (спор, етносепаратистички тероризам, тензија, итд), али конфликт је само један од њих. Српско-албански односи на Косову и Метохији су током историје прешли кривудав пут сарадње, суживота и неслагања, односно спорова, демонстрација, грађанских немира, тензија и тероризма, али до отвореног оружаног насиља је дошло тек у периоду 1998-1999.

5 Stuart J. Kaufman, „Symbolic Politics or Rational Choice: Testing Theories of Extreme Ethnic Violence“, *International Security,* The MIT Press, Cambridge , 4/2006, p.49.

да ови циљеви нису достижни појединачном акцијом, рационални актери се удружују. Тако етничке групе представљају рационалне и унитарне актере који су уједињени око истог циља и одлуку о томе да ли да се укључе у конфликт доносе на основу калкулација користи и трошкова.

Као што се може видети, овакво објашњење етничког конфликта се заснива на инструменталистичком схватању етничког идентитета. Он се посматра као „средство које појединци, групе или елите користе како би остварили неке веће, углавном материјалне циљеве“[6], односно, као „ресурс у функцији колективне мобилизације усмерене на остваривање економских и политичких предности“[7].

Настојећи да објасне узроке етничких конфликата по завршетку Хладног рата, посебно на просторима бивше Југославије и Совјетског Савеза, бројни теоретичари су развијали своје приступе на премисама теорије рационалног избора. Ови приступи инкорпорирају неке реалистичке идеје из теорија међународних односа као што је безбедносна дилема.

Резултати недавних истраживања су показали да *безбедносна дилема* нуди погодан концептуални оквир за проучавање етничких конфликата. Иако је првобитно уведен да објасни међудржавне односе, Бери Посен је први аутор који је покушао да концепт безбедносне дилеме примени у проучавању етничких конфликата.[8] По мишљењу овог аутора, безбедносна дилема унутар државе постоји када је „ситуација упоредива са анархичном природом међународног система“[9]. Таква ситуација настаје услед колапса мултиетничких држава, што доводи до „настајуће анархије“ коју карактерише одсуство централног ауторитета. У таквим условима етничке групе немају никакве гаранције од стране државе по питању безбедности и приморане су да се понашају по принципу самопомоћи. Односно, приморане су да се саме брину о својој безбедности, и из тог разлога предузимају мере у циљу повећања властите безбедности, што друга група перципира као претњу. Као одговор на потезе прве, друга етничка група повећава своју војну моћ, улазећи на тај начин у „зачарани круг“ безбедносне дилеме. Када се овоме дода немогућност разликовања офанзивних и дефанзивних војних снага стекли су се сви предуслови да нека етничка група

6 David Lake, Donald Rothchild, „Spresading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict“, In: *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation* (editors: David Lake, Donald Rothchild), Princeton University Press, Princeton, 1998, pp. 5-6.

7 Bernar Formozo, „Rasprave o etnicitetu“, U zborniku: *Identitet(i): pojedinac, grupa, društvo* (priredili: Katrin Halpern i Žan-Klod Ruano- Borbalan, Clio, Beograd, 2009, 299.

8 Barry Posen, „The Security Dilemma and Ethnic Conflict“, *Survival*, International Institute for Strategic Studies, Routledge , 1/1993.

9 *Ibid*, p. 27.

отпочне превентивни рат. Према овој теорији, етничке групе су свесне да је конфликт најгора опција, али због природе односа, неизвесности и недостатка поверења, обе стране виде конфликт као једино решење.

Концепт безбедносне дилеме је послужио као аналитички оквир за објашњење већег броја етничких конфликата. Поред Посена, који је сукоб у бившој Југославији између Срба и Хрвата приказао као јасан пример последице безбедносне дилеме, и други аутори су настојали да на бројним примерима, попут Грузије[10], Обале Слоноваче[11], Молдавије[12], Анголе[13] и Малезије[14] учине то исто.

Према другом рационалистичком приступу, који развија Џејмс Фирон, анархија није довољна, већ представља само предуслов настанка етничких сукоба. Он истиче да талас етничких конфликата по завршетку Хладног рата представља резултат „незаобилазног проблема" *(commitment problem)* који се јавља „када су две политичке заједнице препуштене саме себи без посредовања треће стране која може гарантовати споразум између њих"[15]. У таквој ситуацији већинска (етничка) група не може гарантовати мањинској групи да је, када дође до распада мултиетничких држава, неће експлоатисати у тренутку стварања нове државе или да то неће радити у будућности када се учврсти унутар новонастале државе.

Према овом моделу, мањина у почетку има два избора: или да прихвати нову државу или да отпочне рат против ње. Под претпоставком да мањина пристане да живи са већинском групом у новој држави, долазимо до следеће фазе. Специфичност ове фазе се огледа у томе да је већинска група већ консолидовала и учврстила своју власт, а мањинска нема гаранција да влада неће ускраћивати и кршити њихова права, односно не поседује легална средства да утиче на политику и одлуке централне власти. У трећој фази мањинска група поново има две опције: наставити даље или борити се.

---

10 Robert Nalbandov, „Living with Security Dilemmas: Triggers of Ethnic conflicts", *Transcience Journal*, 1/2010, pp. 47 – 62.

11 Matthew Kirwin, „The security dilemma and Conflict in Cote d'Ivoire", *Nordic Journal of African Studies*, Nordic Association of African Studies, Uppsala, 1/2006, pp. 42-52.

12 Stuart J. Kaufman, „Spiraling to Ethnic War: Elites, masses, and Moscow in Moldova's Civil War", *International Security*, The MIT Press, Cambridge, 2/1996, pp. 108 – 138.

13 Jakkie Cilliers, „Resource wars – a new type of insurgency", In: Angola`s War Economy. The Role of Oil and Diamonds, (editors: Jakkie Cilliers and Christian Dietrich), Institute for Security Studies Africa, Pretoria, 2000, pp. 1-19.

14 Allan Collins, „The Ethnic Security Dilemma: Evidence from Malaysia", *Contemporary Southeast Asia*, Institute of Southeast Asian Studies, Pasir Panjang, 3/1998, pp. 261 – 278

15 James D. Fearon, Ethnic War as a Commitment Problem, *Paper presented at the 1994 Annual Meetings of the American Political Science Association,* New York, August 30-September 2, 1995, pp. 1-24. <http://www.seminario2005.unal.edu.co/Trabajos/Fearon/Ethnic%20war%20as%20a%20commitment%20problem.pdf> 30.06.2015.

Разлика између прве и треће фазе је у томе што је држава, коју заступа већинска група, постала економски, политички и војно јача због спроведених реформи у другој фази. Према томе, почетак рата у првој фази је најбољи рационални избор за мањину.[16]

Лејк и Ротчајлд истичу да до етничких конфликата долази услед „колективног страха од будућности"[17]. Забринутост за опстанак и колективни страх настаје када државне структуре еродирају и губе способност да арбитрирају између етничких група. Такмичење око ограничених ресурса је један од основних разлога етничког конфликта. Међутим, сама конкуренција не доводи до етничког конфликта, већ су неопходни одређени предуслови. Лејк и Ротчајлд, поред безбедносне дилеме и „незаобилазног проблема", укључују и „асиметричне информације" *(information failures)* као важан предуслов етничког конфликта.

Асиметричне информације чине да етничке групе постају сумњичаве једна на другу. „Незаобилазни проблем" само погоршава ситуацију јер нико не гарантује да јача група неће прекршити постигнут договор. Уз све то, етничке групе постају одговорне за сопствену безбедност и теже да повећају своју снагу, што води ка безбедносној дилеми. Крајњи резултат је чиста неизвесност између група која води ка колективном страху. У таквој ситуацији, етнички конфликт је неизбежан.

Руи Фигуиредо и Бари Вајнгаст истичу да безбедносна дилема није довољна јер не објашњава зашто се „мирољубиви људи лако мобилишу за ратне циљеве". Односно, ниједан од претходних приступа не даје „кредибилан одговор на питање како лидери успеју да убеде грађане који преферирају мир да подрже насиље"[18]. Они предлажу један нови модел који претпоставља да масе не желе насиље за разлику од елита, и како би објаснили како се мирољубива елита на крају мобилише за ратне циљеве додају још два елемента: грабљиве елите и неизвесност масе. Њихов фокус је на процени утицаја некомплетних информација, које елита прослеђује грађанима како би опстала на власти, на избијање етничких конфликата.

Политички лидери који се суочавају са високим ризиком губитка моћи спроводе стратегију провоцирања насиља и смислено збуњују масу да верује да је за то насиље одговорна друга страна. Масе у почетку не желе насиље уздајући се у преговоре које воде њихови лидери. Како нису

16 *Ibid*, pp. 6-14.

17 David Lake, Donald Rothchild, Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict, *International Security,* 2/1996, The MIT Press, Cambridge, p. 41.

18 Rui J. P. de Figueiredo, Barry R. Weingast, The Rationality of Fear: Political Opportunism and Ethnic Conflict, *Working paper*, Institute for War and Peace Studies, New York, February 1997, p. 2. <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1018018.files/CIAO__The_Rationality_of_Fear__Political_Opportunism_and_Ethn...pdf> 08.05.2015.

обавештени о природи преговора, остају само неми посматрачи да ли ће преговори да успеју или не. Међутим, паралелно са текућим преговорима, масе примећују да долази до повећања насиља. У овом тренутку, грабљиве елите наговарају несигурну масу да је кривац повећаног насиља противник. Услед страха да не постану жртве екстремног насиља, масе се укључују у сукоб. Како нису имали избор између рата и мира, рационални појединци се на крају претварају у масе и почињу да подржавају грабљиву елиту.[19]

Према овом моделу, етнички конфликт настаје као резултат „политизације страха". Лидери који се плаше да ће изгубити власт, „стављају све на коцку" *(gamble for resurrection)* провоцирањем етничког конфликта како би повратили подршку грађана. У овом моделу три међусобно прожимајућа фактора – грабљиви лидери, страх међу грађанима и неизвесност око правих намера пропагатора насиља – воде ка етничком насиљу које представља „друштвену дилему која је изазвана страхом од виктимизације"[20].

Теорије рационалног избора и српско-албански конфликт на Косову и Метохији – критички осврт

Теорије рационалног избора пружају различите увиде у динамике етничких конфликата и одговарају на питања: како и зашто је етнички идентитет користан и употребљив ресурс за мобилизацију? И на који начин припаднике једне групе држи заједно током етничког конфликта? И поред великог значаја које имају у објашњавању појаве, интензитета и трајања етничког конфликта, ипак се проблем налази у њиховом настојању ка универзалношћу. Односно настојању да се закључци из неког појединачног случаја, примене на све етничке конфликте, при том занемарујући сложеност и јединственост сваког етничког конфликта појединачно.

Такође, постоји тежња ка генерализацији доминантних мотива на све учеснике у конфликту. Пре свега, етнички конфликти укључују појединце (вође и њихове следбенике) који праве различите изборе. Док једни могу бити забринути за своју и безбедност своје породице, други могу бити мотивисани жељом за већом социјалном правдом за своју етничку групу, трећи пак могу тражити да задовоље личне материјалне интересе. Такође, треба истаћи да мотив сам по себи није довољан за објашњење било ког етничког конфликта. Теорије рационалног избора наглашавају одређене мотиве, али изостављају шири контекст, односно постојање одређених

19 *Ibid,* 1-23
20 *Ibid,* 15.

околности који утичу на настанак етничког конфликта. Односно, заробљене су на нивоу локалног и изостављају дешавања на регионалном и глобалном нивоу која могу имати утицаја. На пример, Албанци на КиМ су дуго били незадовољни својим положајем. Међутим, 90-их, тек са променом ситуације на регионалном и међународном нивоу и пролиферацијом лаког оружја у освит слома Албаније 1997. године, стекла су се средства и могућности за оружани напад.

Даље, тешко је тврдити да су етничке групе унитарни актери. То би подразумевало да обе стране имају по једну војску под контролом лидера сукобљених страна. Српско-албански конфликт представља пример где је током отвореног сукоба било неколико различитих војних фракција са различитим интересима. Неуспех да се идентификују војне фракције са различитим интересима онемогућује потпуно објашњење избијања етничког конфликта. Тешко је представити и руководства као јединственог актера, јер су била под утицајем како држава матица, тако и спољашњих актера. На крају, поделом сукобљених страна на српску и албанску изостављају се неколико етничких група које су узеле учешће у том конфликту попут Рома, Горанаца, Египћана, Турака, Ашкалија и других. Ова подела искључује велики број добровољаца из различитих делова света.

Такође, актери конфликта се посматрају као рационални актери, без остављања простора за ирационалне изборе. Намеће се питање: у чему се огледа рационалност Албанаца на КиМ да отпочну борбу против моћнијих (војно и у људству) противника када интервенција Албаније није била гарантована? Изостављањем ирационалних избора ови приступи не објашњавају пуцање на лешеве, одсецање глава, сечење ушију и носева, вађење органа, убијање трудница и других свирепих злочина на бојном пољу. Представљајући групе као рационалне и унитарне актере, ови приступи не пружају адекватну пажњу догађајима који су од кључног за развој конфликта. КиМ је одличан пример који показује како су ови окрутни догађаји били изузетно важни за интеракције између и унутар етничких група и добро објашњавају како су умерени сегменти групе полако клизили у радикалне.

Поред поменутих недостатака који су заједнички за све теорије рационалног избора може се рећи да је и појединачно њихов експланаторни потенцијал у проучавању узрока српско-албанског конфликта ограничен. Фиронов „незаобилазни проблем“ полази од тога да је етнички конфликт известан ако је мањинска група јака. Међутим, не прецизира се шта се под тим подразумева. Да ли је албанска мањина од 17% довољно јака да би се оправдало избијање етничког конфликта? Дакле, овај модел не објашњава зашто се слаба и бројчано мала мањина определила за рат. Такође, ослањајући се на односе мањине и већине, овај теоријски приступ не узима у обзир остале

актере, а посебно не улоге држава матица које су биле значајне у готово сваком етничком конфликту, па тако и конфликту на КиМ.

Студија случаја показује да редослед догађаја није компатибилан са аргументима аутора овог модела. Наиме, када ставимо догађаје у историјски контекст откривамо да албански захтеви за независност и уједињење на штету Србије датирају још од оснивања Призренске лиге 1878. године. Још једна слаба тачка у ланцу догађаја овог модела, која води ка конфликту, је слабост објашњења зашто албанска мањина верује да ће српска држава кршити њихова права, када су управо права Србима на КиМ након проширења албанске аутономије (1968) и примене принципа етничке репрезентације била угрожена. Остаје питање зашто Срби у том периоду нису отпочели оружану борбу. И на крају, овај модел не даје одговор на питање зашто српска страна није отпочела офанзиван рат будући да је, по овом моделу, рационални актер који је морао да предвиди албански напад.

Такође, покушај примене оригиналног концепта безбедносне дилеме на етничке конфликте је проблематичан из неколико разлога. Наиме, трагичност конфликта о коме говоре Херц и Батерфилд, огледа се у томе да две државе или етничке групе (у нашем случају) бивају увучене у (етнички) конфликт упркос њиховим бенигним намерама. Ово је суштински услов, и када није задовољен онда се може говорити о безбедносном проблему или претњи али не и о безбедносној дилеми. Када друга држава или етничка група представља очевидну безбедносну претњу другој групи или држави, онда безбедносна дилема не постоји. Како су намере и мотиви противника у српско-албанском конфликту добро познати и уз то су малигне природе, онда се конфликт не може сматрати трагедијом. Уз то изостаје неодређени симболизам оружја, тако да аргумент да безбедносна дилема настаје када је тешко направити разлику између офанзивних и одбрамбених војних снага не важи за случај српско-албанског конфликта на КиМ.

Предуслов овог модела јесте „настајућа анархија" која настаје услед колапса државе. Ипак, еволуција догађаја на КиМ није у складу с претпоставкама теорије јер у периоду 1998-1999. године не преовладава анархија. Односно, оружани конфликт настаје чак пет година након распада СФРЈ (1991-1992), а Србија је постала наследница ЈНА. Све ово потврђује да се аргумент о преовлађујућој анархији као узроку конфликта мора дискредитовати. Такође, паралелно с тим није тачно тврдити да је у случају српско-албанског конфликта офанзива имала предност над дефанзивом. Полазећи од тога да географија и технологија представљају два кључна фактора који одређују надмоћ офанзиве, Албанци су били у неповољном положају у односу на Србију. Технолошки Србија је поседовала сложеније оружје као наследница ЈНА. Друго, стратешки најважније тачке су биле под контролом

Србије. Осим тога, Србија је имала добро опремљене војне и полицијске јединице са високим степеном борбене готовости које су јој биле на располагању насупрот непрофесионалним војним групацијама албанске стране. Имајући у виду наведено, Албанци нису требали да отпочну превентивни рат, тако да се с разлогом разлози који објашњавају албанску офанзиву морају дискредитовати. На крају, овај модел не узима у обзир регионални контекст и спољашње актере који су имали итекако значајну улогу у томе на коју ће страну клатно моћи превагнути.

За разлику од већине аутора који су настојали да опишу ситуацију у којој безбедносна дилема може довести до етничког конфликта, Стјуарт Кауфман примењује овај концепт после избијања непријатељстава и на тај начин користи безбедносну дилему као продукт етничког конфликта.[21] Овакав покушај примене концепта безбедносне дилеме, с једне стране, и настојање да се он измени у тој мери да може да укључи и малигне намере једне или обе стране, с друге стране, битно га удаљава од оригиналног концепта који су поставили Џон Херц[22] (Herz, 1951), Херберт Батерфилд[23] (Butterfield, 1951) и касније Роберт Џервис[24] (Jervis, 1978). Такође, неореалистички концепт безбедносне дилеме не може се механички применити на етничке конфликте јер анархија и могућност претње нису довољни да створе безбедносну дилему између етничких група које живе у миру деценијама. Све нас ово води ка кључном питању: да ли концепт безбедносне дилеме треба применити на етничке конфликте по сваку цену или прихватити да није успешан у објашњавању ових конфликата, па и српско-албанског конфликта?

Асиметричне информације, као значајан узрок етничког конфликта, су неприменљиве на српско-албански конфликт јер су циљеви и намере обеју страна били јасни вековима уназад. Две етничке групе су претендовале на исту територију као ексклузивно „своју" и „одувек" њима припадајућу. Србији није требало дуго да схвати да су Албанци били спремни да отпочну етничко насиље како би остварили свој циљ – отцепљење од Србије, а потом

21 Stuart J. Kaufman, „The Irresistible Force and The Imperceptible Object: The Yugoslav Breakup and Western Policy", *Security Studies,* Routledge, Philadelphia, 1/1995, pp. 281 – 319.; Stuart J. Kaufman, „Spiraling to Ethnic War: Elites, masses, and Moscow in Moldova's Civil War", *International Security,* The MIT Press, Cambridge, 2/1996, pp. 108–138; Stuart J. Kaufman, „Symbolic Politics or Rational Choice: Testing Theories of Extreme Ethnic Violence", *International Security,* The MIT Press, Cambridge , 4/2006, pp. 45-86.

22 John H. Herz, *Political Realism and Political Idealism: A Study in Theories and Realities,* University of Chicago Press, Chicago, 1951.

23 Herbert Butterfield, *History and Human Relations,* Collins, London, 1951.

24 Robert Jervis, Cooperation under the Security Dilemma, *World Politics,* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, *2*/1978, pp. 167–214.

уједињење са Албанијом. Такође, Албанци су знали да ће Србија настојати да свим средствима заустави сепаратистичке намере и унификацију КиМ са Албанијом. Дакле, обе стране су биле свесне намера оних других и асиметричних информација, како претпоставља ова теорија, није било.

Ако се српско-албански конфликт посматра као резултат „политизације страха", конфликт на КиМ је избио због елите која је била суочена са претњом губитка моћи. Према овом моделу, српска и албанска владајућа елита суочена са високим ризиком од губитка моћи одлучила је да примени стратегију „стављања све на коцку" *(gambling for resurrection)*, која заговара насиље и погрешно наводи Србе и Албанце да верују да је друга страна извор насиља. Ипак, ближи поглед на редослед историјских збивања открива другачије исходе. Наиме, и српски и албански политички лидери су имали велику подршку свог становништва и насиље не би имало никаквог ефекта на побољшање њихових позиција. Напротив, политички лидери обеју страна су видели насиље као претњу својој владавини и настојали да умире своје становништво пре него да га увуку у насиље.

Ова теорија претпоставља да је мир нарушен зато што политички лидери нису желели ништа мање од рата. Међутим, у српско-албанском конфликту мир је био нарушен од стране војних снага склоних насиљу, самог становништва и спољашњег уплитања а не од стране лидера. Модел који су предложили Руи Фигуиредо и Бари Ваингаст, у коме приказују обичне људе као невини ентитет који се плаши виктимизације, тешко објашњава чињеницу да упркос супротним одлукама њихових лидера, појединци и групе прибегавају насиљу из различитих разлога. До масовне примене насиља од стране косовских Албанаца је дошло упркос позивима њихових политичких лидера да то не чине. На крају, овај модел подразумева јаке лидере који имају потпуну контролу над медијима, војним снагама и грађанством. Српско-албански конфликт на КиМ се не уклапа најбоље у поменуту слику. Албански опозициони лидери су били популарнији и имали су већи број људи под оружјем који су били спремни да слушају њихова наређења, наспрам лидера који су тада били на власти.

Да ли теорија помаже?

Поменути теоријски приступи не представљају адекватну основу за разумевање сложености етничког конфликта на КиМ, посебно што не узимају у обзир умешаност великог броја актера, чији интереси, мотиви, вредности и парадигме остају изван њиховог аналитичког оквира. Етнички конфликт на КиМ свакако није међудржавни сукоб, али се може рећи да није искључиво ни унутрашњи у смислу да захвата само чиниоце

унутар граница једне државе. Једна од његових главних карактеристика јесте интернационализација[25], односно учешће великог броја актера и структура, од суседних држава преко дијаспоре па све до великих сила. Мотиви и интереси ових актера и њихов утицај на избијање, ток и крај сукоба могу бити објашњени само коришћењем аналитичког оквира реалистичке теорије међународних односа. Значај историјских околности, митова, идеја и дискурса као конститутивних елемената стварања општег контекста српско-албанског конфликта, као и утицај трансформације међународног економског и националног система, могу бити схваћени само помоћу најважнијих поставки и решења конструктивистичке и либералне теорије међународних односа.

С друге стране, теорије етницитета представљају почетну тачку када се расправља о природи етничких група, па према томе и о етничким конфликтима. И поред тога што доминирају у литератури, проблем на КиМ не може се само посматрати кроз призму примордијалистичке и инструменталистичке визије, сводећи га на вековну мржњу и урођено насиље или на питање економских и политичких права. КиМ није само спорна физичка територија, већ је оно и ентитет са огромним симболичким значењем, како за Србе тако и за Албанце, што конструктивистички приступ чини неопходним за разумевање како симболичке вредности КиМ, тако и процеса стварања супротстављених и конфликтних идентитета. И поред тога што теорије етницитета пружају почетну основу када се размишља о природи етничких група, важно је не тежити ка исхитреним закључцима о неминовности сукоба између њих. Није нити теоријски логично нити емпиријски тачно тврдити да постојање две или више етничких група аутоматски води до етничког конфликта. На пример, сложени односи између различитих етничких група у Канади, Белгији и Француској су засновани на различитим етничким идентитетима, али ови односи нису прерасли у етнички конфликт. А понајмање сличан однос у Швајцарској.

С обзиром на то да је експланаторни потенцијал теорија рационалних избора, теорија етницитета и теорија међународних односа, узетих појединачно, ограничен у проучавању узрока српско-албанског конфликта, поједини аутори се окрећу развијању истраживачког модела који ће подразумевати ангажовање различитих теорија.

Управо Мајкл Браун напушта идеју да било која теорија нуди адекватан оквир и приступа изради модела који одговара сложености етничког конфликта. Имајући у виду велики број фактора који се могу наћи у функцији узрока етничког конфликта, јавља се потреба за њиховом класификацијом.

25 Више о томе: Срђан Словић, „Интернационализација косовског питања и њен утицај на потоње догађаје на Косову и Метохији", *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2011, 255-275.

Мајкл Браун све узроке класификује у „темељне (*underlying*)"[26], оне који се налазе у основи конфликта, и „непосредне (*proximate*)"[27]. Темељни узроци, који су неопходни али не и довољни за појаву етничког конфликта, обухватају четири групе фактора: структуралне, политичке, економске/социјалне и културне/перцептуалне (табела 1). Непосредни узроци подразумевају факторе који повећавају вероватноћу етничког конфликта уз присуство свих или само неких темељних узрока. Овакав поглед на узроке нам омогућује да одговоримо на питање зашто, упркос постојању сличних темељних услова, свака етничка тензија и напетост не води ка отвореном етничком конфликту.

Табела 1: Темељни фактори (Brown, 1996)

Фактори	Темељни узроци
Структурални фактори	Слаба држава; Унутрашњи безбедносни проблеми; Етничка географија.
Политички фактори	Дискриминаторске политичке институције; Искључиве националне идеологије; Међугрупна политика; Политика елита.
Економски/социјални фактори	Економски проблеми; Дискриминаторски економски системи; Економски развој и модернизација.
Културни/перцептуални фактори	Културна дискриминација мањина; Етничке митологије.

За приказивање утицаја непосредних фактора Мајкл Браун користи концепт нивоа анализе[28], представљајући унутрашње и спољашње факторе како оперишу на нивоу елите и масе. Унутрашњи узроци на нивоу елите су лоши лидери а спољашњи лоши суседи, док су унутрашњи на нивоу маса озбиљни унутрашњи проблеми а спољашњи лоше суседство (табела 2). Међутим, како примећују Карл Кардел и Стефан Вулф, „ограничавајући спољашње факторе на лоше суседе, овај модел обухвата само регионални ниво и тиме искључује утицаје који долазе са глобалног нивоа"[29]

26 Michael E. Brown, *International Dimensions of Internal Conflict.*, MIT Press, Cambridge, 1996, p. 13.

27 *Ibid*, p. 23.

28 Нивое анализе у међународне односе први уводи Дејвид Сингер (David J. Singer, The Level of-Analysis Problem in International Relations, *World Politics*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1/1961, pp. 77-92).

29 Karl Cordell., Stefan Wolff, *Ethnic Conflict: Causes, Consequences, and Responses*, Cambridge Polity, Cambridge, 2009, p. 7.

(велике силе, дијаспора, међународне организације, транснационалне компаније, међународни организовани криминал), а који су веома значајни за разумевање узрока српско-албанског конфликта. Такође, државни и локални ниво подводи под једну категорију, и на тај начин на исти ниво смешта унутаретничке и међуетничке односе на КиМ и политичку ситуацију у Србији.

Табела 2: Непосредни фактори (Brown, 1996)

Фактори	Унутрашњи	Спољашњи
На нивоу елите	Лоши лидери	Лоши суседи
На нивоу масе	Унутрашњи проблеми	Лоше суседство

Да би се сагледала комплексност српско-албанског конфликта неопходно је, како предлажу Карл Кордел и Стефан Вулф, узети у обзир сва четири нивоа анализе где ће на сваком од њих бити анализиран утицај актера и структура на почетак, трајање и интензитет етничког конфликта. Нивои анализе, које треба узети у обзир у објашњавању етничког конфликта на КиМ, су локални, државни, регионални и глобални. Овај аналитички модел, према Корделу и Вулфу, користи нивое анализе као оквир за „категоризацију и класификацију читавог низа независних (потенцијално узрочних) варијабли које одговарају узроцима етничког конфликта“[30]. Међутим, идентификација ових фактора је само први корак ка свеобухватном разумевању етничког конфликта. У другом кораку потребно је да се овај модел „ослони на различите постојеће теорије етничких конфликата које могу успоставити узрочно-последичне везе између ових фактора (независна променљива) и конкретних исхода (зависна променљива)“[31]. У нашем случају, даља истраживања треба усмерити на развијање истраживачког модела који ће подразумевати ангажовање различитих теорија, које могу пружити користан увид у то како је могуће успоставити узрочно-последичне везе између различитих фактора (независне променљиве) и специфичних исхода (зависна променљива односно српско-албански конфликт на простору КиМ).

Четворонивојски оквир за анализу етничког конфликта на КиМ би обухватао: међуетничке и унутаретничке односе на КиМ (локални ниво); ситуацију у Србији (државни ниво); регионални контекст (земље Западног Балкана, регионалне силе, регионалне организације, прекограничне мреже – етничке, верске, цивилно друштво, организовани криминал); и међународни контекст (велике силе, међународне организације, дијаспора,

30 *Ibid,* p. 9.
31 *Ibid,* p. 9.

транснационални организовани криминал, ТНК). Оваква класификација фактора на различитим нивоима анализе је корисна јер омогућује систематичније и прецизније објашњење доприноса сваког од њих на настанак, интензитет и трајање српско-албанског конфликта (табела 3).

Табела 3. Фактори који су утицали на развој српско-албанског конфликта[32]

Ситуација на КиМ	Ситуација у Србији	Регионални контекст	Међународни контекст
▪ Међуетничка ситуација: - Социодемографска структура; - Природа међуетничких односа; - Природа подела; - Однос моћи. ▪ Унутаретничка ситуација: - Доминантна политичка агенда; - Снага вођства; - Постојање фракција - Контрола и доступност ресурса.	▪ Политичка и економска важност конфликта и територије КиМ; ▪ Политичка агенда владајућих странака у односу на конфликт; - Контрола и доступност ресурса; ▪ Процена утицаја конфликта на потенцијалне и актуелне конфликте.	▪ Утицај конфликта на: - Стабилност демократских институција и етничке равнотеже; - Могућност преливања конфликта; - Појаву избеглица. ▪ Утицај на конфликт: - Политичке агенде главних играча у односу на конфликт; - Интереси регионалних актера; - Прекогранични савези на етничкој основи.	▪ Геополитичка важност територије; ▪ Интереси великих сила; ▪ Расположивост ресурсима од стране међународних организација.

Мултинивојска анализа етничког конфликта на КиМ показује да незадовољство етничких група, борба за моћ између и унутар њих, утицај државних, регионалних и глобалних актера и структура, делују на јединствен начин и не могу бити обухваћени и објашњени једним теоријским оквиром. Употреба модела нивоа анализе омогућује нам да истовремено користимо постојеће теорије етничког конфликта на неексклузивистички начин у циљу свеобухватнијег објашњења етничког конфликта на КиМ.

Дакле, није реч о некој новој теорији, већ о специфичном моделу који нам омогућује да идентификујемо и класификујемо широк спектар различитих фактора који су релевантни за објашњење настанка, трајања и интензитета

32 Stefan Wolff, The Regional and International Regulation of Ethnic Conflict: Patterns of Success and Failure, Friedrich EbertFoundation, *Working paper,* Singapore, 2009, (*This paper* was prepared for the 6th Asia Europe Roundtable on "Minority Conflicts – Towards an ASEM Framework for Conflict Management" in Derry/Londonderry and Letterkenny, 10-12 June 2009.), pp. 17-18.

српско-албанског конфликта на КиМ, а тек онда да применимо одговарајуће теоријске приступе као оквире за објашњење каузалитета између ових фактора и исхода. И поред некомпатибилности онтолошких, епистемолошких и методолошких полазишта ових теорија, овај аналитички модел не подразумева изједначавање њихових различитих позиција, већ пре свега примену ових теоријских приступа у оним областима где дају најбоље резултате. Имајући у виду комплексност српско-албанског конфликта, можда објашњење његових узрока треба тражити применом неког од поменутих или надограђених модела.

Литература

Аритоновић 2010: И. Аритоновић, „Неки узроци и последице друштвених сукоба на Косову и Метохији“, *Баштина,* Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, 323-345.

Brown 1996: M. Brown, *International Dimensions of Internal Conflict,* Cambridge, Mass., MIT Press.

Butterfield 1951: H. Butterfield, *History and Human Relations,* Collins, London.

Cilliers 2000: J. Cilliers, „Resource wars – a new type of insurgency”, In: *Angola`s War Economy. The Role of Oil and Diamonds,* (editors: Jakkie Cilliers and Christian Dietrich), Institute for Security Studies Africa, Pretoria, 2000, pp. 1-19.

Collins 1998: A. Collins, „The Ethnic Security Dilemma: Evidence from Malaysia“, *Contemporary Southeast Asia,* Institute of Southeast Asian Studies, Singapore, no. 20, vol. 3, pp. 261 – 278.

Cordell/Wolff 2009: K. Cordell, S. Wolff, *Ethnic Conflict: Causes, Consequences, and Responses, Cambridge Polity* Press, Cambridge.

Fearon 1995: D. J. Fearon, „Ethnic War as a Commitment Problem“, *Paper presented at the 1994 Annual Meetings of the American Political Science Association,* New York, August 30-September 2, pp. 1-24. http://www.seminario2005.unal.edu.co/Trabajos/Fearon/Ethnic%20war%20as%20a%20commitment%20problem.pdf

Figuerado/Weingast 1997: R. Figuerado, B. Weingast, „The Rationality of Fear: Political Opportunism and Ethnic Conflict“, *Working paper,* Institute for War and Peace Studies, February 1997, pp. 1-23. http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1018018.files/CIAO__The_Rationality_of_Fear__Political_Opportunism_and_Ethn...pdf

Formozo 2009: B. Formozo, „Rasprave o etnicitetu“. U: K. Halpern i Ž. K. Ruano-Borbalan (prir.), *Identitet(i): pojedinac, grupa, društvo*, Clio, Beograd, 295-312.

Herz 1951: J. Herz, *Political Realism and Political Idealism: A Study in Theories and Realities*. University of Chicago Press, Chicago.

Илић 2010: М. Илић, „Методе истраживања узрока међународних сукоба“, *Синтезис,* Центар за хуманистичке науке „Синтезис“, Београд, 1/2010, 45-62.

Jervis 1978: R. Jervis, „Cooperation under the Security Dilemma“, *World Politics,* The Johns Hopkins University Press, Princeton, NJ, vol. 30, no. 2, pp. 167–214.

Kaufman 1994: S. J. Kaufman, „The irresistible Force and the Imperceptible Object: The Yugoslav Breakup and Western Policy", *Security Studies,* Routledge, Philadelphia, vol. 4, no. 2, pp. 281 – 319.

Kaufman 1996: S. J. Kaufman, „Spiraling to Ethnic War: Elites, masses, and Moscow in Moldova's Civil War", *International Security*, M I T Press, Cambridge, vol. 21, no. 2, pp. 108 – 138.

Kaufman 2001: S. J. Kaufman, *Modern hatreds: The symbolic politics of ethnic war,* Cornell University Press, Ithica, New York.

Kaufman 2006: S. J. Kaufman, „Symbolic Politics or Rational Choice: Testing Theories of Extreme Ethnic Violence", *International Security,* M I T Press, Cambridge, vol. 30*, no.* 4, pp. 45-86.

Kirwin 2006: M. Kirwin, The security dilemma and Conflict in Cote d'Ivoire, *Nordic Journal of African Studies, vol.* 15, no. 1, pp. 42-52.

Lake/Rothchild 1996: D. Lake, D. Rothchild, „Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict", *International Security,* M I T Press, Cambridge, vol. 21, no. 2, pp. 41-75.

Lake/Rothchild 1998: D. Lake, D. Rothchild, „Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict". In: D. Lake, D. Rothchild (eds), *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, Princeton University Press, Princeton, pp. 3-35.

Nalbandov 2010: R. Nalbandov, „Living with Security Dilemmas: Triggers of Ethnic conflicts", *Transcience Journal,* vol. 1, no. 1, pp. 47 – 62.

Posen 1993: B. Posen, „The Security Dilemma and Ethnic Conflict", *Survival*, Taylor & Francis Ltd, Philadelphia, vol. 35, no. 1, pp. 27-47.

Singer 1961: D. Singer, „The Level of-Analysis Problem in International Relations", *World Politics,* The Johns Hopkins University Press, Princeton, NJ, vol. 14, no. 1, pp. 77-92.

Словић 2011: С. Словић, „Интернационализација косовског питања и њен утицај на потоње догађаје на Косову и Метохији", *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2011, 255-275.

Wolff 2006: S. Wolff, *Ethnic Conflict: A Global Perspective*, Oxford University Press Inc, New York.

Wolff 2009: S. Wolff, "The Regional and International Regulation of Ethnic Conflict: Patterns of Success and Failure, Friedrich EbertFoundation", *Working paper,* Singapore, 2009. (This paper was prepared for the 6th Asia Europe Roundtable on "Minority Conflicts – Towards an ASEM Framework for Conflict Management" in Derry/Londonderry and Letterkenny, 10-12 June 2009.), pp. 1-40.

Здравковић 2005: Х. Здравковић, *Политика жртве на Косову,* Српски генеалошки центар, Београд.

Milos MILENKOVIC

INSUFFICIENCY OF THE THEORY OF RATIONAL CHOICE FOR THE STUDY OF SERBO-ALBANIAN CONFLICT IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

For more than a century, Kosovo and Metohija is given too large ideological importance in development of Serbian and Albanian people. Both ethnic groups are prone to consider Kosovo and Metohija as their "cradle", a territory of great importance, whose controlling is the essential issue for both communities as a whole. For this reason, this conflict is deeply rooted, lasting and persistent, resistant to attempts of resolving, because it involves deep polarized groups that see themselves as victims, while the other side is being blamed for their hard position. It also includes ethnic groups at different levels of socio-cultural and socio-political development, different cultural traditions and civilization. So, it is a complex conflict that is not a consequence of the current moment, or short-term inter-ethnic disputes, but rather the product of a very long and complex history. Any attempt to simplification and favouritism in study of it, greatly complicates understanding of the causes, actors and implications of the conflicts.

Because of that, the aim of this paper is to show that the rationalist theoretical approaches do not provide an adequate and sufficient framework for studying the causes of Serbo-Albanian conflict in Kosovo and Metohija. Therefore, in this paper we have used a critical examination of the explanatory potential of rationalist theoretical approaches in the study of the causes of Serbo-Albanian conflict in Kosovo and Metohija through a presentation of the ideas of scientists whose interpretations are based on the claims of the theory of rational choice. Testing these ideas, we have shown that the researcher has to get rid of paradigmatic and theoretical orientation and seek for theoretical synthesis, which will include both the most important settings and solutions of rational choice theory and other theoretical approaches to answer the research question about the causes of Serbo-Albanian conflict.

With regard to the fact that the explanatory potential of rational choice theory, taken individually, is limited for the study of the causes of Serbo-Albanian conflict, some authors (Michael Brown, Carl Cordell and Stefan Wolff) are turning to develop research models that will involve the engagement of different theories. We are not talking about a new theory, but on the specific model that allows us to identify

and classify a wide range of different factors that are relevant for explanation of the origin, duration and intensity of the Serbo-Albanian conflict in Kosovo and Metohija, and then to apply the relevant theoretical approaches as frames for an explanation of causality between these factors and outcomes. Despite the incompatibility of ontological, epistemological and methodological starting points of these theories, this analytical model does not imply equalization of their different positions, but rather the application of these theoretical approaches in those areas where they give the best results. Given the complexity of the Serbo-Albanian conflict, perhaps an explanation of its causes should be sought by using one of the aforementioned or upgraded models.

Keywords: ethnic conflict, causes of ethnic conflict, definition of ethnic conflict, theories f rational choice, Serbo-Albanian conflict, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 1. новембра 2015. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КРИТИКА И ПОЛЕМИКА

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ-МИХАЈЛОВИЋ**

КЊИГА И ЊЕН АУТОР – О КРИТИЧАРСКОМ МЕТОДУ ЈАСМИНЕ АХМЕТАГИЋ

(Јасмина Ахметагић, *Приповедач и прича*, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић, 2015, 194 стр.)

Говорити о књизи чији је аутор Јасмина Ахметагић значи отприлике исто што и говорити о њој самој. Између ње и њених књига готово да је могуће ставити знак једнакости – као што размишља и говори бритко, луцидно, аргументовано и надасве провокативно, тако и пише. Једном књижевном питању, без обзира да ли је актуелно или га њена интерпретација актуелним чини, без обзира да ли се ради о истакнутом и „недодирљивом" књижевнику или ономе чије дело тек треба да прође суд времена, Ахметагићева прилази без предрасуда, али зналачки, што је често наводило на испитивање „осетљивих" тема, какво је, на пример, питање односа идеологије и књижевности или злоупотребе националног питања у тумачењу књижевности. Због тога разговор о једној књизи Јасмине Ахметагић, чак и када је она награђена престижном наградом, не може бити ограничен на књигу саму, него се мора узети у обзир шири контекст, то јест све оно што је ова ауторка претходно урадила на пољу науке о књижевности.

Ако само погледамо наслове њених репрезентативних књига (*Антички мит у прози Борислава Пекића, Унутрашња страна постмодернизма: поглед на теорију, Антропопоеја – библијски подтекст у Пекићевој прози, Дажд од живога уљевља: читање с Библијом у руци прозе Данила Киша и Мирка Ковача, Приче о Нарцису и злостављачу: злостављање и књижевност, Књига о Достојевском: болест прекомерног сазнања*), видећемо оријентацију углавном ка

* Истраживач-сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

постмодернистичкој књижевности, али ка оним темама које задиру у дубинскопсихолошке интерпретације и филозофска промишљања.

Проблем за Јасмину Ахметагић као критичара у тумача не постоји као препрека, проблем за њу постоји као изазов и она је спремна да са нескривеном интелектуалном храброшћу тај проблем реши. Она поштује ауторитете, али за њу нема недодирљивих. Спремност да оштро и критички преиспитује књижевни опус једног академика, какав је Милорад Павић, на пример, нарочито оног његовог дела који је за јавност и критику био „недодирљив", није јој увек донела пријатељски наклон књижевне јавности. Ту спремност она је показала и у књизи *Приче о нарцису и злостављачу* где говори о проблему *злостављања књижевности* од стране критичара и тумача, који књижевност подвргавају идеолошком и политичком суду (на примерима три таква случаја: тумачење Његошевог *Горског вијенца* као инспиратора рата у Босни, које је извео Есад Бајтал, тумачење *Опсаде цркве Светог Спаса* Горана Петровића као парадигме националне идеологије савремене српске културе, као и начин на који је Мирко Ковач у својој есејистичко-мемоарској књизи *Писање и носталгија* извео национални профил Борислава Пекића. Дакле, у Аристотеловом духу: „Драг ми је Платон, али ми је дража истина", Јасмина Ахметагић је градила и изградила свој методолошки поступак, не штедећи притом ни себе, а ни оне за које је доказала да су с правом подвргнути критичком суду.

Отуда се стиче утисак да без обзира на досад добијене награде („Исидоријана" за књиге *Унутрашња страна постмодернизма: поглед на теорију* и *Антропопоеја – библијски подтекст у Пекићевој прози*, као и улазак у ужи избор за награду „Никола Милошевић" за књигу *Приче о Нарцису и злостављачу: злостављање књижевности* за 2012. годину), тек је са наградом за нову књигу *Приповедач и прича* Јасмина Ахметагић добила потврду књижевне јавности, пропорционално њеном књижевнокритичарском умећу које је показала раније објављеним књигама, али и живим разговорима и дискусијама на научним скуповима, у радио и телевизијским емисијама. Престижна награда „Никола Милшевић", која се додељује из области филозофије, естетике и теорије књижевности и уметности, овога пута није могла да мимоиђе њен рад. Доситејево гесло: бити скептичан и сумњати у све, истовремено је и Ахметагићкино гесло, јер ју је управо сумња у утврђене вредности и преиспитивање истих, навело да трага за новим истинама. Јер, онај ко сумња и чуди се тај мисли како ништа не зна и у томе је корен сваке филозофије. Подсетимо се само Аростотелових речи: „Како би се, дакле, отели утиску да не знају, људи су почели да филозофирају." Полазећи од тога, Ахметагићева и самог читаоца наводи на пут сумње, а то значи на пут нових трагања за истином.

Због тога треба читати и оно што ова ауторка говори и пише и изван својих теоријских и књижевнокритичких студија, јер се кроз причу која сама из себе израста рађа и прича о њеној стваралачкој филозофији која је не само

особена, него и доказ да се до великих истина долази само кроз „тешка искушења“, како она „теоријска“ (у сукобу са *текстом*), тако и она „практична“ (у сукобу са *светом*). Зато су веома занимљиви интервјуи које је разним поводима и на различитим местима давала. У једном таквом, од скоро пре деценију (Радио Пешчаник, од 31.03.2006), она је свој стваралачки и животни кредо овако дефинисала: „О.К. ја не могу да променим свет, могу само себе и поставим питање шта сам лоше видела, какву сам ја овде погрешну рачуницу извела, шта нисам перципирала. И онда из те перспективе помислим – па добро, можда је моја судбина таква да ја морам да уложим максималан напор за минумум добити. И то је нака судбина.“

Јасмина Ахметагић није извела никакву лошу рачуницу нити њена књига може да има судбину прећутаних књига. Она је гласна, каква је и њена ауторка, она је провокативна и поставља нова питања на одговоре у чију се истинитост није смело сумњати. У награђеној књизи, о којој је овде реч, ауторка говори о односу приповедача у првом лицу према причи коју он казује, а то подразумева и његов однос према себи, према учесницима догађаја и самим догађајима о којима приповеда. „Немогуће је одвојити исповедну причу о прошлости од својстава онога ко је казује: пошто је једини извор информисања, приповедач у првом лицу манипулише информацијама у складу са властитим психолошким интересом и о томе оставља траг низом недоследности у својој причи. По том трагу, разобличавањем манипулативних наративних стратегија, доспевам до допунског смисла приче, а у неким случајевима и до сасвим другачијег смисла приче од оног који јој приповедач даје“,[1] каже ауторка поводом своје награђене књиге. Она говори о различитим врстама манипулативних стратегија којима се наратори служе у циљу наметања својих виђења прошлих догађаја: „манипулативном аргументацијом намећу а не доказују своје мишљење, логорејом властити напад на другог представљају као одбрану од другог, служе се иронијским дискурском, техником понављања, нарочитом стилизацијом израза, компликованом синтаксом итд“.[2]

Ахметагићева комбинује психолошки и наратолошки приступ и указује на библијски подтекст појединих дела, исцрпно и аргументовано говорећи о изабраним писцима и делима. Литерарни корпус који је предмет њене анализе је разнолик, јер припада различитим националним књижевностима и различитом времену. Тако се, на пример, „Исповести“ Аурелија Августина сучељавају са романом Јустејна Гордера „Vita brevis”, анализира се „Дневник о Чарнојевићу“ Милоша Црњанског, „Дервиш и смрт“ и „Тврђава“ Меше Селимовића, „Излазак“ Радомира Константиновића, „Понорница“ Скендера Куленовића, „Вјечник“ Нецада Ибришимовића, „Како упокојити вампира“ Борислава Пекића и „Штилер“ Макса Фриша.

1 „Истине и лажи у приповедању“, *Новости* (15. фебруар, 2015).

2 *Исто*.

Она се позива на релевантну књижевнотеоријску, филозофску, психоаналитичку и теолошку грађу, али из ње излази са својим закључцима и виђењима. Посебно треба нагласити значај последњег поглавља у књизи под називом „Грех солипсизма: православно учење о греху и психолошке теорије нарцизма", у којем ауторка проналази чврсту везу узмеђу психоаналитичког приступа човеку и светоотачког исцељења људске душе. Тумачећи однос психологије и православне духовности према нарцистичком поремећају личности, она доказује како је „неспорно да су свети оци били велики психолози", а да психологија као наука само потврђује њихове увиде у људску личност. Значај овог поглавља је и у томе што је сам психолошки приступ, који је доминантан у књизи *Приповедач и прича*, ауторка подвргла сумњи као основи на којој почива свако сазнање. „Према мојим сазнањима, најдубљи приступ човековој личности досегнут је у оквирима православне филозофије, односно, егзистенцијалистичке психологије, и последњим текстом у књизи упозоравам на тај мисаони оквир који као аутор књиге не напуштам ни када се користим тзв. селф-психологијом или тумачењем снова. Психологијом се помажем у разумевању књижевности, али је као науку не прецењујем"[3], закључује Ахметагићева.

3 *Исто.*

*Др Живорад Миленовић**
Универзитет у Приштини
Учитељски факултет у Призрену / Лепосавићу

СТАМЕНКОВИЋ, БОШКО (2015). *ЗЛАТОКОП: ТРАГОВИ ВРЕМЕНА*. БУЈАНОВАЦ: ЗАПИСИ – ДРУШТВО ЗА ОЧУВАЊЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИХ ВРЕДНОСТИ СРБА (ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ)

Монографија *Златокоп: трагови времена* аутора др Бошка Стаменковића је књига научног и стручног карактера. Тема је село Златокоп, ауторов родни крај. Има 131 страницу основног текста, што са литературом укупно износи 146 страница. Осим увода којим је указано на генерални поступак проучавања теме и на методолошке и остале тешкоће првенствено повезане са литературом, монографија се састоји из седам одвојених, али међусобно повезаних делова. На крају је приложен списак литературе коришћене и цитиране у монографији.

Текст монографије започет је стиховима „тамо на југу у дивном крају, где извире мир и лепота обузима, вечери су тихе, сјајне... Зора бела руди и у селу живот буди“ (стр. 9). Поменути стихови показују жал аутора за неким прошлим временима и сећања која су у њему била присутна све време његовог боравка на студијама у Београду и касније у Приштини, где је радио као професор Факултета за спорт и физичко васпитање, при чему је само физички био присутан а његове мисли су биле далеко на крајњем југу Србије у Врању и родном Златокопу. Родно место др Бошка Стаменковића дели судбину већине данашњих српских села у којима се с временом смањује број становника. Такав тренд опадања становника, неминовно води српска села у заборав. Тога је свестан и аутор који овом монографијом спашава или барем покушава да спаси Златокоп од заборава.

* Доцент, zivorad.milenovic@pr.ac.rs

У уводном делу аутор наводи прве писане податке о животу људи Врања и његове околине с краја 15. и из 16. века, када је оно било саставни део Ћустендилског санџака „...као управно-политичке и војне јединице у оквиру Румелијског беглеберлука“ (стр. 18). Према подацима из 1519, 1528. и 1570. године, Златокоп је био једно од 340 села Врањског кадилука. Најпре је то било старо српско село које су Турци срушили. После је село обновљено од стране досељеника. У то време Златокоп је имао 15-16 породица.

Др Бошко Стаменковић у првом делу монографије детаљно описује геолошки састав земљишта; приказује климатске и хидролошке карактеристике и богати биљни и животињски свет Златокопа. У другом делу дата је историјска димензија Златокопа. С тим у вези се расправља о траговима ранијих насеља, о досељавању и узроцима досељавања становништва у области Врањског Поморавља. Највише простора у овом делу монографије остављено је за положај Златокопа и његових становника под влашћу Турака, који је у то време спадао под „...Румелијски пашалук или беглербеглук, а у оквиру пашалука, у саставу Ћустендилског санџака, односно Врањског кадилука у нахији Пчиња“ (стр. 41).

Становници Златокопа одувек су били патриотски опредељени и са вечитом тежњом за слободом и слободним животом. Отуда и стални покушаји ослобођења од туђунске власти. Аутор у трећем делу књиге приказује борбу Златокопчана у ослободилачким ратовима против Турака и у Балканским ратовима, где су становници овога села значајан допринос дали победи српске војске код Ристовца 1912. године и рату са Бугарима, нарочито у Брегалничкој бици 1913. године (стр. 50). Значајан допринос становници Златокопа дали су и у Првом светском рату, пре свега у биткама на Церу и Колубари. Велики број Златокопчана, повукао се са српском војском са Косова, преко Албаније до Крфа 1915. године (стр. 51). Сви они касније су учествовали у борбама на Кајмакчалану и у пробоју Солунског фронта. Гробови Златокопчана погинулих у овим славним биткама, налазе се на српским војничким гробљима Зејтинлик у Солуну и у Битољу.

Највише простора у монографији аутор је посветио опису постанка села и пореклу становништва, али и пореклу родова и њихових потомака датом у четвртом делу монографије (стр. 59-94). У овом делу аутор приказује демографски развој села, објашњава настанак и функцију породичних задруга и положај и улогу чланова породице у задрузи. Приказани су знатно другачији односи у породицама који су били хијерархијски. То је незамисливо у данашњим либералним породицама. Да ли је и потпуно правилно, ипак ће показати време, с обзиром да су односи у тадашњим породичним задругама давали значајне резултате у функционисању породичних задруга.

У петом делу монографије аутор приказује јединствени облик културе у свету који је познат једино код Срба. Није тешко погодити да се ради о

крсним славама. Аутор у тексту посебно приказује начин прославе сеоске славе Ђурђевдан. Напомиње и да се у селу у току године слави „...дванаест Светих Петки..." (стр. 98). Поред крсних слава, др Бошко Стаменковић приказује најзначајније народне обичаје Срба и то на начин како исте обележавају Златокопчани: Бадње вече, Коледари, Гостинке, Свети Трифун, Лазарице и Ускрс. При том назначава де се некима од поменутих обичаја све мање пажње поклања, тако да није тешко наслутити да ће многи од њих у годинама које долазе заувек ишчезнути из народних обичаја Срба. Све је мање и традиционалних народних свадби у селу Златокоп, које се прослављају на традиционалан српски начин.

Школске прилике приказане су у шестом делу монографије. Школа је одувек поштована у српском народу, а учитељ се сматрао посебним типом човека чији се лик идеализује. Осим васпитнообразовних задатака, школа је у прошлости у селима Србије била средиште културе. Од угледа школе и њеног деловања, у великој мери зависио је и углед саме средине у којој се она налази. Без обзира на то, основни задатак школе је увек био „...да припреми опште корисно васпитање и образовање младог нараштаја" (стр. 108). У монографији аутор је представио школске прилике у Златокопу у доба турске владавине и након ослобођења од Турака. У то време организовано школство у Златокопу није постојало. Одвијало се у импровизованим условима. Школа у Златокопу је први пут почела са радом школске 1936/37. године, у згради сеоске капеле која је преуређена у школу (стр. 117). До тог периода, ђаци из Златокопа су школу похађали у суседном селу Тибужду. Почетак Другог светског рата је и почетак дивљања нацизма који је, изникавши из мрака и мржње, покушао да заустави ход слободног времена. Дивљајући светом и у Златокопу је оставио бројне црне спомене о себи и свом постојању. Један од црних спомена и је школа која је била запаљена, али је упркос томе наставила са радом у приватним кућама све до ослобођења.

У седмом делу монографије аутор је приказао привређивање становника Златокопа кроз различите периоде, почев од периода турске владавине. Видело се да су Златокопчани марљиви и вредни људи и добри домаћини. Значајан помен је и рудник злата у овом селу. Поред рударства, Златокопчани су познати ратари, повртари, узгајивачи дувана, сточари и занатлије. Из овог села поникли су бројни високообразовани људи свих профила и нивоа образовања и врхунски спортисти. Оно што све Златокопчане краси јесте марљивост, поштење и човекољубље.

За израду монографије аутор је користио углавном примарне изворе и осталу релевантну литературу. Писана је научним, јасним и разумљивим језиком. Представља резултат дугогодишњег рада и проучавања изворног аутора др Бошка Стаменковића, познатог и признатог научника, пре свега у области физичке културе и спорта, кога као и све Златокопчане краси

скромност, поштење, пожртвовање, човекољубље, борба за правду и пре свега жеља да докучи недокучиве границе научне истине.

Ова монографија представља покушај да се сачува од заборава село Златокоп које, као и остала села у Србији, с временом полако нестаје. Као таква се препоручује научницима и практичарима, али и ширем читалачком кругу. Свакако да може послужити као одлична основа за писање монографија осталих села. Проблеми са којима се суочава Златокоп, а које је у монографији савршено прецизно и јасно изнео њен аутор др Бошко Стаменковић, истовремено су и проблеми са којима се суочавају села на Косову и Метохији и у осталим крајевима Србије. Све то додатно доприноси научном и практичном значају ове монографије.

Поштовани колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију М52 – 2 бода. *Баштина* се редовно, у електронском и штампаном облику, шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да Ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо Вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба да у кратким цртама изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслове треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, број страна;

– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези рада који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје *тезе*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној области рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.